

DPN 5985 ✓

Title : कालमाधव धर्मशास्त्र कालनिर्णय KĀLA MĀDHAVA DHARMA ŚĀSTRA
KĀLA NIRNAYA

Run. No. 6676

Cat. No.

Micro. No.

Subject धर्मशास्त्र Code of Law Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 37 × 14 Folios 1-108 Lines (in a page) 11/12

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator विद्यालक्ष्मण Viḍyālakṣmaṇya

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS 18.. (?)

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuja. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thiyasaphu /

Condition : fine / damaged by worms, rats, water / ख. गोलकुण्डल left hand side edge. Date figure gone off.

Beginning, colophon, post-colophon :

श्रीत्रिपुरसुन्दर्यै नमः ॥ वाणीशास्त्राः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतं कृत्यः
सुखमन्नमाप्तिं गजाननम् ॥ १ ॥

समाप्ति वाक्य / Colophon

इति ग्रहण काल निर्णयः ॥ ॥ इति श्री विद्यालम्ब दिग्गजः काल माधव समाप्तः ॥ अगज्जानानु
पुस्तकम् ॥ ॥ शुभम् ॥ संवत् १८

का. मा

१ १२

श्रीविश्वसुन्दर्ये नमः ॥ वागीशाद्याः समनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यन्त्राकृतकृत्याः सुतन्त्रिभिर्गजाननम् ॥ १॥ सोहं प्राप्य विदे
मान्नायतीपरं मज्जन्सज्जनसंगतीर्थनिपुणः सद्वृत्तीर्थश्रयन् ॥ लब्धामाकलन्त्यभावतर्ह्यश्रीभारतीतीर्थतोविद्यातीर्थमुपाश्रयं ह
ठमवाहन् ॥ २॥ सत्यैकव्रतपालद्विगुणधीस्वर्चीचतुर्वेदितापंचस्कंधकृतीषड्वयदृढः संप्रागैर्षहः अष्टयत्निकलाधरो नवनिधिः शुभ्यद्वाप्रत्य
यः सार्तोक्षुयधुरंधरो विजयते श्रीबुक्कणः स्थापतिः ॥ ३॥ व्याख्यायमाधवाः कार्यो धर्मान्या एतान्य ॥ तदुज्जानकालस्य निर्णये वक्तुमुद्यतः ॥ ४॥
व्यामूखनामिहतसभृतां जाह्नवीतीर्थमेकं विद्यातीर्थं प्रकृतिविमलं सद्दिवे कोट्यानाम् ॥ सर्वधांतस्मृतिमुखदं भारतीतीर्थं माकुलज्ञावा
ने विपुलमनसो निर्णये शक्तिरस्ति ॥ ५॥ अर्थो नुक्रम्यते श्लोके रत्नलो निर्णिनीषितः ॥ तावन्नेवानुतिष्ठामुनिः संदेहप्रवर्तताम् ॥ ६॥ ततो मी
मांसुचित्रस्य समाधानाय तत्पुनः ॥ विरिष्ये यथा न्यायं श्रुतिस्मृतिवचोवलात् ॥ ७॥ पंचमकरणं यत्र ते शूपाहूतवसनौ ॥ प्रतिपक्षिष्ठतिय
थानकृत्रादिरितिक्रमात् ॥ ८॥ उपोष्याते कालसत्त्वं तस्य निर्णययोग्यता ॥ ९॥ ईश्वरे नित्यकालात्मा चिंतनीयः सकर्मसु ॥ जन्मकालेष्टसुरव्य
त्तमुक्तमेतच्च नुष्टयम् ॥ अद्याय ननु मासाश्च पक्षप्रकरणान्तरे ॥ १०॥ अष्टपंचविधं श्राद्धं बुतादौ तिलकादिके ॥ सजन्मादिब्रूते सौ रोगोप
वादिषु सावनः ॥ ११॥ त्रयोदशार्चसेवादो विकल्पे ते निजे कृपा ॥ आसुराद्ये तु न हृत्रो वा हस्ये तोषिवत्सरे ॥ १२॥ सांझाणां प्रभावादीनां पं
चके पंचके युगे संपरीक्षा विदिते तच्छूद्रपूर्वास्तु वत्सराः ॥ १३॥ तिलोयवो वत्सधान्ये रूतं दीयते त्रु ॥ उग्रकर्मणि शान्ते वस्तो यने दक्षिणे त

रे ॥ १४॥ वसंताद्यतवोद्धासः सोराश्च राक्षसाः ॥ वैत्राद्याश्च यमीनाद्यामेवाद्यावा विवस्वतः ॥ १५॥ तेषां धानादयः कार्यास्तद्वत्सरा मूर्तिपूजनम् ॥ मा
सस्तु सावनः सोराश्चान्दो नाह्वयमी ॥ १६॥ दर्शातः पूर्णिमांतो वाचाक्षो सो विप्रवेश्योः ॥ सोरो रातः सावनस्तु पते सोतिविके परः ॥ १७॥ माघांशमा
सभेदेषु तिलदानादयः स्मृताः ॥ सांझो धिमा सो संक्रांतः सो नृभवति चोत्तरे ॥ १८॥ अ संक्रांता वेकवर्षे द्वौ वेत्सं सर्ग आदिसः ॥ कृयमा सो द्वि संक्रांतः
संक्रांतस्य तिसंक्रांतः ॥ १९॥ त्रयस्याज्या विवाहादौ संसर्ग्या हस्यती उभौ ॥ शुद्धौ श्रोते तथा स्मार्त्ते मलमासो विविच्यते ॥ २०॥ काम्यारंभं तत्समाप्तिं मल
मासे विवर्जयेत् ॥ आरंभं मलमासाया ककुसुवादिकं च यत् ॥ २१॥ तत्समाप्य सावनस्य मानस्यानतिले घनात् ॥ आरंभस्य समाप्ते श्रमधे
स्याच्चेत्तिलोत्तुवः ॥ २२॥ प्रवृत्तमविलेकाभ्यंतदनुष्ठेयमेव तु ॥ कारीर्यादितु यत्काम्यतस्यारंभसमापने ॥ २३॥ कार्ये कालविलेवं स्य प्रकीर्त्त
याश्च संभवान् ॥ अनन्यगतिके नित्यमग्निहोत्रादि नमजेत् ॥ २४॥ गम्यन्तस्य तं नित्यं सोमयागादिवर्जयेत् ॥ अगतिग्रहस्तानं जातेऽर्चिर्गतिं
युता ॥ २५॥ द्युयने मित्रिकेतस्य व्यवस्थानित्यवमता ॥ शुद्धमासमृतानां स्यान्मलिने प्रथमादिके ॥ २६॥ मलमासमृतानां तु मले स्यादादि
क्रांतताम् ॥ देवेषु व्याशुक्लपक्षः कृष्णः पित्रे विशिष्यते ॥ २७॥ तृतीये तु प्रकरणे वर्णिता प्रतिपत्तिथिः ॥ प्रतिपन्नाम विज्ञेया च नृस्यथ मा कला
शुक्लपक्षे विशेषं दृष्टव्यं विनिःसरेत् ॥ शुद्धादिद्वितीयाः शुद्धादीनां तिथ्या न्यया हनि ॥ २८॥ उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिसृष्टैर्कैः ॥ सा
पंचमृत्यांतद्वन्मृत्यानुन विध्यते ॥ ३०॥ वेद्यापि त्रिसृष्टैर्वनन्मृता वेधमर्हति ॥ शुद्धायां नास्ति संदेहो देवपित्रे च कर्मणि ॥ ३१॥ उपवासश्चे

का.मा

२

कमलं नक्तं रायाचितवुतम् ॥ दानं च षडविधं देवं कमास्त्रविचिन्ते ॥ ३२ ॥ एकोद्विष्टं पार्वणं पित्र्यं द्विविधं मीर्यते ॥ शुक्लपक्षे दशविदा कसे
विद्वादितीयया ॥ ३३ ॥ उपोष्या प्रतिपद्युक्ते सख्यास्यादापराह्मिकी ॥ तदभावे तु सायाद्रुवापिनी परिगृह्यताम् ॥ ३४ ॥ प्रातः संगमध्याह्ना
पराह्मसायमित्यसौ ॥ अत्राहः पंचषां भागो मुख्याद्विद्योदिभागतः ॥ ३५ ॥ अभावे पि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते ॥ तिथिः स्त्रिया मतो वाक्येति थ्यनेपा
राणि भवेत् ॥ ३६ ॥ यामत्रयोद्वेगामिन्या प्रातरे वहि पारणम् ॥ बल्युत्सर्ववर्षे वै गुरुय वा सवदाचरेत् ॥ मुख्यतिथ्यंतरा येन तिथि शेषोपि गृह्यतां ॥ ३७ ॥ शुक्ल
धिकानुक्तस्यापि पूर्वा संपूर्तसंभवात् ॥ गृहीतव्यात्वे कमले मध्याह्नापिनी तिथिः ॥ ३८ ॥ परे द्युरेव पूर्वद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये ॥ नो भयं
भयत्रोशे साम्यं वैषम्यमित्यमी ॥ ३९ ॥ षड्कालेषु वैकैकव्याप्तौ सेवात्र गृह्यताम् ॥ दिनद्वये पितृव्या प्राव्याप्तौ वैकदेशतः ॥ ४० ॥ समव्याप्तौ च
पूर्ववैषम्ये त्वधिके क्षताम् ॥ अयोग्ये कमलस्य कालत्वेऽनुसारतः ॥ ४१ ॥ उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् ॥ परोष्यापिनी नक्तं
तिथिर्वाप्तिर्दिनद्वये ॥ ४२ ॥ अवाप्तिर्वीथ्यं शो न व्याप्तिः स्यात्सर्वयोत्तरा ॥ सोरनक्ते तु सायाद्रुवापिनी न परोषणा ॥ ४३ ॥ अवाचिते तु तिथयः
स्वीकार्या उपवासवत् ॥ सोरयत्रिषु कृत्वा यो कुर्याद्दानं व्रतानिव ॥ ४४ ॥ उभयव्रतयात्वेन पूर्वद्युः तदनुष्ठितिः ॥ परत्रैव तथात्वे चेत्पूर्वाग्राह्या
तिथिरुच्ये ॥ ४५ ॥ तिथेः साम्यं च दृष्टे न गृह्यतां तिथिस्तत्रा ॥ अस्पर्शे वैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्ववत् गृह्यताम् ॥ ४६ ॥ एकोद्विष्टे तु मध्याह्नापिनी
स्यादेकमक्तवत् ॥ एकदेशे समव्याप्तौ ह्ये पूर्वाग्र्याप्यत्रा ॥ ४७ ॥ कुतपाद्य पराह्मो न व्याप्तिरादिक उन्नता ॥ तदभावे पराह्मस्य व्यापिका

राम

२

गृह्यतां तिथिः ॥ ४८ ॥ ह्ये पूर्वोत्तरा दृष्टो व्याप्तिः स्यादपराह्मयोः ॥ न ग्राह्यतिथिगो वृद्धिरुवावृद्धिर्तिथेः सुतो ॥ ४९ ॥ साम्ये वृद्धिर्तिथेः ग्राह्या
परिविद्धे वृद्धिवत् ॥ न स्पृशत्यपराह्मो वै पूर्वाग्राह्यात्कुतपो वृथा ॥ ५० ॥ वैषम्येऽपि एकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः ॥ साम्येन चेत्तद्वै पूर्वापरास्य
दृष्टिसाम्ययोः ॥ ५१ ॥ वृद्धिसाम्यक्यायाह्यतिथिगो नोर्द्धगा इह ॥ द्वितीयाह्यत्तपंकाता मूर्यप्रकरणेऽदिताः ॥ ५२ ॥ संचारणीयः सामान्यातिथिषु
तिपत्रमः ॥ क्वचिक्वचिद्विशेषोऽस्ति साम्यमत्राधिधीयते ॥ ५३ ॥ पूर्वद्युरसनी प्रातः परे द्युस्त्रिषु कृत्वा ॥ सा द्वितीयापरोष्या पूर्वविद्वातनोपरा ॥ ५४ ॥
४ ॥ आहतीया पूर्वा स्यादुत्तरा स्यादुत्तरा ॥ मुकुर्त्तमात्रसत्वेऽपि दिने गोरीव्रतं मरे ॥ ५५ ॥ शुद्धाधिकाया मप्येवंगणयोगप्रसमात् ॥ चतुर्थी तु प
रोष्या गणनाय व्रतस्य तु ॥ ५६ ॥ मध्याह्नापिनी पूज्या तत्रागचतुर्थ्यपि ॥ परे द्युरेव मध्याह्नापिनी विद्युस्य तोत्रा ॥ ५७ ॥ अथवा पूर्वविद्धेव
मातृयोगप्रसक्तितः ॥ पूर्वद्युरेव तथापि पूर्वोत्तरातिथिः ॥ ५८ ॥ नो चेत्सर्वस्वपंचम्यायोगोऽप्यंतं प्रशस्यते ॥ गौर्या शुद्धजया व्यस्तुनागविना
विध्यते ॥ सर्वत्र पंचमी पूर्वाग्राह्या स्मरव्रते परा ॥ नागविद्वात्कंदर्पष्टी सानिधीयावती तरे ॥ ६० ॥ उत्तरस्याशुलाभे तु नागविद्वापि गृह्यताम् ॥ विना
छादशनाडी प्रिनागवेधो न दोषकृत् ॥ ६१ ॥ सप्तमी पूर्वविद्धे व्रतेऽपि निहितेषु ॥ अलाभे पूर्वविद्वायाः परविद्वापि गृह्यताम् ॥ ६२ ॥ व्रतमात्रेऽपि
कृत्वा पूर्वाशुक्लाष्टमी परा ॥ दूर्वाष्टमी च शुक्लापि पूर्वाविद्वाविधीयते ॥ ६३ ॥ पक्षद्वयेऽप्युत्तरे वशिवशक्तिमहोत्सवे ॥ ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्ववशाह्या ज्ये
ष्ठाव्रते तिथिः ॥ ६४ ॥ मध्याह्नाह्मद्वैष्टं चेत्परे द्युः सा प्रशस्यते ॥ ज्येष्ठभातवाराभ्यां शुक्लाष्टम्याति दुर्लभा ॥ ६५ ॥ जयं त्याज्यं व्रतं भिन्नं ह्यसज्जना

का. मा.

3

एमी बुतात॥ शुद्धाच सप्तमी विद्धे ते वं जन्मा एमी विद्धा॥ ६६॥ सप्तमी चेत्तिथी या त्या क विद्धा शुद्धा न था भवेत्॥ शुद्धा या नास्ति संदेहो विद्धा च वि
विधेयते॥ ६७॥ निशीथे योगे पूर्वद्युस्तरे दुर्धयोस्त॥ पूर्ववपथमेपदेपरे वोत्तरपथयोः॥ ६८॥ अष्टमी रोहिणी युक्ता जयंती सा चतुर्वि
धा॥ शुद्धा शुद्धाधिके ते वं विद्धा विद्धाधिके तिच॥ ६९॥ शुद्धा या मपि विद्धा यो न संभावात्तरातिथिं॥ शुद्धाधिकायां योगश्चेदेकस्मिन्नादिनद्ये॥
७०॥ नेकयोगेति संदेहो द्वियोगे प्रथमं दिनम्॥ सद्य निशीथे पश्चादेत्युत्तमो मध्यमो धर्मः॥ ७१॥ योगस्त्रिधापि पूर्वद्युः संपूर्णत्वा उपोषणम्॥
विद्धाधिकाया मप्येकदिनयोगे स गृह्यताम्॥ ७२॥ द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथे दृष्टिभेदतः॥ तद्दृष्टिर्दिन एकस्मिन्नुभयोर्ना भेदो रिति॥ ७३॥
एकस्मिन्नेतद्दिनस्याप्युत्तरपथयोः परम्॥ बुधे सोमे जयंती रोहिणीति फलप्रदा॥ ७४॥ तिथ्युत्तरपथयो रत उत्तमं पारं भवेत्॥ एकस्याने मध्य
मे स्यादुत्तरांतं ते धर्मं स्मृतम्॥ ७५॥ यस्मिन्नेव जयंतीत्याख्यो योगो जन्मा एमी तदा॥ अतर्हता जयंतीत्या स्यात्तत्तद् योग प्रशतितः॥ ७६॥ नवमी पूर्ववि
द्धे वपथयोस्तुभयोरपि॥ मध्याह्ने राम नवमी पुनर्वसु समन्विता॥ ७७॥ ग्राह्या नैवाष्टमी युक्ता स न ह्यत्रापि वैष्णवैः॥ कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्ये वं
व्यवस्थिता॥ ७८॥ जयंती व्रतवन्निशं काम्ये वैकादशी व्रतम्॥ अरुणे दयवेधोत्रवेधः सूर्ये दये तथा॥ ७९॥ उत्तौ द्यौ दशमी रोहि वैष्णवस्मार्तयोः कृ
मात्॥ कलाकाष्टादिवोधोपि ग्राह्यात्र विप्रवृत्तवत्॥ ८०॥ वैरवानसाद्यागमोक्तदशम्या सोहि वैष्णवः॥ विद्यात्याज्या वैष्णवेन शुद्धायाधिक्य
संभवे॥ ८१॥ एकादशी द्वादशी वाधिका चेत्तज्जपते दिनम्॥ पूर्वग्राह्ये तृत्तरस्यादिति वैष्णव निर्णयः॥ ८२॥ एकादशी द्वादशी चेत्तुभयं व
द्धे ते यदि॥ तदा पूर्वदिनस्या जंत्मा तैर्ग्राह्यम्परदिनम्॥ ८३॥ एकादशी मात्रवृद्धौ गृहीयत्येव व्यवस्थितिः॥ उपोष्या गृहि पूर्वय विभिन्नतः

रामः

3

तिथिः॥ ८४॥ द्वादशी मात्रवृद्धौ तु शुद्धा विद्धे व्यवस्थिते॥ शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्या स्मार्त निर्णय ईदृशं॥ ८५॥ प्रवणेन युता वेत्या द्वादशी सा हि वैष्णवैः॥
स्मार्तैश्चापोषणीया स्यात्तज्जेदेकादशी तदा॥ ८६॥ उपवासव्रतादप्यव्रते सार्द्धं प्रवृत्तकैः॥ सप्तभिर्दशमी विद्धा मेतामेकादशी अजेत॥ ८७॥ द्वाद
शी पूर्वविद्धे व्रतेषु निविलेखपि॥ शुक्लत्रयोदशी पूर्वोत्तरा कृष्णा त्रयोदशी॥ ८८॥ अलाभे सातु पूर्ववत्पूर्वोत्तरा त्रयोदशी॥ या शुक्ला गृह्यते
पूर्वा गृह्यतां सा परा क्लृप्ती॥ ८९॥ चतुर्दस्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णा चतुर्दशी॥ उदये द्विप्रवृत्तौ पि ग्राह्या नंतव्रते तिथिः॥ ९०॥ शुक्ला पिरात्रिप्रवृत्तौ
स्याच्चैत्रावणमासयोः॥ शुक्ला सर्वापि पूर्ववयदि स्यादा परा क्लृप्ती॥ ९१॥ प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा या तिसा भवेत्॥ शिवरात्रि व्रते तत्र द्व
योः सप्ता प्रशस्यते॥ ९२॥ तदभावे निशीथे कया प्रापि परिगृह्यताम्॥ तस्याश्चा संभवे ग्राह्या प्रदोषयापि नीतिथिः॥ ९३॥ तिथ्यने पारं यामत्रया
दवी क्लृप्ता मापने॥ अन्यथा कारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवित्॥ ९४॥ पूर्वविद्धे व सावित्री व्रते पंचदशी तिथिः॥ नाजोऽष्टादशभूतस्य सुश्रेष्ठतरे हनि
त्तुः॥ व्रतांतराणि सर्वाणि परे हन्येव सर्वदा॥ आर्द्धपरा क्लृप्ती नो दर्श आष्टिकवन्मतः॥ ९५॥ दिनद्वयेप्येकदेशे वृत्तौ ग्राह्यो म हत्ततः॥ उत्पत्ते
नेकदेशे वेत्तुये पूर्वा न्यथोत्तरा॥ ९६॥ कृत्स्नया प्रोद्धयो रक्ते रत्नरत्तिथि वृद्धितः॥ सा अन्नग्रिव्यवस्था सौ चैदपरा क्लृप्ता॥ ९७॥ अन्नाधाने पूर्वदिने
यागः संविदिन भवेत्॥ ऊर्द्धमध्याह्नतः संधावन्नाधानं दिनदिने॥ ९८॥ इष्टिं परदिने कुर्यादयो वा जे सनेयिनः॥ यत्तु वा ज सनेमी स्यात्तस्य संविदि
नामुत्तरा॥ ९९॥ नक्ता पश्चादितिः किंतु सदा संविदिने हि सा॥ संविद्ये संगवा दुर्द्धु प्राक्यार्थवर्तनादवे॥ १००॥ सा पोर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काले
पूर्वद्युः साग्रिकाः कुरुस्तरे सुरनग्रिकाः॥ पर्वप्रतिपदो संधिर्मध्याह्ने वाततः॥ १०१॥ ३

त्रस्था ३

का. मा.
४

विधौतिथिः॥ वृद्धिः प्रतिपदोयातिनदक्षस्यर्वणिहृयेत॥ १०३॥ हृयस्यार्द्धतथाहिस्त्रासंधिर्निर्लीयतां सदा॥ बोधावनमनेदर्शश्राद्धं
वेष्टिर्विशिष्यते॥ १०४॥ द्वितीयाविप्रहृतीवेत्यदिपद्यापरालिक्ती॥ अवाधानेचनुदर्शपां दर्शस्त्वपि वज्रयेत्॥ १०५॥ दर्शश्राद्धंतदाका
यमिति बोधायनोदितम्॥ इष्ट्यादिविकृतिः सर्वापर्वल्येवेति निर्णयः॥ १०६॥ पंचममुप्रकरणेपूर्वार्द्धेभादिनिर्णयः॥ उत्तरार्द्धेकालमेवात्तम
भेदोपदर्शनम्॥ १०७॥ यस्मिन्नस्तमियाज्ञानजनकवमुपोषणे॥ मृत्युतस्यासंभवेनुगृहीतव्यं निशीथयुक्॥ १०८॥ उपवासेयदृक् स्या
तद्धिनैकभक्तयोः॥ उदयेविप्रहृत्स्थनक्तवैवतदानयोः॥ १०९॥ दिनद्वयेतथाचतुर्वर्षस्याद्वलवत्ततः॥ अवर्णनृत्तरंयास्यमुपाकर
णकर्मणि॥ ११०॥ पित्रेनुतिंवत्सर्वोनक्तव्यविनिर्णयः॥ पूर्वस्यादुपवासादाउत्तरोवतदानयोः॥ १११॥ योगः श्राद्धकर्मकालव्याप्तसूपरिग
ह्यताम्॥ करणयदिनेननुश्रावरात्रौयदातदा॥ ११२॥ दिनद्वयेकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति॥ वारेषुसंशयाभावाद्गृहीतव्यंयथास्थित
म्॥ ११३॥ आसन्ननामः संक्रांतोऽण्णाः स्नानादिकर्मसु॥ चरेषुकर्कटपूर्वमकरेविंशतिः परा॥ ११४॥ वत्तमानेनुत्तमेषेनामस्तूभयतोदश
वृषभादौस्थिरेण्णाप्राकपश्चादपिषोडश॥ ११५॥ मिथुनादौद्विस्त्रभावेउत्तराः षष्टिनाडिकाः॥ अहः संक्रमणेरात्रावतुष्टाननिबध्नतः॥ ११६
॥ उक्तौकालौयवस्थाप्योतद्वलात्पूर्वपश्चिमौ॥ रात्रौसंक्रमणेभानोर्दिनार्धंस्नानदानयोः॥ ११७॥ अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रि
या॥ ११८॥ ऊर्ध्वसंक्रमणेबोर्ध्वमुदयात्परद्वयं॥ पूर्णेवेदद्वरात्रेनुयदासंक्रमतेरात्रि॥ ११९॥ प्राहुर्दिनद्वयेपुण्यंमुक्तामकरकर्कटौ॥ कर्क

रामः
४

टमकरेरात्रावप्यात्रादनुष्टितिः॥ १२०॥ पूर्णिमाप्रतिपत्तंधोरहुः संपूर्णमंडलं॥ ग्रसतेचंद्रमंकरपर्वप्रतिपदंतरे॥ १२१॥ ग्रसमानेभवेत्स्नानं
स्नेहोमोविधीयते॥ मुच्यमानेभवेद्दानंमुक्तेस्नानेविधीयते॥ १२२॥ सूर्यग्रेहेतुनाश्रीयात्पूर्वयामचनुष्टयं॥ चंद्रग्रेहेतुयामास्त्रीवातवृष्टानुरैर्विना
॥ १२३॥ सायंकृत्युपरागेतुनापरोक्षमुजिंवेत्॥ अषाढेनमध्याह्नमध्याह्नेनसंगवे॥ १२४॥ पुंजीतसंगवेवेत्स्यान्नपूर्वभुजिमाचरेत्॥ यस्तोदये
विधेःपूर्वनाहर्भोजनमाचरेत्॥ १२५॥ ग्रस्तावेवात्तमानंतुरवींद्रुप्राप्तोयदि॥ तयोः परेषुसूर्येस्नात्वाभ्यवहरेत्॥ १२६॥ त्रयोदश्यादिनोवर्ज्यदि
नानेनवकंधुवं॥ मंगलेषुसमस्तेषुग्रहरोचंद्रसूर्ययोः॥ १२७॥ द्वादश्यादितृतीयांतोवोधेदुग्रहस्ततः॥ एकादश्यादितः सौरश्रुतार्थतः प्रकी
र्तितः॥ १२८॥ खंडग्रेहेतयोःपूर्वमुभयत्रदिनद्वयं॥ नित्येनेमित्रिकेजप्येहोमयज्ञक्रियासुच॥ १२९॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहवेधोऽनविद्यते॥ ईदृ
शनियमन्यायैर्विवर्तितमिहोद्यमः॥ तमेवनिर्णयरात्र्यायाभ्यां कर्तुमुद्यमः॥ १३०॥ ननुनायमुद्यमः सफलः कालस्यगगनकुसुमायमा
मत्वात्॥ तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहाभक्तित्वानिविबेककामः कालोपेक्षया न्यायैवपंचविंशतित्वानिविविधैव॥ मृ
लप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकश्चविकारोऽनप्रकृतिर्नविकृतिः प्रसूयति॥ नवेनेषेवतत्वेषुकालस्यांतर्भावा
भिननाविवक्षितशक्तिशक्तीये। त्वदभिमतस्यकालस्ययथोक्तपंचविंशतित्वानां चपरस्परमस्यंतविलक्षणत्वात्। तथाहि। चिरद्विप्रकादि
व्यवहारस्यासाधारणेहेतुः कालश्चित्त्वदभिमतकाललक्षणः। तत्त्वानां त्वन्यादृशानिलक्षणानि। सत्वरजस्तमोगुणसंसाध्यावस्थामृ
लप्रतिः॥ मरुदहकारपंचतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येयवसायहेतुर्महत्तत्त्वं। अभिमानहेतुरहकारः। शब्दस्पर्शरूपर

हृ. १

का-मा
५

दि

संगंधात्मका निपंचतन्मात्राणि ॥ पृथिव्यापंचमहाभूतानामेकादशोऽपि या एतद्वेदोऽशु विकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि ॥ अथ कृतिवि
कृतिः प्रसिद्धिदात्मकजननिवैलक्षण्यकेषु तत्त्वेषु कालस्यांतर्भावः संभाव्यते ॥ नापि वक्षिं शतं तत्त्वान्तरं निरुच्यमन्यत ॥ कथं हि मुनिप्रणीतानि
तत्त्वान्यायाभिः संगृह्यन् ईश्वरकृत्तवहः करणान्तर्करणे विविचकालं व्यवजहार ॥ सांप्रतकालं वा ह्यत्रिकालमाभ्यन्तरे करणमिति ॥ परप्रसिद्धा
परो बोधनीय इति ॥ मायेनायं व्यवहारो न तु स्वस्विद्धाताभिप्रायेणेति वदामः ॥ अत एवैतद्वचने व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वोपुद्गमेव
मिव माहुः ॥ कालजुवैशेषिकाभिमत एको नागतातीतादिभेदप्रवर्तयितुं नार्हति ॥ तस्मादयं येषां धिभेदे रतीता नागतादिभेदभावे प्रतीयते सं
तत एवोपाधयो व्यवहारहेतवः ॥ इतमंतर्गुना कालेनेति सांख्यवाचीः ॥ तस्यां त्रिकालरूपतत्त्वान्तराण्युपपन्न इति ॥ अथोच्यते भूतकालो व
र्तमानकालो भविष्यकाल इत्येवं त्रिष्वपि भूतादिषु नुगत कालप्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमेतरेणाप्युपपन्न इति ॥ तत्र पदार्थप्रत्ययवदु
पयते ॥ यथा भवन्मतेऽप्यपदार्थो गुणपदार्थ इति बहुभावेऽप्यनुगतः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थशब्दाद्यंतत्त्वान्तर
मंतरेणाप्युपपन्नः तथा कालप्रत्ययः कुतो नोपपद्यते ॥ तस्मात्त्रिकाले निर्णेतुं महानयमुद्यमः ॥ प्रह्लादकिरो मणोर्माधवाचार्यस्य न कथं चि
दप्युपपन्न इत्येवं प्राप्नुमः ॥ आद्यस्मृत्येतस्येवं निगूढकालतत्त्वैः प्रह्लादः सकल्पहेतोरिति वक्तव्यं ॥ किं कथितं मुनिना निराकृतत्वात् ॥ किं वा
सोऽख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेषु संगृहीतत्वात् ॥ उत लक्षणाभावात् ॥ आहोस्वित्प्रमाणभावात् ॥ यद्यप्युपपन्नभावात् ॥ अथ वा तत्त्वगतपंच
विंशतिसंख्यासंपादनेनावसिता छद्वाजा आत ॥ न प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलंभात् ॥ न द्वितीयः अतिप्रसंगात् ॥ अथे
भ्या

तर

राम
५

दादियोर्ज्ञानोतिष्ठो मादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगंधर्वप्रोक्तानामोषधशस्त्रस्वरादीनां संगृहीतत्वेनेत्यपि भवतः प्रह्लादः केन वार्येत अथोपा
विशिष्यासंग्रेहपिसुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयांतर्भावो वा दत्ते वा र्थासंग्रहस्येतर्हि कालस्याप्यसौ न दंडवारित इति बुद्धिसमाधत्तव ॥ ॥
कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वमनिमत्वं च घटदेरिव प्रसज्येतेति चेन्न नित्यनिरवयवकालतत्त्वाभिनिवेशवतो वैशेषिकादेः पतत्येव
जुप्रह्लादः शिरसि ॥ वेदवादिनां तु न च्छापि कृतिः ॥ कालस्योत्पत्ति सावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुतानुपलभ्यमानत्वात् ॥ तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये क
लोत्पत्तिरात्रायते ॥ सर्वे निमेषाज्जिरे विद्युतः ॥ पुष्पादधि ॥ कला मुहूर्तौ काष्ठाश्चोराश्च सर्वशः ॥ अर्धमासा मासा अतवः सप्तस्य च कल्पेता
मिति ॥ तस्यामेव शाखायामाहुराकेतु कचयनं ब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते ॥ ॥ ५ ॥ को वेदो वा सांख्यिकालावयवानामितः प्रतीयेति इतोऽस्मादनुवाक
स्यतीत्येषधत्तेनेषु वा केषु कालावयवानामृत्नां ध्यातव्येषु ५ को वस्त्राणि वाक्तानीत्यर्थः ॥ नित्यत्वनिरवयवत्वमिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्र
स्यामृतादेवता इति वदयेहि कनित्यतायामेतर्धानशक्नुपेत्य ह्यराह सादिस्यशिवसंस्पर्शयोग्यावयवशून्यतायां च तात्पर्यवर्णनीये ॥ एवं सति विरो
धाधिकरणान्यायोऽत्र गृहीतो भवति ॥ तस्य वन्यायस्य संग्राहको वेतोऽस्त्रोको ॥ ओदुवरीवेष्टनीया सर्वे येषां स्मृतिर्मिति ॥ अमितिर्वेति संदेहे मिति स्या
दृष्टकादिवत् ॥ ओदुवरीवेष्टनगयेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥ विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानेनेति अयमर्थः ॥ अक्षरे महावेद्यां सरोनामके स्यमेऽप
स्यमधोका विदुदुवरशास्त्रांतमत्वेन निरवाता भवति ॥ तामुद्दिश्य वत्तवेष्टिते स्मर्यते ॥ ओदुवरी सर्ववेष्टयितव्येति तत्र संशयः ॥ एषा स्मृतिः प्रमाणेन
वेति ॥ तत्र पूर्वविकरणे अष्टकाः कर्तव्या इत्यस्याः स्मृतेर्मूलवेदानुमापकत्वेन प्रमाणमुक्तातेनेव न्यायेन सर्ववेष्टनस्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षः ॥

का.मा

25

20

15

10

5

0

वे.

श्रोतुं वरिष्ठो ज्ञायेदिति प्रत्यक्षश्रुतौ स्पर्शो विधीयते। न चासौ सर्वज्ञे सत्यमुपपद्यते। तथा च सर्ववेदनस्य मूलभूतवेदानुमानस्य प्रत्यक्ष
 श्रुतिविहङ्गस्य कालात्पयापदिष्टत्वेन निर्मूलावेदनस्य तिरप्रमाणमिति सिद्धांत इति। अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराधयत्पुसादलब्ध
 सर्वज्ञत्वपदः कणादमहामुनिर्वेदतात्पर्यसम्यग्वेत्तीति वेदस्यैव मंदमतिप्रतीतादर्थोदर्थीतरं नेतव्यमिति। एवमपि यस्य पुसादप्यसर्वज्ञ
 तापलभतस एव शिवो मुखं सर्वज्ञ इति तन्मताः न सारेण कणादमतस्यैवाय प्यानयनमत्यंतमुचितं शिवो हि सर्वेषां गमेषु वहुंशतत्वा नि
 निरूप्य कालतत्त्वस्योत्पत्तिमंगीवकारा निविलेशे वागमसारमार्गभिः संगृह्यमानो भोजराजः शुद्धा निपेक्षतत्वा निशिवशक्तिसदाशिवेश्व
 रविद्याख्या निनिर्दिश्येतराणि निर्दिशन्मायाकार्यत्वेन किं पूर्वकमेव काले निर्दिष्टं तु पुंसो जगतं कृतये माया तत्तत्त्वंपवकं भवतिका लो नि
 यतिश्च तया कलाच विद्यारागश्चेति तानि माया सहितान्येकादशतत्वा नि सांख्यप्रसिद्धं पंचविंशतितत्वा नि बोद्धिः प्रक्रमेण विवृण्वन्निदमाह ना
 नाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ॥ भाविभवदूतमयं कलयति जगदेव कालो त इति। तत्र हि काकार इत्यर्थो चित्तो न चैव का
 लो नैयायिकादिभिर्नित्योभ्युपगत अत आह कलयति जगदेव कालो त इति। चिरहि प्रादिप्रत्ययो या धिद्वारेण कलयत्यादिपतीत्यर्थ
 इति। इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसहकृते रागमेः कणादशास्त्रस्य बाधे स तु त्रमीमांसागत द्वितीयाध्याय प्रथमाधिकरणेनोपपत्तुं गृह्यते। त
 स्य न्यायस्य संग्राहको वेत्ती शोको। सांख्यस्य स्यात्सि संकोचो न वा वेद समन्वये धर्मे वेदः सावकाशः संकोचो न वकाश्याः। प्रत्यक्षश्रुतिमूला
 दिभिर्मन्त्रादिस्मृतिभिः स्मृतिः श्रमूला कापि लीवाध्यान संकोचो न्यात इति अयमर्थः॥ अग्नेदादिभिरग्निहोत्रादिधर्मो वृक्षणो जग
 भाविभवदूतमयति। भूतादिरूपेण त्रिविधत्वादेवेत नत्वेनास्या नित्यत्वं सिद्धमिति भावः॥ केन कार्येण स्य सिद्धिः अत आह ४

रामः
६

ज्ञः

कर्तृत्वं प्रतीयते। सांख्यस्य तादिसु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति। तत्र तथा स्मृत्यो वेदस्य संकोचो नित्येति संशये स्मृतेर्जगत्कारण
 त्वमंतरेण निरवकाशत्वात्प्रावर्त्य वेदस्य धर्मे विचरितार्थत्वाद्धेर्वल्ये। ततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः प्रकृतः प्रत्यक्षश्रुतिभिर्वह्नीभिर
 नुगृहीता वृक्षो मन्त्रादिस्मृतयो वृक्षणः कारणतामावहते॥ सांख्यस्य तत्त्वका मूलहीना चेति दुर्वलत्वात्सेव बाध्याः श्रुतेनास्ति वेदस्य संकोच
 इति राक्षत इति। अथ तार्किकत्वाभिमानग्रहं हीतः सत्यवशा एव बुद्धेभूतादीनां मोपाधिका नो कालविशेषाणां सेवोत्पत्तिर्ननु निरुपाधिकस्य
 मुख्यकालस्यति। तर्हि कपदेकाद्वेषणय प्रवृत्तश्चेतामणिमलभते तस्य वा सिद्धरा मायण प्रोक्तस्याभाण कस्य त्वमेव विषयो भूयतः साधर्म्येव
 र्मज्ञानाय दुव्याण्यधिक्यरवृत्ततत्त्वमवागम व्यवहारं हनूनां भूतादिकालविशेषाणां माधारः स्वयं व्यवहारातीतो नित्यो निरवयवो मत्त्वः का
 लोयः स परमात्मे वा तथा च श्वेताश्वतरा आमनंतिहोः कालकालो गुणी सर्वविद्य इति। आस्तानित्यत्वानित्यत्वसावयवत्वनिरवयवत्वचिंता। सर्वथा
 प्यस्ति सांख्यतत्त्वार्थिकः कालस्य संग्रहः। साक्षात्संग्रहाभावस्तु ज्ञातिष्टोमादिवत्प्रकृतिपुरुषविवेकानुपयोगादित्यवगंतव्यं तृतीयचतु
 र्थपक्षो तु भवतो वैशेषिकशास्त्रपरिवयगंधोपिना स्तीति प्रकटयतो वैशेषिकग्रंथेषु सर्वेष्वपि कालप्रकरणे तत्प्रकरणस्य तत्साधकानुमा
 नस्य वप्रप्रेषितत्वात्॥ प्रमाणंतराणि तु कालसाधकानि श्रुत्यैवोपन्यस्तानि। तथा च तैत्तिरीयाश्रुत्या केतुके मंत्रमामनंति स्मृतिः प्रत्यक्षमेति
 मनुमानश्चतुष्टयं। एतैरादिभ्योऽसंख्यैरेव विधास्यत इति। तत्र स्मृतिरनुमेयश्रुतिमूलं मन्त्रादिशास्त्रप्रसङ्गे श्रोत्रयाहो कृत्रिमो वेदाख्यो ह्य
 राशिः योगिप्रत्यक्षं श्रोत्रनिषदाभिमतसाक्षिप्रत्यक्षं वा। ऐतिस्वमिति हासपराणादिकं ज्ञातिः शास्त्रस्याप्यत्रांतर्भावो दृष्ट्या अनुमीयते त्वमूलभूतस्य

CM 5 10 20 25 30 35 40

तिवाक्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारः। तस्य च स्मृत्यनुमापकत्वमाचार्ये विस्मृष्टमभिहितं। आचारश्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेऽश्वश्रुतिकल्पनमिति। तदेवं स्मृत्यादीनां वस्तुष्वयं संपन्नः। एतेऽश्वतुर्भिः सर्वैरप्यादित्यमंडलं प्रमीयत इति मंत्रस्यार्थः। अनुस्मृत्यादिभिर्मंडलसाधकत्वेनात्रोपन्यस्तानि ननु कालसाधकत्वेनेति चेत्तैव मंडलस्य सर्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्याद्युपयोगात्। कालविवक्षये वात्र कालनिर्वाहके मंडले तास्यपन्यस्तानि। तथा च मंडलद्वारा कालसे प्रमीयते। कालविवक्षा चोत्तरमंत्रेऽतिस्पृष्टा तत्रानंतरो मंत्र एवमाप्ता यते। सूर्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भवनादधितस्याः पाकविशेषणमते कालविशेषणमिति। तस्यायमर्थः। भुवनगतं सर्वभूजालमधिकृत्य रसदीर्यविपाकादिभिस्तदनुग्रहसमर्थं मरीचिं सूर्यः स्वीकरोति। तत्कृतेन भूतपाकविभेदेन निमेषादिः परार्द्धपर्यंतः कालविभेदोऽस्माभिरवगतो भवतीति कालप्रतिपादकानि च स्मृत्यादि सुदहरामः। तत्र मनुः कालं कालविभक्तिं चेति स्मृष्टिप्रकरणे कालं व्यवजहार याज्ञवल्क्येऽपि। आद्यकालाः प्रकीर्त्तिता इति। एवमप्यपि स्मृतिषु दृष्टार्थं श्रुतिष्वपि। वृत्ते यत्तु श्रुतिविचिनोति काल इति वक्तव्यः। अहमेव कालो नाहं काल इति तैत्तिरीयाः। काचसंध्या कश्च संध्यायाः काल इति सा मगः। योगशास्त्रेऽपि। संप्रमविशेषाद्वाराणां ध्यानसमाधित्रयरूपाद्यो गिनोतीति। तदिकालं प्रत्यक्षतः पश्यतीत्यभिहितं। तथा च यातेन लसृत्रं परिणामत्रयसंयमादतीनागतादिज्ञानमिति। साक्षिप्रत्यक्षमपि। अहमस्मिन्की निवसामीत्यनुभवत्वावत्सर्वजनीनः। न वा सो वा ह्येद्विप्रकृतः। कालस्य रूपादिहीनत्वात्। नापि मानसः तार्किकैस्तदंगीकारात्। नाप्यनुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्ययत्वात्। अतः सामान्यभावेऽप्यपरोक्षदृशना साक्षिप्रत्यक्षमतेदित्योपनिषदामन्यते। इतिहासे विमहाभारते पश्यते। ग्रहरोचरिका मूने ग्रहरोचरिकाधिकौ। सकालः कुतपो ज्ञेयं पितृणां दत्तमह्यमिति। पुत्रेण

पि। अनादिरेष भगवान् कालो न तो जह पद इति। शिष्टाश्रयोर्णमास्यास्य काले आहूरी नैव कसंजकास्त्वकुलो वितादेव विशेषेभ्यः हीरदध्यादिसमर्पणदिकाभर्मविशेषाभावात्। कालविशेषसमाचरति। तदेव मने कप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणभाव रूपश्चतुर्थः पक्षः। कथमांशं कृते नापि प्रये जनाभावादिति पंचमः पक्षोऽपि युज्यते। तार्किकैस्तावत्सर्वोत्पत्तिमन्त्रिमित्रकारणत्वमुद्धोषितलोके वक्ष्यमाणोपयोगः। कालविशेषस्य कृषीवत्तादिभिर्वाही पतेग्रहप्रवेशप्रयाणोपयोगेऽपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः। श्रोतस्मार्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते। तस्मात्स्वमतं अद्याजप्रकृतस्तव प्रदेष्टव्यं। पक्षः परिशिष्यते तथा च यायास्तनस्तव बुध्य परार्द्धं पुण्यात्मनिमाधवाचार्यसमारोपय कृपावाशिहूयानंद्योसि। तदेवं कालस्य प्रत्याख्यातमशक्यत्वात् त्रिणीयोद्यमः सफल इति सुस्थितं॥ ॥ ननु कतरे कालो निर्णीयते किं केवलः कालः। उत कालकालः ननु किमित्यत्र सिद्धभाषया भीषयसि। न भीषयाम्यहं किं त्वस्तेव कलश्यभेदात् काले द्वैविध्यं येन प्राणिदेहादयो तीतवर्त्तमानादिरूपेण कलयितव्याः स केवलकालः स च तत्प्रकाशवचनेन पूर्वमुदाहृतः कलयति जैद्वयकालो त इति। तादृशोऽपि काल उत्पत्तिस्थिति विनाशकोरणयेन कलयिष्यः सकालकाल इति। स च वासिष्ठरामायणे दर्शितः। कालोऽपि कल्पते येनेति श्रुतिश्च भवति। स विश्वकृद्धिश्च विदात्मयोऽभिज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्युः प्रधानहेतु इति। गुणी संसारमोहस्थितिबंधहेतुरिति च कूर्मपुराणेऽपि। अनादिरेष भगवान् कालो न तो जह पद। सर्वगत्वास्वतंत्रत्वात्सर्वोत्पत्तिमोहेश्वरस्वस्मना रायणे शानात्रयाणं प्राकृतो लयः। प्रोचते कालयोगे तु पुनरेव संभवः। परं ब्रह्मचभूतानि वा पुंदेवोपिशंकरः। काले नैव च स

का. मा

८

ज्येते स एव य स ते पुनः तस्मात्कालात्मके विश्वं स एव परमेश्वर इति विष्णुधर्मोत्तरेण। अनादिनिधनः कालो ह्यः सकर्षणः स्मृतः। कलनात्
 वं भूतानां सकालः परिकीर्तितः। कर्षणं सर्वभूतानां स तु सकर्षणः स्मृतः। सर्वभूतशमिताच्च स ह्यः परिकीर्तितः। अनादिनिधनत्वेन समहायरे
 श्वर इति ज्योतिशास्त्रेऽपि। भूतानां मन्त्रकालकालोऽयः कलनात्मक इति। तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये कालकालो वतावत्र निर्णेतव्यः। तस्य धर्मो
 ज्ञानेन हेयत्वादनुरोधेयत्वाच्च यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे एव सम्पदिगीत इति। कृतमनया कालनिर्णयाप्रवृ
 त्तिनिशेधः। उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्वशुक्रमारभेषु समुत्पत्त्यत्वात्। अतएव शिष्टाः पुराणा ह वाच
 नादो ईश्वरमनुस्मरन्ति। सर्वशुकालेषु समस्तदेशेषु कार्येषु तेष्वेश्वरः। सर्वैः स्वरूपैर्भगवानुनादिमासमेषु मासविद्वद्भ्यो
 हि। यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु। अनेन सम्यक् निर्णयान्न सद्यो वेदेन मुच्यते मिति। मासादिरूपभेदस्य तु स्वतंत्र्येण निर्णीतत्वे
 श्रोतस्मात्तत्कर्मविशेषेण सह कालस्यांगगिभावेन निर्णेतव्यः। यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृत्युग्रंथेषु निर्णीतस्तथाप्यनेन कत्रविप्रकीर्णस्यैकत्र
 संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते। तदेवं विकीर्षितस्य ग्रंथस्य कालरूपो विषयः संग्रहस्य प्रयोजनं चास्तीत्येवं ग्रंथ आरभ्यते। नित्यो जन्मश्च का
 लो ह्येतयोराद्यः परेश्वरः। सोऽवाऽन्यो गोचरोऽपि देहिभक्तानुकेपयेति नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोच्यते। परमेश्वरस्यावाऽऽ
 नसंगो वरत्वे सर्ववेदांस्तदनुसारि स्मृतिपुराणमित्येव विदुः भवश्च प्रमाणं। भक्तानुग्राहि मूर्तिस्वीकारश्च तत्तत्कारात्वेनामेव दशास्वादि

रामः

८

शेषे कस्यां विदात्वापिकायामाश्रयेते। तस्यामात्वापिकायामेव मुक्तं। अग्निवायिंशदयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सर्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेवैत
 त्सामर्थ्यमित्यभिमतं ते स्म। नात्रोद्धयितुमवाऽनसंगस्य परमेव ब्रह्मपूज्यं च कुर्म्योकां चिन्मूर्तिं धत्वा। प्रादुर्बभूवुः तया सह वादकृतापि
 जसन्ति वाग्निवायुतक्ष्मत्वेनैव बुध्वाते। इत्युक्तान् चिन्तितो बुध्वाते। वासिष्ठस्य रामायणेऽपि कुकोपाख्यानेऽनुक्रमेण तमवलोक्य तस्मिन्नाभ्यु
 त्तं कृतमारुपितारं कालेशः प्रयतः। तदानीं सकालस्तनुग्रहीतुमीदृशेन रूपेण विवर्धुवेति मन्यते। मया कलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः
 आधिभौतिकमास्थाय वपुर्भूतमुपाययो। तदुपाश्रयः श्रीमान्कुंडलीकवचान्वितः। सौम्यरुमयोदारवक्त्रधरः समन्वितः। मासद्वादशकोट्यमभु
 जद्वादशकोट्यः। स्वाकारसमयावच्छादितः किंकरसेनया। स उपेयप्रणम्यादौ कुपितं तं महा मुनिकल्पकुब्जाच्चिगभीरं सान्त्वं मुवाच ह। त्वमस्य
 ततया विप्रवयं नियतिपालकाः। तेन संपूज्यसे पूज्यसाधो नेतरपेक्षया। मातयः ह्यययानलपुद्गे कालमहाभक्तो। यो न दग्धोऽस्मि मेतस्य किं तं सा
 धनधरुसि॥ स साठवत्तयोऽस्तानिगीर्णहृदकोटयः। मुक्तानि विष्णुवृंशानिकेन शशावयं भूने। भोक्तारो हि वयं ब्रह्मभोजने युष्मदादयः। स्वयं नि
 पतिरेषा हिनावयोरेतदीहितमिति। न च भक्ता उजिष्ठकृयास्वीकृता मूर्तिरीदृशे वेति कश्चिन्नियमोऽस्ति। स वीरकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियायाः
 सर्वस्या अपि मूर्तेः स्वकीयत्वात्। अतएव भगवद्गीतायां यो यो यो यो तनुं भक्तः श्रद्धया चिनुमिच्छति। तस्य तस्या वलाश्रतामेव विदधाम्यहं। स
 तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते। त्वमतेव ततः कामासयेव विहितान् रहितानिति। विष्णुं द्वादशैतं मूर्तिं वदन्ते न मूर्तयोपिततत्फलवि
 शेषादिभिरिच्छात्वेनोपास्याः। तदेतद्वेदे समा म्नायते। एतं ह्येव ब्रह्म तं महत्तु केचमीमांसेन एतमग्रावद्ध्यव एतं महावते ह्येव गायेत

३३

८२

का.मा
६

सम
६

शब्दवयस्कादधेनुमुपक्रमसम्बन्धमधीत्यास्मदुपाध्याय एकविंशद्वयवयस्क इत्यध्यायनरहितेऽप्यतीते वयस्युपाध्यायत्वेऽप्यवहरिते
द्विद्वयवयवहाः। एवं तद्धनेन न्यायेन कालरहिते प्रत्यक्षे कालव्यवहारः किं न्यायनस्यात्। कालरहितं च प्रत्यक्षं दिक्वत्त्वस्तीति माहृक्का।
दिश्रुतयोभ्युपगच्छति। तथा श्रूयते। यत्राभ्युपगच्छति तदयोः कार एवेति। प्राभाकराश्च पूर्वस्य कालत्रयासंख्येयं कोविदवस्थामाहुः।
तस्मात्कालः सुखेन ज्ञेयः ॥ ॥ सत्सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः। तस्योभयविधस्यैश्वराख्यात्रित्यात्कालादुत्पत्तिमनुराह। काले कालवि
भक्तिचनरूपाणि ग्रहास्तथा। सृष्टिं ससर्जैवेवेमां सृष्टिमिच्छन्निमाः प्रजाः। तत्र त्रयः सामान्यकालः। स विशेषानुगतत्वात्तद्वेदरूपानित्यो ग्रहग
त्यादिभिरनुमेयोभूतोऽतिनिमित्तकारणमिति तार्किकज्योतिषिकादयः प्रतिपेदिरे। तत्र ज्योतिषिका आहुः प्रभवविरतिमध्यज्ञानवंध्यानि
नितोतं विदितपरमतत्वाय त्रैतयेगिनोपि। तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्पयानामनुमितमभिवंदेभ्यः हेः कालमीश। युगवर्धमासदित
ताः समं प्रज्ञासु वै त्रयुक्तादेः कालो यमवाद्यंतो ग्रहभैरनुमीयते हे त्रैति। कालविशेषेषु च सम्बन्धः प्रधानभूतं त्रये सर्वगुणभूताः।
वास्तवकेतुके समासायते। नदी च प्रभवात्काविदरूप्यात्संभवेत्यथा। तान्नद्योभिसमायंतिसोहः सती न निवर्तते। एवं नानासमुत्पन्ना
नाः कालाः सम्बन्धेऽश्रिताः। अणुशश्च महच्छ्वसर्वसमवयनितम् ॥ सतैः सर्वैः समाविष्टैः सूरुः सन्न निवर्तत इति। अस्यापमर्द्यः ॥ भागीरथी
गोदावर्यादिकानदीवार्यकालः कुतश्चिदुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यते तत्रोत्पत्तिस्थाने सांख्येयं प्रकृतिर्वाशैवागमात्तु मायावाश्रुतिस्मृति
नित्यकालात्मकैश्चोवाभविष्णुति। यथा च तोगंगादिकामहानदीं श्रुत्या श्रुत्यनद्योभितः प्रविशति। सारप्रविष्टे तैर्नद्योतैः सह विस्तीर्ण

का. मा.
१०

रा. २

प्रवृत्त्यवाहासतीन कदाचिकुष्यति। एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्ये प्रधानकालमाश्रिताः। तत्र निमेषाद्याभ्युपन-
पयताः कालभेदाः संवत्सरादणवः। युगाद्याः परार्द्धपर्यन्ताः संवत्सराः प्रहोतः। ते सर्वे तं संवत्सरं सम्पद्युं विनोति। अष्टौ नाम वयवत्वेन प्रवेशः।
महोत्तु संवत्सरावृत्तिनिष्ठाद्यानामध्यह्नः संवत्सर इति तत्र प्रवेशोभिधीयते॥ तथा च वेदो गेयोतिषग्रंथेष्वप्येते॥ पंचसंवत्सरमयं युगं
अहं प्रजापतिः। दिनत्वेन मासां प्रणम्य शिरसां शुचिरिति। सच संवत्सरस्तेरणुभिर्महद्भिश्च सर्वैः समाविष्टोतिदीर्घः सत्रस्मिन्नगतिनोक्तिर्यत
इति॥ ॥ न च त्वत्वे निमेषे पर्यवसितं। महत्त्वं तु परार्द्धं। तथा च तयोरन्यतरस्य प्राधान्यमुचितं। तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यमिति चेत्
इत्येवमाप्यमंष्ट्रं ज्ञत्वादिति वृत्तः। तथा च राजसनेयिनः समामनेति॥ सोऽकामयत द्वितीयोपं आत्मा जायेत तिसमनसा वा रामिषु ने-
समभवत्तद्वदेत आसीत् संवत्सरो भवदिति। तस्मात्संवत्सरप्रधानः। अत एव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निर्णयामः। तत्र संवत्सरोऽयं न
मृतमोसः पक्ष्मिपिर्न ह्यत्र योगइत्येवंविधाः कर्मकालाः। यद्यपि पुराणेषु मृत्युमार्कंडेयादीनां युगादिकल्पदिपरिमितं तयः स्मर्यते।
तथापि शतसंवत्सरायुषो मनुष्या न विहृन्मर्षशास्त्रप्रवृत्तेर्न युगादि निर्णयो शेषः। मनुष्याधिकारत्वेनास्माभिः पराशरस्मृतिव्या-
ख्याने मनुष्याणां हितं धर्ममित्यस्मिन् चनेष्वपि चितं। येन कलौ पंचविवर्जयेदित्यादयो मनुष्याधर्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यम्। संदेह-
भावात् न च शतायुषामधिकारे कथं सहस्रसंवत्सरसंश्रुतिरिति शंका नीये। तत्र संवत्सरश्चैदिव सपर इति वष्टाया यस्य सप्तमपादे-
निर्णीतत्वात्। ये च संवत्सरावृत्ति साध्या अनेन वता दयस्तेष्वपि न संवत्सरादधिकः कश्चित्काले निर्णेतव्योति। अतः संवत्सरमारभ्या वीर

रा. म.
१०

एव कर्मो गकालानिर्णेतव्यः॥ ॥ न च कालस्य कर्मो गत्वे विवदितव्यं। सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति वाक्ये गत्व प्रतीतेः। तत्र कर्मो गत्वा व-
दपूर्वे विषयत्वात् प्राधान्यमभ्युपगंतव्यं। तथा सति कालस्य गुणत्वेनाद्यः परिशिष्यते। अत एव गर्गः तिथिन कृत्वा रादिसाधनं पु-
ण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन न स्वातंत्र्येण ते कृमा इति। तस्माद्गृह्यतेषु निर्णयेषु कालेषु वयवित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वात्॥
श्रुत्यवक्तव्यतया सूचीकृतान् मासान् सारान् स एवादीर्णयति इति स्थितं॥ इति माधवीये कालनिर्णये उपोद्घातप्रकारणप्रथमः॥ १॥
संवत्सरो नामा यनाधवयवयुक्तोऽवयवी कालविशेषः। सम्पकृतसंत्पस्मिन्नयनं मासादय इति व्युत्पत्तेः। स च द्वादशमासात्मकः द्वादशो दे-
मासाः संवत्सर इति श्रुतेः। मासानां तु चोद्भावनसो राख्येन दिवसभेदेन चोद्भादित्रैविध्यं वक्ष्यते। मासत्रैविध्येन संवत्सरस्त्रिविधः। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धौ-
ते। चोद्भावनसो राणामासानां तु प्रभेदतः। चोद्भावनसो राण्युत्पत्त्यः संवत्सराश्रमीति। तत्र चोद्भावनसंवत्सरस्यैव शुक्लपक्षपदाक्षिपात्पुनर्दशानः सौर-
लुमेसादिर्मीनातः सावनः वद्युत्तराशतत्राहोरात्रात्मकः। ते च त्रयः संवत्सराः केषुचित्कर्तव्येषु व्यवतिष्ठन्ते। केषु च विकल्पन्ते। तथा च भावि-
ष्योत्तरपुराणे संवत्सरसाध्यं तिलकवृत्तं पद्यते। वसन्ते किं शुक्राशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः। तला-
टपदे तिलकं कुर्याच्चंदनपंकजैः। ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालं कृते मुखं धार्यं संवत्सरं यावच्छिने वनभस्मलमिति॥ तत्र संवत्सरश्चोद्भावन-
वः। शुक्लपक्षप्रतिपत्तिथ्योस्तल्लिङ्गत्वात्। न हि शुक्लपक्षपक्षौ प्रतिपदादितिथयश्च सौरसावनमासो यजीवते न प्रवृत्ताः॥ यत्र न ववर्षाणि पंच-
सेवादि संवत्सरस्यानेन वताद्यं गत्वं स्मर्यते तत्रापि चोद्भावनः॥ एव संवत्सरः। शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामित्याह लिङ्गात्। न च चैत्रप्रतिपदि न

उपक्रमभावादं चोदत्वं शक्यनीये। तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य स्थपेक्षत्वात्। अत एव ब्रह्मपुराणे भिदितं। वैत्रेमासि जगद्ब्रह्मा सप्तर्षि
 प्रथमं हनि। शुक्लपक्षे समग्रं तद्वत्सूर्योदये सति। प्रवर्तमाना सतदा कालस्य गणनामपि॥ ग्रहाणां गतं नृणां सावत्सरं नृणां सावत्सरं
 ति। चोदत्वे सौम्यवर्षे प्रवृत्तिनिमित्तानुयोजे। चोदत्वात् स्थित्युपक्रमप्रतिपदादितिथीनां स्थित्यधिकशतत्रयेण निष्पन्नो यः स चोदत्वं
 वत्सरः। द्वादशराशिषु सूर्यसंक्रमणे निष्पन्नो यः स सौम्यवर्षः। होरात्रोपलक्षकः। सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसंवाद्यत्वात्। तेष्व
 सवनेः स्थित्यधिकशतत्रयसंख्या कैत्रिंशन्नो यः स सावनः। एवं सति वर्तमानः भाद्रशुक्लचतुर्दशी नारभ्य आगमिभाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याः
 प्राचीनेतिथिसमुदाये चोदत्वं वत्सरत्वं मविहृत्। यच्च निरुद्धपञ्चवंधप्रकरणे श्रूयते तेन संवत्सरे संवत्सरे यजेतेति पञ्चमसंवत्सरो नाती
 यादिति वा तत्रापि चोदत्वं वदुष्यति। सर्वास्तौ काल्यश्वबंधयाज्यभिजयति तेन पक्षमाहोरात्रमावास्यायां योर्लमास्यां वेति कल्पसूत्रकारैश्चादिति
 यो तदनुष्ठानविधानात्। सौरसंवत्सरः सृजन्मावाप्तिव्रतादावुपश्रूयते॥ तच्च व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे स्मर्यते। भगवत्कर्मणा केनतिथ्येया
 नोन जायते। स्नेहदेशे च पुरुषसम्ममाचक्षुहं सुने॥ मां कंडे य उ वावा। मेघसंक्रमणे भानोः सोमवा सोनरोत्तम॥ पूजयेद्गार्गवंदे वं रामं शतप
 थया विधीत्या रायमीनसंक्रमणे मत्स्यवासुदेवं च पूजयेदित्यं तेन ग्रंथेन व्रतं विधायंति तदुपसंहृतं। इत्थाव्रतं संवत्सरमेतद्विष्टं स्नेहेषु
 तिर्यकुनवेति जमेति॥ ॥ तथा चिदं पुराणे धाम्यदानव्रतं पश्यते॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि धाम्यव्रतमनुत्तमं। श्रूयते विष्णुवैवस्मानेहृत्ता
 वित्तं ह्यस्याभ्यव्रतं विधायैव सुयसं हृतं॥ एवं संवत्सरे पूर्णकुर्वा दुद्यापने क्रिया मिति॥ ॥ सावनस्य सत्रादावुपयोगः॥ तदुपक्रमे विष्णुध

रामः

११

नोत्रे। सत्राण्यस्यान्यथावनेन लोकं च यस्या व्यवहारकर्मणि। गोसत्रं वै संवत्सरो य एवं विद्वोः संवत्सर उपयेति। अत्रुवंते वेति श्रुतौ गवा
 मपनस्य सत्रस्य संवत्सरान्माव्यवहारात् संवत्सरकालस्य दंगमिति प्रतीयते। तत्र सावनो ग्रहीतव्यः। चोदत्वे सौम्यो र्मानयो सुतउष्ठाना संभवात्। तथा
 हि। अहोरात्रसाध्य एकः सोमयागे वेदेषु हः शब्देनाभिधीयते। तादृशानामहविंशोषाणां गणः षडहः। सवद्विविधः। अभिल्लवपृथ्व्यश्चेति तत्र वत्स
 रो भिल्लवाः षडहाः एकपृथ्व्यः षडह इति षडहपचकेनैको मासः संपद्यते। तादृशो दशभिर्मासैः साध्यं संवत्सरसत्रं। तथा सति सावने नैव तत्सिद्धिः।
 चोदत्वं वद्विहोरात्रे नृणां सौरस्य वसपादो पंचभिरहोरात्रैरधिकत्वात्। ननु संवत्सयदी हिष्यमाण एकाष्टकायादी हेरनिमित्तमाद्यमासग
 तायां ह्यष्टम्यां चोदत्तियो सत्रापदी ह्यश्रूयते। ततश्चोदत्ते वसंवत्सरेण भवितव्यं मेव। उक्तस्य दीक्षाकालस्य पूर्वपक्षरूपत्वात्। तन्निराकरणं हि श्रू
 यते। आर्तवा एते संवत्सरस्याभिदीक्षते य एकाष्टकायादी हेत इति वा त्वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षते य एकाष्टकायादी हेत इति॥ ननु पक्षान्तर
 मपि चोदत्तिथिमेवोपजीव्य श्रूयते॥ फल्गुनी पूर्णमासे दीक्षेत्सुखे वा एतसं वत्सरस्य यत्फल्गुनी पूर्णमास इति न। तस्यापि निराकृतत्वात्॥ न स
 केव निर्येति हि निराकृतं। एकैव निर्या एक एव दोष इत्यर्थः॥ ॥ ननु सिद्धो ते ये वं श्रूयते। विज्ञा पूर्णमासे दीक्षेत्सुखे वा एतसं वत्सरस्य यत्त्रिंशो पूर्ण
 मासो भवत एव संवत्सरमारभ्यादी हेतते तस्य न को सैनियो भवति। चतुरहे पुरस्तात्पोर्णमासे दीक्षेत्सुखे वा एतसं वत्सरस्य यत्त्रिंशो पूर्ण
 मासो भवत एव संवत्सरमारभ्यादी हेतते तस्य न को सैनियो भवति। चतुरहे पुरस्तात्पोर्णमासे दीक्षेत्सुखे वा एतसं वत्सरस्य यत्त्रिंशो पूर्ण
 मासो भवत एव संवत्सरमारभ्यादी हेतते तस्य न को सैनियो भवति। चतुरहे पुरस्तात्पोर्णमासे दीक्षेत्सुखे वा एतसं वत्सरस्य यत्त्रिंशो पूर्ण

णानिर्वाहस एवावगच्छते ॥ अथमेवमप्युत्सर्गिणमयनेकुंडयायिनामयनेतुरायणादौ च योजनीयः । तेषां गोसत्रविकृतित्वात् ॥ यत्रुसो
 दादिनियामकं नास्ति तत्रैकिको विकल्पः ॥ तथा हि पिप्पलादशाखायामथर्वणि कभारदाजादीनां वाष्पनीनां विषाधिकारसिद्धये गुरुणा पि
 प्पलादेनादिष्टं संवत्सरं वा समामनंति । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण अद्वावासे वत्सरं वत्स्यथा । यथा कामे प्रश्रान्मृच्छतेति । वद्वा तत्त्वमे
 वार्थं व्यतिरेकमुत्वेनामनंति । ता एताः सहितानानेते वासिने प्रब्रूयान्नासे वत्सरं वासिन इति । ते त्रिरीयाश्चरुणके तु के मग्निं वेद्यमाणस्यो
 त्रिषवणत्वा नादिरूपं ब्रतमामनंति । संवत्सरमेतदुत्तरेदिता । एवं विधेयु च प्रदे शो युनियामकाभावाच्चोदादीनामष्टानामन्यत इह या अ
 हीतव्यः । ननु संवत्सरस्य षोडशो रसावनभेदेन त्रैविध्यमेवांगीकृत्य तत्स्वरूपविनियोगादुक्तो । तत्रैवं त्रैविध्यनियमो न युक्तः । अन्ये यारपि ना
 द्वावार्हस्यत्ययो द्विविधयोः सम्वत्सरयोर्विद्यमानत्वात् ॥ तथा ह्युर्वेदविदः पठन्ति । सौरवृहस्पतिसावणशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण सुः
 मातुलपातालातुलविमलवरोगाश्च वत्सराः पंचेति । अस्यायमर्थः ॥ गणकप्रसिद्धया हरसंख्यया मातुलशब्दः पंचषष्ठ्यधिकशतत्रयमा
 चष्टे । तावद्वि वसपरिमितः कालः सौरसंवत्सरः पातलशब्द एकषष्ठ्यधिकशतत्रयमाचष्टे । तावद्वि वसपरिमितो वाहस्यसंवत्सरः । अनुलश
 ष्टः षष्ठ्यधिकशतत्रयमाचष्टे । तावद्वि वसपरिमितः सावनसंवत्सरः । विलशब्दश्चतुःपंचाशदधिकशतत्रयमाचष्टे । तावद्वि वसपरिमितश्च
 ष्टः संवत्सरः । वरोगशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह । तावद्वि वसपरिमितो नाक्षत्रिकसंवत्सर इति । एवं तस्यैव संवत्सरः पंचविधस्तत्र
 नाक्षकस्य ज्योतिशास्त्रप्रसिद्ध्या युद्धया राउपयोगोद्भूतः वाहस्यस्य तु सिंहवृहस्पत्यादि विशेषमुपजीव्य गोदावर्यादिना नादौ विनि

रामः

१२

युक्तो अनेन वाहस्यस्य मानेन कदाचिदधिसंवत्सरो निव्यद्यते । तदुक्तमुत्तरसौरेणोर्मध्यमसंक्रांतिहीनो यश्चोदवत्सरः । अधिसंवत्सरस्तस्मि
 न्कारयेन्न सवत्रये । वर्जनीयाशयत्वेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिना । सूरसंक्रांतिहीनश्चेत्के प्याद्विमासवदिति । मध्यमगणनया गुरोः । संक्रांतिय
 स्मिन्वाच्यवत्सरेन विद्यते सो यमधिवत्सरः । तत्र वृहस्पतिसंवादिकेन कार्ये । सूरगणनया वृहस्पतिसंक्रांतिरहितो यश्चोदवत्सरस्तस्मिन् अधिमा
 सवत्का प्यादिके वर्ज्यमिति केचिन्महर्षयो मन्यन्ते ॥ ॥ अथ चोदस्यावातभेदा उच्यते ॥ संवत्सरः परिवत्सर इदावत्सरोऽनुवत्सर इहत्सरश्चेत्ये
 ते पंचभेदाः । तदेतत्सामान्या कोरेण संवत्सरादिपंचविधत्वं सा विवचयनगताभिप्रशंसकमंत्रे पद्यते ॥ संवत्सरोऽपि परिवत्सरोऽपि इदावत्सरो
 सिद्धवत्सरोऽपि इहत्सरोऽपि वत्सरोऽपि इति । इदुवत्सरोऽनुवत्सर इत्यर्थः । अत एव चानुर्मास्य ब्राह्मणेन दधिष्ठा विदेवता रूपत्वेनैवं श्रूयते । अ
 धिर्वाच संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चंद्रमा इदावत्सरः । वायुः अनुवत्सरः । ममेश्वर इहत्सर इति ॥ ब्रह्मवैवर्ते पिसंवत्सरस्तु प्रथमद्वितीयः परिव
 त्सरः । इदावत्सरस्तृतीयश्चतुर्थश्चानुवत्सरः । इहत्सरः पंचमस्तु तस्यो युगसंज्ञक इति । एतेषां पंचानां विनियोगो विष्णुधर्मी तरे पद्यते । सं
 वत्सरे तु दाहणां तिलदाने महाफले । परिपूर्वे तयादाने यवानो द्विजसत्तमा इदापूर्वे च वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके । इत्यूर्वे रजतस्यापि दाने
 सर्वमहाफलमिति । तथा तदधिष्ठातृदेवता पूजार्हो ब्रतविशेष पद्यते । संवत्सरः स्मृतो वक्षिस्तथार्कः परिवत्सरः । इदापूर्वस्तथा सोमोऽस्ति पृ
 पूर्वः प्रजापतिः । इत्यूर्वश्चतुर्लोको देवदेवो महेश्वरः । तेषां मंडलविन्यासः प्राग्देवविधीयते । प्राग्देवपूजनं कार्यं होमः कार्यं यथाविधीति । प्रभव
 मारभ्य द्वायोतेषु षष्टिवर्षेषु द्वादशवर्षे पंचकानि । तत्रैकस्मिन् वर्षे पंचके एकैकं क्रमेण संवत्सरादयो भवेति । तदेतत्सर्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं यम् ॥

का.मा
१३

इति संवत्सर निर्णयः ॥ ॥ अथायनं निर्णीयते ॥ अयने यात्यनेन अनुवयेण सूर्योदहिणशाश्वत राशवेति अनुवयमयनं तथा सवाजसेनेयिनः
पंचाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनंति यात्यन्मासां दक्षिणादित्य एति यात्यन्मासा उदकादित्य एतीति तथा कुंदो गात्रय
धीयते यात्य उदहिणोति मासां स्नान्यान्नुत्तरेति मासां स्नानिति तैत्तिरीया अनुवयहवास्त्रोपेति तस्मादादित्यः षण्मासा दक्षिणे नैति षड्
त्रे एति एवं चादित्य गतिमुपजीवायन निष्पत्तेः सौरमेवेतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तं अनुवयं वायनं स्यादिति के
चित्तु वां प्रमानेनायनं द्युपपन्नं भिन्नं मार्गमासादिकैस्त्रिभिर्भूतभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकं सत्रायणं ज्येष्ठमासादिकैर्दक्षिणा
यागमिति तत्र प्रमाणं जातिः शास्त्रादौ नृग्यमाश्रितं तस्मात् कर्मनुष्ठाने तु मकरकैर्दक्षिणादिक एतायनं द्युप काल इति यथोक्तं श्रुति
स्मृतिभ्यामवगतं व्युत्तरायणस्य यागकर्मगतं का एवाश्रयीयते उदगयनं आर्ष्यमाणं पुरुषं पुण्याहे ह्यदशाहं पुषं सद्यती भूत्वेत्यादि
चोलादीनामुत्तरायणकर्तव्यता गृह्यस्मृतिषु प्रसिद्धा सत्यवतश्च देवता प्रतिष्ठादीनामुत्तरायणादक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाहा देवतारा
मकाय्यादि प्रतिष्ठोदश्वरेवरवोः दक्षिणाशाश्वरे कुर्वन्नतः फलमवाप्नुयादिति उग्रदेवतानां प्रतिष्ठादक्षिणायनोक्तं व्याख्यातया च वैखान
सं संहितायामभिहितं मातृभैरवताराह नारसिंह विविक्रमा महिषासुरहं श्रीचस्थाय्या वेदक्षिणायने इति एवं विष्णुधर्मोत्तरे अभिहिता उ
पदद्युपवृतादीन्ययनकर्तव्या न्युदाहर्माणि ॥ ॥ इत्ययन निर्णयः ॥ ॥ अथ यज्ञवो निर्णीयते ॥ ॥ अनुशब्दः अगतावित्यस्मादा
तोर्निष्पन्नः इत्यर्तिगच्छति अनेकपुष्पविकासादि असाधारणलिंगमिति वसेतादिकालविशेष अनुः सच वद्विधः षष्ठा अतव इति

रामः
१३

अनेः यजुर्द्वादशमासापंचवर्तव इति श्रुतं तत्र हेमंतशिशिरयोरेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पंचप्रयाजा नमंत्रणं मंत्रेषु हेमंतशिशिर
योरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणे क्तः तथा हिव संतमृत् नो श्रीणामि श्रीणामि श्रीणामि वरुणं मृत् नो श्रीणामि शरद्वृत् नो श्रीणामि
मीति चतुर्णां प्रयाजानां पृथक्पृथानुमंत्रणं मंत्रान्नायं पंचमप्रयाजस्यानुमंत्रणं मंत्र एवेत्युच्यते हेमंतशिशिरावृत् नो श्रीणामि
एतदेवाग्निप्रोत्पन्नं वृचवास्त्रोपेति द्वादशमासापंचवर्तवो हेमंतशिशिरयोः समासेनेति यत्तनयोर्मंत्रवास्त्रोपेति वचनेन तत्त्वरूपं द्वैविध्यं
भिषायेण शिशिरस्य षष्ठ्यातिमत्वात् तेनानुमंत्रणीयं षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पंचमहेमंते तर्हीवो न्यायः अत एव प्रयाज
वास्त्रोपेति वसेतमेव नूनामवर्तव्येता नारुनः प्रयाजान् प्रशस्यं पंचमे प्रयाजे केवलं हेमंतेन प्रशंसा स्तारुकारं यजति हेमंते मेवा
वर्तव्य इति ॥ ॥ अल्लनामयथा नथापंच संख्या यथोक्तं स्वरूपेण नुवावाभिद्यते द्वादशमासात्मके संवत्सरे एकैकस्य अतो मास
द्वयात्मकत्वेन एकादशद्वादशमासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् षष्ठ्यैव यगुष्ठाविधानाच्च तच्चोपरिष्ठादुदाहरिषामः मास
द्वयात्मकत्वाग्निचयने अत एव कोपधानं वास्त्रोपेति श्रूयते द्वेद्वमुपदधाति तस्मात् द्वेद्वमृतव इति ॥ ॥ एकस्मिन् नूतो कयो मास
योर्द्वेद्वयहीनव्यमिति चेत् ॥ वसेताद्यनुक्रमेण चैत्रमासादि द्वेद्वमिति ब्रूमः तच्चैव कोपधानं मंत्रेषु श्रूयते मधुश्च माधवश्च वासंति
कावृत् अक्रश्च विश्वेष्वावृत् नानमध्यं नमस्यश्च वार्षिको वृत् नृषश्चोर्जश्च शरद्वृत् नृसहस्यं सहस्यश्च हेमंति कावृत् नृतपश्च तप
स्यश्च शिशिरावृत् नृ एषु च वाकेषु अतू इति द्विवचनं त्ववयवमासाभिषायं अन्यथा षड्जनवर्तव इति श्रूयमाणं षड्संख्यावाच्यं न प्रवय

का.मा
१४

विनम्रतोर्वसतादेरेकात्मकत्वं तौ त्रामणीय होत्रमंत्रेष्वेकवचनेन व्यवहारादवगंतव्यं वसंतं न अनुनादेवाग्नीषोमा अनुनादेवा इति
दिहितं वक्ष्यते। तथैवाधानं वास्तुश्रूयते। वसंतो वैवास्वराण्यर्जुः श्रीषो वैराजन्यस्यर्जुः शरद्वैश्वस्यर्जुः इति। यद्यप्येतेषु त
चक्षिष्वेव घटवत्त्रैतर्जुणावर्जते तथा। विसंवत्सरोयक्रमरूपत्वेन वसंतस्य प्राथम्यं दृश्यं। एतदेवाभिधेयं श्रूयते। सुखं वा एतद
तूनां यद्वसंत इति। पूर्वोदाहृतं तु मेव वास्तुश्रूयते। सर्ववसंतोपक्रमपाठश्च वसंतस्य प्राथम्यं। ते च वसंता दृते वा द्विविधाः। चंद्राः
सोराश्च। वैशाख्यश्चांशः। तच्चोदाहृतं मधुश्च माधवश्चेत्यादिना। नवतत्रैवादेयो नोक्ता इति शक्यं। याम्यादि द्वा नो वैवादिपथाय
त्वात्। अतएवाहुः। वैत्रो मासो मधुः प्रोक्ता वैशाखो माधवो भवेत्। ज्येष्ठो मासः शुक्रः स्यादावाः। शुचिरुच्यते। नभो मासः श्राव
णः स्यान्नभस्यो भा इत्युच्यते। श्वश्राश्च युजो मासः कार्तिकश्चोर्जसंतकः स हो मासो मार्गशिरः सहस्यः पौषनामकः। माघमासस्त
थ प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुणास्तु त इति। एतेषां वैवाद्यात्मकानां वसंतादीनां चंद्रगतिपरिकल्पत्वाच्चोदत्वं। अतएव होतृमंत्रेषां स्म
यते। चंद्रमां चंद्रो मासः स तून्कल्पयति। तथा सृक्तविशेषसूर्या चंद्रस्यो प्रकृत्या प्रायते। पूर्वी परंवरतो माययेतो शिशुकी लंतो परिष्ठा
तो अश्चरं विश्वामनो भवनाभिचष्ट सूर्यो विदधुजायते पुनरिति। अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादनुविधानी चंद्रस्य वगम्यते। ननु
स्त्वेवं मध्यादीनां चंद्रमा नो वसंतादृतत्वं। संसर्गोऽप्यनुत्रयोदशस्य चंद्रमासस्य कथमनुबुद्धिर्कीदृशः। तस्मात्प्रवक्ष्यते। अहो
लोमं वा नुवादपुरः समास्नायतो उपयाम गृहीतो सिसर्गस्योऽहस्यस्योपत्वेत्याह। तत्र योदशो मास इत्याहुः। तमेव तस्मिन्नाती

श ५

रामः
१४

ति। तथा प्रवर्णं वास्तुश्रूयते। अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः। त्रयोदशपरिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशमासमवर्तुं धरति तदुच्यते। यकारश्चा
स्माभिर्मलमास निर्णये वक्ष्यते॥ विद्यतामेव त्रयोदशमासस्तप्य कानुपपत्तिर्वसंतादृतुधितिचेत्। उच्यते किमयं सप्तममृतः। अहो
स्विदुक्तेष्वेव घटनुघतर्जुतः उतर्जुद्वं तालवर्ती कश्चिदनुतुल्यः। न ता वा सश्चिमः स तून्मनुना उद्यमान इति स तूनां नैरंतर्धश्च वणात्।
नाप्यग्निमः घटसतव इति घट्टा नियमात्। वसंतादिवसं त्रवास्तुश्रूयते। नो मातराश्च वणाच्च। नापिमध्यमः। मध्यादिष्वप्यतः उच्यते
ययो मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोस्तत्तस्मिन् सत्ता तर्भावः। तथा च सोषष्टिदिनात्मको मलिनः शुद्धभागद्वयात्मक इति मध्या
दिशब्दाव्युत्पत्तेनोक्तेषु तर्भावात्प्रपन्नः॥ तौरेष्टुतुष्टुगोपायनेन मीने मेषयो मेषवृषयो वी वसंत इत्यभिधानात्मीनादित्वे मेषादित्त्वं
च वैकल्पिकं वसंतस्या गीहृत्तं। तथा च तदनुसारेण उत्तरे गीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते। विनियोगश्चैषाष्टविशेषाणां शुचिस्त्व
ति उरणोऽवगम्यते॥ तत्र शुचिर्वसंते वास्तुश्रूयते। त्रिमादधीत श्रीषो राजन्यश्चादधीत। शरद्वैश्वस्यश्चादधीत इत्यादि। स्मृतिरीपा वसं
ते वास्तुश्रूयते। यतः श्रीषो राजन्यं शरद्वैश्वस्यमिति विस्मयमोत्रेऽपि। षण्मूर्तिवृत्ते वसंता दृतुषु घट्टुपृथक्पृथक्पूजा विशेषतः कषि
तारतथा तत्रैव। वसंते ज्ञानानुलेपनादिदानं श्रीषो पात्रं पानकादिदानं चोक्तं देवि उरणो वक्ष्यामुतिलदानमुक्तं। तथा शरद्वत्तदानं हे
मंतेष्मादिदानं। शिशिरे वत्तदानमित्येता निविस्मयमोत्रे एवोक्तानि। एवमन्यदशुदाहार्यं। इत्यनुनिर्णयः॥ अर्थमासो निर्णय
ते॥ तत्र तत्कारं तं मासीति प्रातिपदिकं चंद्रवाचि। तस्यायं काल इति मासः। तदीयत्वे च पंचदशानां कलानां तद्विद्वयद्वारेण वगंतव्यम्। यद्वि

द्वासात्तत्तोरसावनयोरुत्तमं तत्तदेवमनुमासीपमाण इत्यस्माद्धनोनिष्पन्नोऽयमासशब्दः। मस्येतेपरिमीयेतेयावताकालेनचंद्रवृद्धिर्
 योसवांशोमासः। यद्वाचंद्रवृद्धिर्द्वयाभ्यांस्वयंमस्यतश्चिमासः। तथाचसिद्धांतशिरोमणौपठ्यते। मस्येतेपरिमीयेतेषुकलावृद्धिहानिः
 मासएतेस्मृतामासास्त्रिंशत्त्रिंशत्समन्विताइति। सूर्यस्पर्शोर्गतिर्ध्रुवपरिमीयेतेसत्तोरः। अहोरात्राणां त्रिंशत्संख्यापरिमीय
 तेषवससावनः। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। चंद्रसुक्तादिदर्शात् सावनस्त्रिंशत्तादिनैः। एकशोरीवर्षावत्कालंमासः सभास्करइति
 । नाह्वमपिमासंकेतिद्विकंति। सर्वहपरिवर्तैलुनाह्वोमासउच्यतेइतिविष्णुधर्मोत्तरेभिधानात्। तत्रापिसप्तविंशतिसंख्याप
 परिमीयेतेनेतिमासशब्दोयोजनीयो। तत्रसोस्मासस्याद्यंतोमेवादिराशीनामाद्यंताभ्यामवस्थितौ। सावनेषुसप्तैकादिर्नियाम
 कः। नाह्वेनह्वेनियामकः। चंद्रसुदर्शात् पूर्णिमांतोवेतिविकल्पते। तथाचश्रूयते। अमावास्यायाहिमासान्संपाद्याहस्तजं
 त्पमावास्यायाहिमासान्संपश्यति। योर्णमास्याहिमासान्संपश्यतीति। अस्यावा
 क्यस्यायमर्थः। अतिकिंचिदुत्सर्गिणामयंतनामसत्तत्तच्चगतामयनस्यविकृतिः। अतोद्वादशमासेषुउष्ट्रेप्रवृत्तीवेकैकस्मि
 न्मासेत्रिंशत्त्वहस्तसोमयागशेषाणां त्रिंशत्तामउष्ट्रेयत्वात्किंचिदप्यहस्तस्यदृशक्यते। तद्वद्विहतावधिप्राप्तोष्ट्रमासमेकैक
 स्मिन्नहस्त्रिसोमयागपरित्यागेविधीयते। तत्रकतमहस्तस्यज्यतामितिबीजायामिदमुच्यते। अमावास्यायामउष्ट्रेयेनयागेनपूर्वमा
 संपरिसमाप्योत्तरस्यादिभूतमहस्तज्यतामिति विधीयार्थवादेप्रसिद्धवाचिनाहिशब्देनमासस्यामावास्यातत्त्वप्रत्यक्षदृष्टवत्सर्वेषां

रामः

१५

संमतमितिउच्यते। एवंयोर्णमासीवाक्येपियोज्यतामितिपोर्णमास्यतत्वेचश्रुतेः। कर्गहोभूयान्। योवेपूर्णाश्रित्यतीत्यादिनायज्ञेनयज्ञं
 त्ववरोहतीत्येतेनार्थवादप्रपंचेनसदृष्टाताव्यवतिरेकयुक्तेनप्रपंचित्वात्। ननुनोदाहृतंवाक्यमासोतस्यनियामकः। अतिप्रसंगात्तथाहित
 स्येवानुवाक्यादोषहोतमुपन्यस्त। षडहेर्मासान्संपाद्याहस्तजंति। षडहेर्हिमासान्संपश्यतीति। तत्रपूर्व्यायेनषष्ठमहमासातइतिप्रसज्यते।
 अथमन्यसेषडहेरितिबहुवचननिर्देशात्प्रविः षडहेरित्याख्यायानकोपिविरोधइति। एवमन्यत्रातिप्रसंगोदुवीर्यतथाचवाक्यांतरंश्रूयते। अह
 मासेर्मासान्संपाद्याहस्तजंति। अहमासेर्हिमासान्संपश्यतीति। अत्रैकैकाहमासस्वीकारपक्षस्यामासत्वप्रसंगः। बह्वहमासस्वीकारेपक्षेयथादेमास
 त्वप्रसंगः किंचापूर्वोक्तोप्यतिप्रसंगोदुपरिहृतएव। षडहेरित्यत्रषडहंपंचकस्वीकारसंभवादेकैकस्यषडहस्यस्वीकर्तव्यत्वात्। उत्तरानुवाके
 षडहेर्मासान्संपाद्ययसप्तममहस्तस्मिन्नहजेउरिति। सप्तमत्वविशेषणान्तरमादितिप्रसंगक्षयप्रसक्तत्वेनपूर्वोक्तोमासांतः। अत्रोच्यते। अति
 स्मृतिलोकप्रसिद्धिभ्योमासशब्दस्त्रिंशद्दिनसमूहरूपा अतयलुसंवत्सरायनर्तुविषयाः पूर्वमुदाहृताः। तत्रसंवत्सरस्यद्वादशोभागेमासः। अ
 यनस्यषष्ठेभागः। अतुषुर्द्वयोर्भागयोरन्यतरः। स्मृतयलु। मानेमासलुनाह्वेसप्तविंशतिभिर्दिनैः। परिशेषेषुमासेषुमासस्त्रिंशद्दिनैः स्मृतं
 चंद्रः सुक्तादिदर्शात् तस्यादपोलोकेप्याविद्धदेगनागेपालेमासस्यत्रिंशद्दिनात्मकत्वेप्रसिद्धं। एवंसम्यहमासेमासानित्यत्रमासद्वोमासे
 कदेशोक्तइति। षडहेरित्यत्रषडहंपंचकविवक्षायांनकाचिदनुपपत्तिः। एकैकषडहविवक्षायांपूर्ववदेकदेशलक्षणा। अतोतिप्रसंगा
 भावात्तत्तवाक्याभ्यामासस्यामावास्यातत्वेपोर्णमास्यतत्वेचविकल्पते। तत्रप्रथमपक्षेसुक्तादिदर्शात्तस्यादिस्मृतयउदाहरीः। शिष्टाचा

का. मा.
१६

रवाकृत्येव प्रसिद्धं द्वितीयपक्षस्योद्योद्धलकं शुभं लिङ्गं स्मृति लिङ्गं वा तत्र श्रुता वा यर्कोणिकाः सृष्टिप्रकरणे संवत्सरद्विणे तत्रायणसृष्टिमा
आयमासपक्षसृष्टिमेव मामनेति मासो वैषजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एवैरपिः शुक्लः प्राण इति तत्र कृष्णपक्षस्य प्रायमेव नया हो लिङ्गं। स्मृतौ व
माहालयप्रकरणे पक्षते। अश्वयुक् कृष्णपक्षे नुश्राद्धं कुर्याद्विनेदिन इति। तत्र यदि दर्शतो मासो विवहे तदा भाद्रपद कृष्णपक्षसु ये तन
त्वेव पुक्ते। आश्विनमासा तर्गतत्वे होयते। तच्च कृष्णप्रतिपदादि पूर्णिमा तत्वे संभवति। तथा च जयंतो प्रकरणे स्मर्यते मासीभाद्रपदेष्टमा
कृष्णपक्षे रात्रे कृष्णवेत्तजापते कृष्णजयंती नाम सा स्मृतेति। अत्रापि जयंती भाद्रपदा तर्गतत्वे मासस्य पूर्णिमा तत्वे गमयति। शिशिरविशेषा
दपि पूर्णिमा तत्वेष्टया। यतिधर्मप्रकरणे स्मर्यते। सनुसंधिषु वापयेदिति। तत्र यदि दर्शो विवहा स्यात्तदा दर्शस्येव संधित्वा तत्रैव च यनं क
थं कुर्वेति नु पूर्णिमाया। न सा दर्शो तत्पूर्णिमा तत्वेयाः समो विकल्पः। अनुष्ठाने तद्वचनविशेषाद्विष्टा वाराच्यवस्था इष्टया। वचनविशेषात्
वृत्तसिद्धौ ते पक्षते। अत्रावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्वास्त्राणस्पतु। संक्रांतिपूर्णिमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययो रिति। दर्शानां पूर्णिमा तानो
का मासविशेषाणां वैत्रादिसंज्ञानरूपप्रयुक्ताः। यस्मिन्मासे पूर्णिमा विज्ञानरूपेण युज्यते स वैत्रः। एवं विशाखादिषु त्रयो विज्ञा विशाखादि
योगस्योपलक्षणत्वात्। क्वचिच्चित्रादिप्रत्यासन्नत्वात् न राधादियोगेपि वैत्रवैशाखादिसंज्ञानविह्वते। वैत्रादिश्रावणानां पंचमासानां वि
त्रादिनक्षत्रद्वययोजकं। भाद्रपदाश्च युजोस्तु शतभिषयेवत्यादिकं त्रिकं। कार्तिकादिमाघानां कृतिकादिद्वंद्वं। फाल्गुनस्य नृपवैश्य
त्यादि त्रयमिति विवेकः। तथा च संवत्सरे कांडे द्वे चित्रादि ताराणां परिपूर्णो दुसंगसे मासाश्चैत्रदयो जेयास्त्रिकैः षष्ट्यं स संवत्सर इति। अन्यत्रापि।

राम
१६

अन्योयांतौ त्रिभोजेयो फाल्गुणश्चित्रिभो मतः। सेषामासद्विभाजे या कृतिकादि व्यवस्थयेति। तत्र माससामान्यकर्तव्यानि ते त्रिरीया आमनेति। मासि
मासिपितृभ्यः क्रियते मासिमासिपृष्ठासुपयंति। मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यते इति। पृष्ठानि तत्र विशेषाः। अतिग्राह्या ग्रहविशेषाः। शाखांतरेपि
कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रे जुहोतीति मासविशेषानुपजीव्य कर्तव्यविशेषकत्वात् सूत्रकारापठेति। अहस्यहवै वातुर्मास्यवाजिनः सुक
तंभवतीति। फाल्गुन्यापोर्मासावे आवा वैश्वदेवेन यजते तत्र श्रुतं शुभांसेषु आवाकां आवाणां वोदवसाम्यवरुणयुयासे यजत इत्यादि
स्मार्त्तश्च पक्षप्रकरणे कृमोरीवतादयश्चैत्रमासादिषु क्रमेण कर्तव्याः। ते च हे माघे व्रतत्वे इष्टयाः। तथा विष्णुधर्मोत्तरे कृतिकानादीनि
माघमासादिषु कर्तव्यानि। तानि वदानत्वे इष्टयानि॥ ॥ चंद्रसौरसावनमासानां मध्ये कस्यचित्क वित्प्रशस्तत्वे इष्टयाः। तदुक्तं ज्योति
र्गणे सौरो मासो विवाहादोपहादो सावनः स्मृतः। आश्विके पृष्ठकार्ये च चंद्रो मासप्रशस्यते इति॥ ॥ इति शुद्धमास निर्णयः॥ अथ मल
मासो निर्णीयते॥ तस्य स्वरूपं वृत्तसिद्धौ तेभिहितं। चंद्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति। मलत्वे च कात्ताधिक्या। तथा च गृह्यप
रिशिष्टे। मलं वदेति कालस्य मासं कालविद्येधिकमिति कात्ताधिक्यं च विष्णुधर्मोत्तरेभिहितं। सौरेणा वृत्तमानेन यदा भवति भागे कसा
सावने नु तदमाने दिनषट्कं पूर्यते। दिनरात्राश्च ते तमोकोक्तां संवत्सरेण षट्। सौरसंवत्सरस्यांते मानेन शशिजेन नु। एकादशातिरिच्यते
दिनानि भृगुने दना। समाह्वये साष्टमासे तस्मान्मासोतिरिच्यते। स चाधिमासकः प्रोक्तः। काम्यकर्मसु गृहीत इति। अथ मर्याः। सौरसंवत्सरस्य
द्विर्दिनेः सावनादतिरिच्यते। एकादशभिर्दिनेश्च चंद्रात्। तथा च चंद्रसंवत्सरस्य द्वाविंशत्यादिनैरधिकं भवति। तत

ऊर्द्धसौरमासाष्टकं वा द्वा मासाष्टकासाधैः सप्तभिर्दिनैरतिरिच्यते तथा च मिलित्वादिना ऊर्द्धस्य नो मासो भवति सोऽयमधिकमास इति ।
अवशिष्टदिना ऊर्द्धपूरणं यथोक्तकाला ऊर्द्धषोडशभिर्दिनैः संपद्यते । अत एव सिद्धं ते मितं । द्वात्रिंशद्भिर्दिनैर्मासेर्दिनैः षोडशभिस्त
या । घटिका नानुष्केण यतस्त्रिंशद्विमासक इति । न च कालाधिक्यमात्रेण मलत्वेति यादिदृष्टेरपि मलत्वं प्रसज्येतेति शंका ये का
लाधिक्ये सति न पुंसकत्वेन मलत्वांगीकारात् । न पुंसकत्वेन ज्योतिःशास्त्रे प्रहितं । असंक्रांतो ह्यो मासः कदाचित्ति प्यदृष्टः । का
लांतरात्समायातिसन पुंसक इत्यत इति । पुंसस्य सूर्यस्य तत्राभावात् न पुंसकत्वं । तदपि तत्रैवोक्तं । अस्तुः सूर्यो भातुत्तपनश्च दोरविर्गभस्ति
श्च । अयं मासः हि एतद्विवाकरो मित्रविष्णु च एते द्वादशसूर्यो मासाद्येष्टुदयेति मासेषु । निःसूर्यो अधिकमासो मलिक्नुवाख्यस्ततः पायः ।
मासेषु द्वादशादित्यास्तपते ह्ययथा क्रमानुपुंसकेष्वेकमासि मंडलं तपते रविर्गता मलिक्नुवत्वे वा एषा रूपा सतस्कौराक्रांतत्वात् । तदस
शात्तातपः । वसरंगतः पापो यज्ञानां फलनाशकृत् । नैऋतैर्पातुधानाद्यैः समाक्रांतो विनाशकः । मलिक्नुवैः समाक्रांतसूर्यसंक्रातिवर्जितं
। मलिक्नुवविजानीयात्सर्वकर्मसु गहितमिति । ननु द्वात्रिंशद्भिर्दिनैर्मासेरित्यनेन वचनेन ये यकाले यज्ञादृशिता सावचनांतरेण विरुध्यते ।
तथा च काठकगृह्ये । यस्मिन् मासेन संक्रातिः संक्रातिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति नायं दोषः । द्वादशैकं न यो भिन्नविष
यत्वात् । ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धमध्यमानमाश्रित्य द्वात्रिंशद्भिर्दिनैर्वचनं प्रवृत्तं । यस्मिन् मासे इति उक्त्युक्तमानमाश्रित्य प्रवृत्तं । ननु मध्यमान
प्रवृत्तः अधिकमासो ज्योतिःशास्त्रव्यवहार एवोपयुज्येते ननु श्रोतस्मार्तयोः तस्य शुक्लप्रतिपदादिदर्शितत्वनियमा संभवात् । षोडशभिर्दिनै

रामः
१७

चटिकावृत्तयेनकोएतेषुद्वात्रिंशत्मासेषुगतेषुसाधिसोविधीयते। तत्रयदिदर्शातामासाविक्रितास्तदाह्रस्वद्वितीयायांघटिकावृत्तयेगते
अधिकमासयोपक्रमप्रसज्येत। अथानियतोपक्रमावसानाद्वात्रिंशत्मासाविवक्ष्यंतदापिशुक्लप्रतिपदादिदर्शातोमासइत्येवनिर्णयमनलभ्य
ते। श्रौतस्मार्त्तौ व्यवहारोपयोगिनित्वधिकमासेस्तिर्निर्मः। तथाचलेद्युहारीतः। इन्द्राग्नियत्रहूयेतमासादिः परिकीर्तितः। अग्नीषोमोस्थितोमध्य
समासोपित्तसामको। तमतिक्रम्यनुयदारविर्गकेत्कदाचन। आद्योमलिल्लवोत्तेयोद्वितीयः प्राकृतसूतः। अयमर्थः। दर्शपूर्णमासयाजिनाशुक्ल
प्रतिपदिदर्शश्चिदेवाविंशतीहूयेत। ह्रस्वप्रतीपदिनपूर्णमासेश्चिदेवावग्निषोमोअमावास्यायोपिऽपित्यज्ञेदेवोपित्तसामको। तत्रैवं सतिशु
क्लप्रतिपदादिदर्शातोमासः संक्रातिरहितोधिमासइत्यर्थोऽलभ्यतर्जितः। तस्मान्माध्यममानगणनाश्रौतस्मार्त्तयोर्नोपयुक्ता। वाठः। तथापिकात्ताधि
क्यामलमासइत्यस्मिन्नंशे तदुदाहरणमित्यदोषः। यत्रमासेत्रिंशत्तमेभवेदिसुदाहृतंततः। श्रौतस्मार्त्तयोस्तप्यज्यते। स्फुटमानसिद्धत्वात्
तादृशंवाधिसासुदाहरणमः। अष्टपंचाशद्युक्तातद्व्याधिकेशकवर्षाणांसहस्रेगतेसतिसमनंतरभावीयोयमीश्वरसंवत्सरस्तस्मि
नश्रावणमासोऽधिकः। ततः पूर्वभावीयोभावसंवत्सरस्तस्मिन्फाल्गुणमासोऽधिकः। तयोः संवत्सरयोर्मध्यवर्तिनोयौशुवधातः। संवत्सरो
तदाद्याश्चतुर्विंशतिमासाश्चरसंवत्सरेचवत्वारश्चैत्राद्यास्तथासतियथोक्तफाल्गुणमारभ्यगणनायांयथोक्तश्रावणमासत्रिंशत्तमे
भवति। अनेनन्यायेनषष्टिमासात्मकेषुपंचसंवत्सरेषुद्वावधिकमासोसंयद्येतेतदुक्तमाहाभारते। पंचमेपंचमेवर्षद्वौमासावधिसा
कोतेषां कालातिरेकेणग्रहाणामतिवारतर्जितः। ननुधिमासस्यकुत्रिंशत्तमत्वं व्यभिचरति। नूनधिकसंख्यायाश्चिदर्शनात्। तथाहि
यथोक्तेश्वरसंवत्सरोत्तरभाविनिचित्रभातसंवत्सरेवैशाखमासोऽधिकः। ततउत्तरभाविनितारणसंवत्सरेभाद्रपदमासोऽधिकः। तथाचतस्य

का. मा.
१६

यायर्थवत्येतिथीशैरित्यत्रापि नित्ययः पंचदश। ईशा एकादश। नत्रगणकैरेकेषु प्रक्षिप्तेषु पंचदशाधिकशतयुक्तसहस्रसंख्यासंपद्यते। तावद्वि-
शकवर्षेभित्तेकालेकश्चिदुक्तस्त्वामासत्रयोपेतः संवत्सरोगतः। अंगारुसूर्येति तत्र अंगानि षट्। अक्षाणीद्व्याणि पंचसूर्योद्वा दशतवां क प्रा-
क्षिपेति। षट्पंचाशदधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्यासंपद्यते। तावद्विर्वत्सरेभित्ते शककालेयथोक्तमासत्रयोपेतः। कश्चित्संवत्सरोगतः। अ-
स्यवोदाहरणपूर्वोदाहृतश्चरसंवत्सराशीनोभावसंवत्सरः। तत्रहि भाष्यद्वबहुला मावास्यायां केन्यसंक्रांतिः। ततः ऊर्ध्वमसंक्रांतममासमती-
त्युत्तरयोर्मोसयोः क्रमेण तावद्विषयसंक्रांती। तत ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुः संक्रांतिस्तत ऊर्ध्वदर्शमकरसंक्रांतिः तत ऊर्ध्वं
मसंक्रांतिः। समनंतरे मासे दर्श तत ऊर्ध्वमेकमसंक्रांतमासमतीत्युत्तरस्यां शुक्लप्रतिपदि मीनसंक्रांतिः। एवं च सत्येकस्मिन्नेव संवत्सरे द्वावसं-
क्रांतो मासो एको द्विसंक्रांतिमास इति यथोक्तमासत्रयसंपद्यते। गजाग्रिभूमिरित्यत्राविगजाग्रष्टौ अग्रयः सप्ताग्रयस्य षष्ठं भूरेका। त-
त्राकप्रक्षेपे सप्त सप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसहस्रसंख्यासंपद्यते। तावद्विर्वत्सरेभित्ते शककालेकश्चिदुक्तविधः संवत्सरः संपद्यते। कु-
कुवेदेदुवर्षेति तत्र कुरेकावेदाश्चत्वारः। इदुरेकं तत्राकप्रक्षेपे लोकवत्त्वादिदधिकशतसंख्याभवति। एतावद्विर्वर्षे कस्युर्वीत्तरद्वयमासयो-
रवधानं भवति। जेकुभिश्चेत्यत्र नृपसकवर्जितेषु स्वरातेषु गण्यमानेषां कारणेन समः संपद्यते। कुरेका। तत्राकप्रक्षेपे सति एको न विंशति-
र्भवति। तावद्विर्वत्सरे क्वचित्पूर्वोत्तरयोः द्वयमासयोर्व्यवधानमिति। अत्र द्विसंक्रांतियुक्तस्य द्वयसंज्ञाया मुपपत्तिरुच्यते। यदा धनुर्स्थैरवो-
दशपूर्तिस्तदा तस्य मेघादिस्थवचनेन मार्गशीर्षं त्वंप्राप्ते। तथा सति पूर्वोदाहृतो द्विसंक्रांतिमासे धनुर्स्थैरवोदर्शो न समाप्तः मकरस्थैरवोसमा-

रामः
१६

ज्ञातः। पोषमासत्वं तस्य पतं। तथा मार्गशीर्षस्य तत्र लघुत्वात्। तस्य द्वयसंज्ञा युक्ता अत एवेकमासप्राप्तिर्वादेहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स-
वाहस्यतिसंज्ञायापि व्यवह्रियते। सच व्यवहारे वाहस्यत्यज्योतिःश्रेय दृश्यते। यस्मिन्मासे न संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा। संसर्गहस्यतीमासा-
वधिमासश्च निंदितोः इति। तत्र द्वयमासास्याशीनोयो संक्रांतः संसर्गः। असंक्रांतत्वेनेतदधिकमासत्कमीनहेतायां प्राप्तायां तदय-
वादेन कमीहंतया सम्यक्संपत्तीति संसर्गस्तस्य कमीनहेतुप्राप्तिरेव स्मर्यते। सिनीवाली मतिरुक्तस्य प्रदा संक्रमते रविः। रविर्गते धितो-
माले स्य नरः सर्वकर्मस्त्विति। तदपवादश्चैवं स्मर्यते। मासद्वये द्वयमथोत्तसंक्रांतिर्नयदा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वस्यादधिमासत्वं तत्र इ-
ति। संक्रांतिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्मध्ये यः पूर्वो संक्रांतः स प्राकृतः शुद्धः कमीहंत्यर्थः। अस्मिन्नेवार्थे जावालिः एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासा-
वधिमासौ। प्राकृतस्तत्र पूर्वस्यादुत्तरस्तु मलिल्लव इति। अतः संसर्गत्वं तस्योपपत्तं असंक्रांतमासद्वयमध्यवर्तिनं द्वयमासस्याहस्यतीत-
विरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता। तदुत्तरभाविनो संक्रांतस्य कालाधिक्यादधिमासत्वं तदनेत्रयोपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धविवाहोदो निंदिताः। यथोक्त-
प्रकारेणाहस्यतीनाम्न द्वयमासस्य द्वितीयसंक्रांतिप्रयुक्तनामसंभवे सति शुद्धमासवत्त्वात् आनपूर्वोत्तरमासशेषत्वं शंकावकाशः। न च
धिकमासो येतसंवत्सरस्य त्रयोदशमासात्मकत्वे यथा तयाधिमासद्वयोपेतसंवत्सरस्य चतुर्दशमासात्मकत्वं प्राप्ते। न च तद्युक्ते। त्रयोदश-
तुष्टुतिराह मासे चतुर्दशः कापिनवे सट्ट इति वचनात्। नैष दोषः। असंक्रांतत्वेनाधिकत्वप्रशङ्कियुक्तयोर्द्वयोर्मध्ये पूर्वस्याधिमासत्वनिषेधा-
त्। उक्तं हि ज्योतिःसिद्धौ। षट्केन्यागते सूर्ये वृश्चिके राश्याध्वनि। मकरे वाप्यकुम्भे वा नाधिमासो विधीयत इति श्रयमर्थः। वृश्चिकादिषु
चतुर्धुमासेषु यदा मलमासं प्राप्नोति तदा सूर्ये जुला कंभयोर्वर्तमाने सत्यसंक्रांतोपि नाधिमास इति। धाकेन्यागत इत्युपलक्षणः पूर्व-

वपिप्रशक्तः संक्रांतो नाधिमासः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते वेवादेकांशमासः परतस्तु अधिको भवेदिति चेत्त्रायस्योपरितनेषु मासेषु यद्येको विर
मासावसंक्रांतौ तदा तयो रवीचीनः पूर्वो नाधिमासः उत्तमभवत्येवाधिमासः ननु मासश्चतुर्दश मासत्वप्राप्तिः तथाप्येकादश मासत्वं प्रसज्ये
तेत्यस्त्वदोषः तथा हि द्वादशमासाः संवत्सरस्यैवानित्यवकृतिः। स संक्रांतो नास्मात्तु दिश्य प्रवृत्ता अस्ति त्रयोदश मास इत्याहु रित्यसं
क्रांतस्य कादाचित्कस्य पृथक् अवगणानां तथा च सति प्रकृते कथमासोयेतत्र यो दशमासात्मके संवत्सरे दयोरसंक्रांतयोः परित्याज
सहवशिष्टाः। स संक्रांतो एकादशे वा ततो नित्यवकृतिर्विरोधः नायं दोषः। संक्रांतिद्वयमुक्तस्य कथं मासद्वयत्वेन परिगणनात् त
तथा च स्मर्यते। तित्यर्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेर्धे तदुत्तरः। मासाविति बुद्धौ चैतौ कथमासस्य मध्यगाविति। ज्योतिंशांस्त्रिंशं संक्रांतियु
क्तात्। कथमासादाद्यसंक्रांतेः क्वचित्पूर्वत्र चालनसंस्कारोक्ती लुक्ता। तथा च यदा चालनमस्ति तदा पूर्वस्यां संक्रांतस्य संक्रांतत्वं स
वा दनादयं कथमास एकत्वेनैव परिगणनीयः यदा तु चालनं नास्ति तदा यथा कथं प्रकरणे मासद्वयात्मकत्वं प्रष्टव्यं। यथा कथं वेष्ट्या
सिद्धांते। यदि न च लतिवै मासं शुभं विचिंत्यमिति॥ इति मलमासस्वरूपं निरूपितं॥ ॥ अथ तत्र वर्ज्या वर्ज्यविवेकः कियते। त
त्र पैठीनसिः। श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे सिकीर्तिताः। त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्तिताः। तस्मात्त्रयोदश मासि कुर्यात्
न कथं च न कुर्वन्नर्थमेवाः शुक्र्यादात्मविनाशमिति। अत्र निष्फला इत्यभिधानात्फलकामनया प्रवृत्तं कर्म निषिध्यत इति ग
म्यते। तथा च स्मृत्यंतरे। इष्ट्यादिसर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्जयेदिति। न च सर्वास्ता इत्यभिधानात्त्रित्यनेमि त्रिकथोरपि निषेधः शक्यो या
नित्यनेमि त्रिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिनो व इति वृहस्पतिवचनात्॥ जावालिना धितथैवोक्तं। नित्यनेमि त्रिके कुर्यात्पुनः कुर्यात्

रामः

२०

लिङ्गुवे। तित्यनहृववारोक्तकाम्येनैव कदाचने। योयं मलमासे काम्यनिषेधो। साधारं समाप्तिविषयः॥ असूर्या नामये मासान्तेषु मम संम
ता। वृत्तान्तो वैवयत्ता नामारंभाश्च समाप्तयनमित्यारंभसमाप्त्योरवाधिमामेव निषेधात्॥ आरंभमाप्त्या मध्यमा तित्यधिमामेव तस्यागास्वका
म्यमप्यनुष्ठेयं। अधिमामेव नियतितेत्येव विधिः किमस्ति स्मरणं। यत्र काठकट्टे समाप्तिप्रतिषेधवचनं। प्रवृत्तं मलमासात्क्राम्य
क्राम्यकर्म समापितं॥ आगते मलमासेयित समाप्तिर्न संशय इति। तत्सावनमान प्रवृत्तं कृत्वा दायणः हीनसत्रादिविषयः। अथ कथं तु यत्
काम्यकर्म मलमासेप्यनुष्ठेयं। तद्यथा। प्रक्रांते मलमासे तद्विद्वेदिनेषु गतेषु यदिकश्चिद्दालो ब्रह्मणस्तदादिना गृह्येत तदोहो घ्रीष्टिः सद्य
एव कर्तव्या। मलमाससमाप्तिप्रतीक्षायां वा लादिमरणप्रसंगतसोऽष्टिः काम्यकांडे श्रूयते। अग्रे यरहोष्टे पुरोडा समष्टाकपातं निर्वपेद्य
रहोसि संचरन्निमि मे वरहोहणं तेन भागधेयेनोयधावतिस एवास्माद्दहोस्ययहंतीति। संचरन्मम वेदुर्हली पुरिति यावत्। उपधावति
द्वतां प्रियेण हविर्भागेन तोषयति॥ यस्माद्दहो गृहीतादिष्टिकर्ता प्रीतिरहोस्यपनयतीति॥ ॥ तथैवामिचरतः प्रतिचरतश्चकारिष्टिः
श्रूयते। आग्रावेऽस्मवमेकादशकपाले निर्वपेदभिचरन्ति। प्रतिवेदरस्तादभिचरन्तमभिचरन्ति द्वे द्वे पुरोडा क्ये कुर्यादिति वा तत्र द्वयो र्ये के वे
ष्टिः। अभिचरत एकैका पुरोडा क्यप्रतिचरत लुद्धे इति विशेषः। कालविलंबप्रतीक्षायापिन संभवति। बाधकेशोत्रो प्रत्यासन्ने सति तदेवामि
चारस्य कर्तव्यत्वात्। प्रतिचारस्यापि स एव कालः। एतथैव वजेताभिचार्यमाण इति। वर्तमानवाचिनाव प्रत्ययातेन शब्देन प्रतिचारकर्तुमि
चारसमकालत्वविशेषणात्॥ एवं प्रवृत्तं ज्वरराजो गदिना यदा पश्यत्युः। प्रशक्तस्तदापि सद्य एवेष्टिः कर्तव्या। इष्टिं लुश्रूयते। योष्ट्यो

विभीषातस्मादनां प्राजापत्यां शकृतं कृष्णनिर्वयेतां प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स सर्वमाधुरीति। तस्मात्सुवर्णसकला
नियवत्रमपरिमितानि। तानि च शतसंख्याकानि निर्विघ्नीयानि यस्यां सृष्टिः शतकृष्णला। अथ यदा वृद्धभावाः सस्यानि शुभं तिम
लमा सञ्जातस्तदा कारीर्यदृष्टिकामो यजेतेति विहितेष्टिर्न कालविलंबं सह तो एवं स्मार्त्तं यथा वश्यकं मुदा हरणीयानि यानि नि
त्यनेमिद्विक्रयोरपि यदन्यंगतिकृतं देवमलमासे कार्यम्। अनन्यगतिके नित्यं कुर्याद्वैमिद्विकृतं यतिरमरणं तकाठकृष्टेपि म
लेन न्यंगतिकं कुर्याद्वित्यनेमिद्विकं क्रियामिति। अनन्यगतिकानि वनित्यानि गृह्यपरिशिष्टे उदाहृतानि। अवषट्कारो मासश्च पूर्वच
अयं तथामलमासे तु कर्त्तव्यं काम्याः श्छीर्विवर्जयेदिति। अवषट्कारो मासश्चिहोत्रापासनं वैश्वदेवाद्ययवदर्शपूर्णमासो
पार्वणस्यां लोपाकश्च दर्शदीनानि तत्त्वमकरो प्रत्यावायादवगंयां तथा वाथर्वणिका आमनेति। यस्यानग्निहोत्रं दर्शपूर्ण
मासमनाग्रयणमतिथिवर्जितमकुतमवैश्वदेवमविधिना कुतमासं त्रमासं सप्तमासं सप्तमासं सप्तमासं सप्तमासं सप्तमासं सप्तमासं
तत्र वर्ज्यानि। तदुक्तं काठकगृह्यपरिशिष्टे। सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिज्जुवे। षष्ठीयाग्रयणध्यानं चतुर्मास्यादिकाम
पि। महालयाष्टकाश्चोपाकर्मोद्यपि कर्मयत। स्पष्टमासविशेषाव्याविहिते वर्जयेन्मलरिति। सोमयागो वसंते विहितस्तस्य म
लमासविवर्जते पि शुद्धमासेऽउज्जानसंभवात्संगतित्वां षष्ठीष्टिकाठकशाखादोषसिद्धा। न राग्रयणस्य संगतिकगतिकयो
स्तदा हरणं विहृद्वमिति शंकीयां तस्य मलमासविकल्पितत्वात्। तदा हपेठीनसिः। संकोतिरहिते मासिकुर्यादाग्रयणं न वेति।

राम
२९

अनन्यगतिकानि तु नैमिद्विकानि ग्रहणं त्नादीनि। तेषां मलमासेपि कर्त्तव्यतामाह वमः। चंद्रसूर्यग्रहे त्नां न्नाद्वदानजपादिकं। कारीणि
मलमासेपि नित्यनेमिद्विकं तथेति। संगतिकानि तु नैमिद्विकानि जातेष्ट्यादीनि। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वयेत्पुत्रे जात इति विहिताया इ
ष्टे राशौ चैव सिते यथा उज्जानं तद्वमलमासेप्यवसितेऽनुष्टुतं शक्यत्वात्। संगतिकत्वां यथोक्तरीत्या काम्यमावश्यकमनन्यगतिके नित्यने
मिद्विके च मलमासे कुर्याद्वैतरीति। तामास्यतो वर्ज्या वर्ज्यविवेकः संपन्नः। तानि च कारीकार्यकारिका लादरीकारगृह्येप्युदाहरणं ॥
द्वादशाहसपिंडांतं कर्म ग्रहणं जन्मनोः। सीमंते पुंसवे श्राद्धे द्वावेतो जात कर्मच। रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धवृत्तानि च। प्रायश्चित्तं निमित्त
स्वशास्त्रैर्वैपत्रच। श्राद्धकुंभमन्वादि महालयुगादिषु। श्राद्धं दशैव्यहरहः। श्राद्धादिमासिकं मलिज्जुवा न्यमासेषु मृतानां श्राद्धमादि
कं। श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेषु वर्ज्यादिषु। मन्वादिषु च यद्दानं दानं देनं दिनं च यत्। तिलगोभूहरणानां संध्योपासनयोः क्रियाः पूर्वतो
मश्चाग्रयणं साग्नेरिष्टिश्च पूर्वणोः नित्याग्निहोमहोमश्च देवतातिथिपूजनं ॥ त्नां च त्नां विधिना व्यभक्ष्यापेयवर्जनं ॥ तर्पणं च
निमित्तस्य नित्यत्वाद्भयत्र च ॥ अनित्यमपि निमित्तं च दानं च महदादिकं। श्रमाधानाध्यापनं च पूर्वतीर्थयात्राः मरेरुणां देवारा मनुजाणां दि
प्रतिष्ठा मोजिवंश्च न। आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृक्षात्सर्गश्च निष्क्रमः। राजभिषेकः प्रथमश्चोक्तकर्मवृत्तानि च। अन्नप्राशनमारभो गृहणा
च प्रवेशनं। त्नां विवाहो नामातिथ्यं देवमहोत्सवं। वृत्तारंभसमाप्ती च काम्यकाम्यचपापमां ॥ प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्ज
येत्। उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणं ॥ अवरोहश्च हेमंतः सर्पाणां बलिश्च काः। ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनं ॥ दुर्गैश्च

६६

का. मा.
२२

यनोऽस्यानेध्नोऽस्यानेचवज्जिणः पूर्ववप्रतिषिद्धानिपत्रान्यत्र देविकमिति। अत्र द्वादशाहेत्याख्यमित्याहुभयत्रेव तं तेन जु
येन कर्तव्यं संग्रहः। अत्रित्यमिति। मित्रं वेत्याख्यवर्जयेदित्येतेन वर्ज्यसंग्रहः। उपा कर्मत्याख्यपरत्रान्यत्र देविकमित्येतेन मल
मलमासेवर्जितानां सतां शुद्धमासेवर्ज्यकर्तव्यत्वेन संग्रहः। अत्र सर्वत्र साक्षिवचनामुदाहरामः। तत्र यमः। गर्भे वा दुषिकेभ्य
त्ये आह कर्मणि मासिके। सपिंडीकरणे नित्येनाधिमासं विवर्जयेत्। तीर्थस्नानं जपो होमो यववीहितिलादिभिः जातकर्मस्य
कर्मणि न च आहृत्येव च। मघात्रयोदशी आह अत्रापि चोऽशः। चंद्रसूर्यग्रहे स्नानं आह दानं जपादिकं। कार्याणि म
लमासेपि नित्येनेमि त्रिकृतयेति मासिके आह कर्मणि अमावास्या आह कर्मनित्यर्थः। नित्ये नित्यदाने होमो नित्योपासनहोमः
अस्य कर्मणि दहनोदकपिंडदानास्थिसंचयनादिभिः॥ ॥ स्मृत्यंतरे। आह जातकनामानियेव संस्कारसंबन्धाः। मलिल्लुचैपि कर्त
व्याहृष्टीः। काम्याश्च वर्जयेदिति। संस्कारा अत्र प्राशने निष्क्रमणादयः। सवताश्चातुर्मास्यवत्सदयः॥ गभस्तिः। एकोद्विंशत्युपकुक्ष
तत्रेति त्रिकमुच्यते। तत्कार्यं पूर्वमासे च का लाधिको रधर्मत इति। गोतमः। जातकं गणियकुक्षं न च आहृत्येव च। ग्रहणं पुंसवादी वी ३
अतस्त्वं त्रपात्रेति। निमित्तवशादिति वाक्यशेषः। स्मृतिसंग्रहेपि। जातकं च पुंसु तिसीं सौत्रेन यमं वत। मलिल्लुचैपि कर्तुं निमित्तं
यदि जायत इति। मरीचिरपि। रोगे वा लभ्ययोगे वसी मंते पुंसवेपि वा यददा तिसमुद्दिष्टं पूर्ववापि न दुष्यतीति निमित्तवशात्प्रायश्चि
त्तान्यकुक्षं कोडेव हूनि श्रूयते। अहिताग्निर्यदा अग्नीनवाधयेष्टिमकृत्वा शमांते रेषयाणुकुपीत। तदा तुभ्यं ता इति मंत्रेण जुहुयात्। तथा

म ४

रामः
२२

समुत्तिः सर्वाच्चा एषोऽग्नौ कामान्यवेशय नियो ग्रीनवाधाय व्रतमुपैति स यदनिच्छाप्रयायादकामप्रीता एवं कामानातु प्रयायः अनेजाश्रुती
र्यः स्यात्स जुहुयात्। उभ्यं ता अंगिरसस्तमविश्वः सुहितयः पृथक् अग्ने कामायेयमिर इति कामानेवास्मिन्धातिका मप्रीता एवं कामा अनुप्र
याति तेजस्वी वीर्यवान्भवतीति। यस्याभयं हवितार्तिमार्कं तिरेंदुं यवशावमोदने निर्वयेदिति॥ कौथुमिः। अहं मं बुचं दद्यादतं वापि उ संवितं
संवत्सरे विवृद्धेपि। प्रतिमां संवमासिकमिति॥ मरीचिः। प्रतिमां संवत्सरोहयकुक्षं च प्रतिवत्सरे॥ मन्वादे च पुगादे च मासयो रभयो र
पीति॥ मत्स्यपुराणे। वर्षे वा हरः आह दानं च प्रतिवासरं। गोभूतिलहिराणानां मासेपि स्यान्मलिल्लुच इति। एवमभक्षये यवर्जनसंध्यावद
नादिषुपि विशेषतः। साक्षिवचनामुदाहरणीयानि। मासान्यतस्तु नित्येनेमि त्रिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिल्लुच इति वृहस्पतिवचने पूर्वमेवो
दाहृतम्। ननु उदाहृतेषु संग्रहवचने शुभादय इपरपक्ष आह स्यात्पुभयत्र कर्तव्यता प्रतीयते। महालययुगादिष्विति तत्र पठितत्वात्। सा
वोभयत्र कर्तव्यता स्मृतिविहृद्वा। महालयाष्टका आहृतिकोठक गृहवर्जत्वस्मरणं पूर्वमुदाहृतं॥ ॥ भृगुरपि॥ वृद्धिश्चाहृत्या सोम
मग्न्याधेयं महालयं॥ राजाभिषेकं काम्यवनकुर्यात्तुलं धिते इति॥ ॥ नागरखंडे॥ नभोवायनमस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तमः
पितृपक्षस्यादयत्रैव तु यं वम इति॥ तत्राष्टादशमवधिं कृत्वा स - - यं चमोदष्ट्यौ। आषाढाः पंचमे पक्ष इति वचनात्। आषाढमासस्या त
भागे कर्कसंक्रांतो न मासो अधिक मासत्वं आवणमासस्या तभागे सिंह संक्रांतो न भस्मस्याधिमासत्वं तयो रभयो रपि पक्षयोः कस्या
यावर्तमाने सवितरियः कृष्णपक्षः सप्तमो भवति अतस्ति तु द्विविधेधिक मासे पंचमः तथा सति सप्तमे विहितस्यापरपक्ष आह सप्तम

का मा

२३

लिनामस्य कृष्णपद्मेन ज्ञानमयुक्तम्। नायं दोषः। संग्रहवाक्यगतमहालयशब्देन तीव्रविशेषस्य वामघात्रयोदश्यावाविचक्षण्यत्वात्।
ननु मलिनत्वात् नानाश्राद्धमाधिकमिति प्रतिषेधसरे प्राप्यमाणस्य मृतश्राद्धस्य मासद्वयकर्तव्यतासंगेहोदीशितासानयुक्ता
मलमासे तन्निषेधात्। तथा च सत्यव्रतः। वर्षवर्षे तु यद्वा द्विमासापि त्रैमास्ये हर्मिमलमासेन कर्तव्यं वा च सत्यव्रतं न यथेति। सत्यतयाः
वर्षवर्षे तु यद्वा द्विमासे हतमलिनत्वे। कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषां उत्तरव्रत्तिः। पौर्णिमसि। मलमासमृतानां तु श्राद्धयत्नवत्स
रमलमासे तु कर्तव्यं नान्येषां तु कदाचनेति। अतः शुद्धमासमृतानां मलमासे मृता ह्यश्राद्धकर्तव्यताविधानमयुक्तं। नैष दोषः। तस्याभिध
नस्य प्रथमादिकविषयत्वात्। आदिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्यात्तमलिनत्वरिति स्मरणात्। तारीतोपि॥ असेक्रांते पिकर्तव्यमादिकं
प्रथमं द्विजैः तथैव मासिकं श्राद्धस्य पिंडीकरणं तथेति॥ ॥ लघुहारीतोपि॥ प्रत्येद्वा दशमासिकार्यापिंडीक्रियासुतेः। कश्चिन्नयोद
शपि स्यादाद्यं मुक्तानुवत्सरमिति। अत्र द्वादशमासि पूर्णसंज्ञानंतरदिने कार्यं त्रिमास्येयं॥ मासपद्धतिस्थिष्टेयेयस्मिन्म्रियते हनिप्र
त्येद्वा नुत्तथाभूतं ह्यं हतस्य तं विदुरिति व्यासेनादिकदिनस्य विशेषितत्वात्॥ केचित्तु श्राद्धमुक्तानुवत्सरमित्येतदंतराधिमासे पिण्डो
यित्वा कार्तिकप्रमीतस्य प्रथमादिकमाश्रयजे कुर्वेति। तदयुक्तं। मासपद्धतिवचनविरोधात्॥ अतिमाधिमासविषये तु यथोक्तरीत्याप
पद्यते॥ तस्माच्छुद्धमासप्रमीतानां प्रथमादिकं मलमासे कर्तव्यं द्वितीयाद्यादिकं शुद्धमास इत्येतया विवक्षेया भयत्र कर्तव्यतोक्ता। मलमा
समृतानां यदिकदाचित्स एव मलमास आगतः तदा तस्य आदिकं मलमासे एव कर्तव्यं नृपरितेने शुद्धमासे। तथा च भृगुः। मलमा

मः
२३

समृतानां तु यद्वा द्विमासे प्रतिवत्सरा मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषां तु कदाचनेति। अतो मलमासमृतानां कदाचित्कं प्रत्यादिकं मलमासे कार्यं शु
द्धमासमृतानां च प्रथमादिकं तत्रैव कार्यं द्वितीयाद्यादिकं तु शुद्धमास इति। एतन्निर्णयमभिधेयपितृकार्येण बोधयोरित्यादि निवचनानि
प्रवृत्तानि॥ ॥ अनिश्चयमिति तत्रेत्यादिना या निवर्ज्या निसेहानि ते पुस्तकतय उदाहरियेते। तत्र दृष्टमनुः। अस्याधेयं प्रतिष्ठा च यज्ञ
यज्ञदानव्रतानि च वेदव्रतवृषोत्सर्गचृडाकरणमेव ताः। मागल्यमभिधेयं कंच मलमासे विवर्जयेत्। द्वाले वा यदि वा दृष्टे शुक्ले वा सप्तपुपागगते।
मलमास इवेतानि वर्जयेद्बुद्धरीतिमिति। पौर्णिमसि ज्योतिः। पराशर्योरप्येवमेवाहः॥ ॥ कोद्युमिः। अधिमासेन कर्तव्यं श्राद्धसंवत्सरा
द्विके। वर्षवृथमभिधेकादिकर्तव्यमधिकेन तु। अधिमासिन कर्तव्यं श्राद्धमाश्रयेत्तथा। तथैव काम्ययाकर्मवत्सरात्प्रथमादितो स
पिंडीकरणादूर्ध्वयत्किंचिद्वा द्विकं भवेत्। इष्टं वाप्यथवा पूजं तत्र कुर्यात्तमलिनत्वरिति॥ ॥ असेक्रांते प्रकृत्यज्योतिः शास्त्रे। तत्र दत्तम
दत्तं वा कुतं वा कुतमेव वा। पुजप्रमप्यजपस्यान्नोपवासः कृतो भवेत्। न यात्रान विवाहं च न ववास्तु निवेशनं। न प्रतिष्ठां च देवानां प्रासाद
ग्रामभूरुहा। न हिरण्यनवासां सिकारयेदिति निश्चय इति॥ ॥ स्मृत्यंतरेपि॥ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्मचान कुर्यात्तमलमा
सिव महादानव्रतानि चेति। महादानानि तुलाउत्सवादीनि षोडशापि मत्स्यउत्तणोक्तानि कनकादीनि च दसकर्मिउत्तणोक्तानि ए
व मन्थान्यपि निषेधवचनात्पुद्गाहरणीयानि॥ ॥ उपाकर्मोत्सर्जनं चेत्यादिना शुद्धमास एव कर्तव्यं युक्तानि। तत्र ज्योतिः पराशरः। वि
मालेधितो मासश्चादः ख्यातो मलिनः। तत्र यदि हिते कर्म उत्तरे मासिकारयेदिति॥ ॥ प्रजापतिरपि॥ उपाकर्मवह्यं च कर्मव

का. मा.
२४

योऽसंवेतथा॥ उत्तरेनियतं कुर्यात्पूर्वेतन्निःफलं भवेदिति॥ ॥ हारीतोपि॥ उपाकर्मतथोत्तर्गकाम्यमुत्सवमष्टकाः॥ मासद्वयोप
कार्यवर्जयित्वा नुपैरुक्तमिति॥ ॥ ज्योतिःपितामहोपि॥ मासकन्यागतेभानावसंक्रान्तेभवेद्यदिदेवपिअंतदाकर्मनुलास्येक
रुयमिति॥ अत्रकन्यागतेसवितरियोसंक्रान्तसोमलिनश्चयुजोभाइपदोतेकन्याप्रवेशात्॥ एवेसतिकन्यामुपजीव्यविहिते
यद्वैवंपिअंचनमलिनश्चयुजेनकर्तव्यंकिन्नर्हितुलासंक्रान्त्युपेतेशुद्धाश्चयुजेकर्तव्यम्॥ नन्वेवंसतिमहालयारूपपरपुरुआइ
स्यापितुलामासेकर्तव्योप्रसज्येत॥ तस्यापिकन्यामुपजीव्यविहितत्वात्तथाचपुराणं॥ कन्यागतेसवितरियोन्यहानितुषोऽकनुभिला
नितुल्यानितुलादत्तमह्यमिति॥ मेवंभाइपदकृष्णपुरुषस्यैकन्यासंक्रान्तिस्यर्शित्वेनकन्यापजीविनोपपरपुरुषतत्रानुद्धा
तंशक्यत्वात्॥ तथाचकार्ष्णिजिनिं॥ अंतेवायदिवा मध्येयत्रकन्यारविर्व्रजेत्॥ सपुरुःसकलःपूजाःआइषोउशकंप्रतीति॥ बृहन्मनुरपि॥
मध्येवायदिवाप्येतेयत्रकन्यारविर्व्रजेत्॥ सपुरुःसकलःपूजाःआइषोउशकंप्रतीति॥ बृहन्मनुरपि॥
स्यामनादस्मरणात्॥ तथाचजातृकार्णः॥ आषाढीमवधिर्ह्युत्थायःस्यात्पुरुषसंप्रमः॥ आइषकालःसविज्ञेयःकन्यागकृतुवानवेति॥ अ
तःकन्यागतेसवितरिति वचनेकृष्णपुरुषकन्यायोगं प्रशंसति॥ अतएवकनुभिलानितुल्या नीतितंशोक्तं॥ एवेसवितरितुलास्येकर्तुंरु
यमितिवचनं॥ महालयव्यतिरिक्तिविषयो॥ अथवामहालयस्यापिगोणकालनिषेधार्थतदुक्तं॥ तथाहि॥ कन्यासंक्रान्तियुक्तोभाइपदकृष्ण
पुरुषस्यमुख्यःकालः॥ केनापिनिमित्तेनमुख्यकालासंभवेयावद्धश्चिकदर्शनंतस्यगोणःकालस्मृतिसिद्धः॥ तत्रकिंकन्यायुक्तेमलिना

रामः
२४

अयुजेतकृष्णकर्तव्यंनुतकन्यारहितेतुलोपेतेशुद्धाश्चयुजेरतिवीह्यानुलास्येकर्तुंरुयमिति विधीयते॥ एवमन्यापिउत्तरमासेकक
र्तव्यविषयाणिवचनामुदाकीर्ण॥ तदेवकार्यकार्यविवेकःपंचधासंपन्नःकिंचिन्मलमासएवकर्तव्यं॥ तद्यथा मलमासमृतानांयदाक
चित्पुण्यादिकं॥ अन्यमासमृतानांनुप्रथमादिकं॥ किंचिन्नुशुद्धमासएवकर्तव्यं॥ तद्यथापाककर्मदिकिंचिदुभयत्रापिकर्तव्यं॥ तद्य
थाऽष्टौकुंभाधिकिंचिदुभयोरन्यतरस्मिन्निमित्तवशात्कर्तव्यं॥ तद्यथाद्वादशाहसंपिंडादि॥ किंचिन्मलमासेवर्जम्॥ तद्यथाअनिस
मनिमित्तंवेत्यादि॥ ॥ अथमलमासोवद्विराषाढसंज्ञकोविशेषउच्यते॥ तत्रमिहिरःमाधवाद्येष्टपद्वेकमासिदृश्यंयदा॥ द्विराषाढ
सविज्ञेयःशतेकर्करकेयुतर्शति॥ इयंचव्याषाढसंज्ञाउत्तरभाविनिसंवत्सरेहरिस्वापविवेकाद्योपयुज्यते॥ अतएवबृहमिहिरःमेवादि
मिथुनांतेषुयदादृश्यंभवेत्॥ अष्टोत्तरेनदावशंपिथुनांकेहरिःस्वपेदिति॥ ॥ इतिमासनिर्णयः॥ ॥ अथपक्षोनिर्णीयते॥ पक्ष
शब्दःपक्षपरिग्रहस्यस्माद्धतोर्निष्पन्नः॥ देवकार्यार्थपितृकार्यार्थचपरिग्रह्यतेयःकालविशेषसपुरुःअथवाचंद्रस्यपंचदशानी
कलानोआपूरणंरूपोवायस्मान्परिगृह्यतेसपक्षान्तथाचवाजसनेयिनश्चंद्रस्यसंवत्सरनिर्वाहकस्यप्रजायतेःकलापूरणं
रूपावामनेति॥ सएवसंवत्सरःप्रजापतिःषाडशकलस्यशावयएवपंचदशकलाधुर्वैवास्पष्टोऽशीकलासताभिरेवापूर्यतेपंचदशी
यतर्शति॥ अतएवपंचाग्निविद्यायांरहिणेनरमार्गयोःकृष्णशुक्लपक्षवपक्षपूरणंमकोर्दृष्टीपूर्त्तादिकारिभिरुपासकैश्चशेष
तिरितिपठेति॥ अथयेयतेनदोनेनतपसात्तोकेजयंतितेधूममभिसंभवतिधूमाश्विंरात्रे यहीयमाणंपुरुमिति॥ यएवमेतदि

को. मा.
२५

दुर्येवासी अरण्ये अद्वयोया सतेते विभिरभिसंभवेत्यविशोहरू आपूर्यमाणं पदमिति वा नैत्रिरीयाश्च सा विवचयेने पूर्वोत्तरपक्षोपेतके
पंचदशा होरा वा त्रामका वामनेति संज्ञानं विज्ञानं दर्शादृष्टेते तावनुवाकौ पूर्वपक्षे स्था होरा वा त्रामनामधेयानि प्रसुते विष्टुते सुता सुवती स्यता
वनवाकावपरपक्षे स्था होरा वा त्रामनामधेयानि अयमर्थः सज्ञानं विज्ञानं मिसेकोनवाकौ मंत्रकोडे पठितः तस्मिन्नुवाके शुक्लपक्षे स्था
नामधेयानि पंचदशानुपसकानि पंचांते दर्शादृष्टेते परोनुवाकस्तत्र शुक्लपक्षे स्था त्रामनामधेयानि पंचदशस्त्रीलिंगानि पठितानि तथा
प्रसुते विष्टुते मिसेकोनुवाकः सुता सुवती स्यता परोनुवाकस्तत्र शुक्लपक्षे स्था त्रामनामधेयानि पंचदशस्त्रीलिंगानि पठितानि तथा
विज्ञानं प्रज्ञानं जानदमिजानसे कल्पमानं प्रकल्पमानं उपकल्पमानं उपवक्तुं ते कृत्स्नं त्रेयोऽवसीय आपत्तं भूतं भूतमादर्शादृष्टा
दर्शना विश्वरूपा सुदर्शना आप्यायमाना प्यायमाना प्याया सृष्टे रा आपूर्यमाणं पूर्यमाना पूरयंती पूर्णपोणिमासी प्रसुते विष्टुते
संस्तुते कल्पानं विश्वरूपं शुक्रं ममृते ते जलिते जः समिद्धं अरुणं भानुमं मरीचिमंदभीतपत्रपस्वरं सुता सुवती प्रसुता सूर्यमाना मि
षूयमाणा पीतिः प्रया सप्या तृप्तिस्तर्क्ययेती काला काम्या कामजाता युष्मती कामदुघेति स्तोत्रावायं पक्षराष्ट्रः सचक्षुः विभक्तस्य मा
सस्यैके के मर्द्धवृते पंचदशस्तो मनामकेन साम समूहेन मध्ये क्तिन्नस्य त्रिवृत्तो मनामकस्य साम समूहस्य पूर्वोत्तरभागाभ्यामुत्पन्नत्वात्
योः पूर्वी परपक्षे तौ चक्षुः पक्षावनुदेवानां असुराणां च क्रमेण सृष्टत्वा त्रयोः पक्षयोः प्रशस्तत्वा प्रशस्तत्वे तदेतत्सर्वं होतृबालोतेति
रीयाः पठेति प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति सतपो तप्यत स त्रिवृते स्तोममसृजत यं च दशस्तोमो मध्यत उदत्त एतत्तौ पूर्वपक्षे स्था

राम
२५

परपक्षे आभवतो पूर्वपक्षे देवा अचक्षुः सन्त अपरपक्षे मन्त्रसुराः ततो देवा अभवन् राः सुराः यं कामयेत वसीया न्या दितिते पूर्वपक्षे याजेपर
वसीया नेव भवति यं कामयेत पापीया न्या दितिते मपरपक्षे याजेत पापी याते व भवति तस्मान् पूर्वपक्षे परपक्षात् कल्पतर इति वसी
या च सुमन्त्रः पापीया न्यवहीनः कर्त्तृणां शुभफलप्रापकत्वेन कर्त्तृणां मिशयेनार्हतीति कल्पतरुः तदेव मस्मिन् करणे संवत्सराय
नर्तुमा सपक्षानिर्णीताः ॥ इति श्रीमाधवीये कालनिर्णये द्वितीयं प्रकरणं ॥ अथ तिथयो निर्णीयंते तत्र तिथिश्च दृष्टानो ते द्वाते
त्रिष्यंत्रः ततो निविस्तारयति वर्द्धमानां क्षीयमाणानां चंद्रकलामेकोयः कालविशेषः सतिथिः यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः त
दुक्ते सिद्धो तशिरोमणो तन्यते कलया यस्मात्तस्मात् तिथयः स्मृता इति एतदेवाभिप्रेत्य त्कां देयंते अमाको उशभागेन देविप्रोक्ता
महाकला संस्थिता परमा मायो देहिनां देहधारिणी अमादिषोणमास्योताया एव शशिनः कलाः तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव
चतनन इति अयमर्थः यामहामाया आधाराशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चंद्रमंडलषोडशभागेन परिमिता चेददेहधा
रिण्यमाना नाम्ना महाकलेति प्रोक्ता ह्योदयरहितानि त्यातिथि सज्ञकेव इतरा अपि पंचदशकला दिवस व्यवहारोपयोगिन्यः ह्योद
यवत् पंचदशतिथयो भवतीति तिथयः षोडशैव सविस्तृतं वचनमिति अतिस्त्वस्मिन्नेवार्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृता तस्य रात्र्य एव
च दशकला ध्रुवैवा त्यषोडशी कलेति एवं सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वे विध्यं भक्तं भवति तत्र ये यमे सुक्ता ह्योदयवर्जिता
ध्रुवाषोडशी कला तद्युक्तः कालतिथि सामान्यं यास्तव शिष्टा वृद्धिहयोपेताः पंचदशकलास्तभिर्विशिष्टाः कालविभागा तिथिविशेषा

का. मा.
२७

वसेयोः संदेहसद्भावोक्तिरनियतपरिमाणत्वात् तच्च ब्रह्मसिद्धांतेभिहितम् ॥ सावनस्यादहोरात्रमुदयादौ दयाद्वे ॥ रवेस्त्रिंशत्तुराशंश
तिथिसंभोगे दवमिति ॥ एकस्मिन् राशौ यावत्तं कालं विवर्तते तावत्कालस्य त्रिंशोऽयमंशः स सौरादिवसः ॥ तिथिरका कलात्
संभोगे इदोऽर्थावतकालेन निष्पद्यते तदैव दिना नवात्र सौरसावनयो रिवरां दे पिदिने संदेहाभावः शकनीयः ॥ प्रासवृद्धिर्वशं तदैहसद्भा
वात् ॥ प्रासवृद्धीवर्गोऽणदृशिते ॥ रवेर्दोषे लया हिंस्त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रिधा विवर्तते ॥ रवेः सम
तिथिः ॥ दर्पावृद्धि युक्ता ॥ हिंसा कृत्य युक्ता ॥ तस्ये तस्य त्रैविध्यस्य विपरिवर्तनविशेषेण तिथिः संपूर्णा रवेऽंशे तिथे विध्यमापद्यते ॥ त
त्र संपूर्णा संकटपुराणे दर्शिता ॥ प्रतिपत्त्युत्तयः सर्वा उदयादौ दयाद्वे ॥ संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता इति ॥ हरिवासरमे
कादशी ॥ यातु नोक्तलक्षणा साखंडतिथिः ॥ तत्र संपूर्णायां विधिनिषेधयोर्नास्ति संदेहः ॥ खंडतिथौ तु व्यवस्था माह विधिनिषेधयोर्गर्भः ॥
निमित्तकालमादाय वृत्तिविधिनिषेधयोः विधिः पूजतिथौ नत्र निषेधः कालमात्रके तिथौ नो पूज्यता नाम कर्मो नुष्ठा नयोग्यता ॥ निषेधस्तु
निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षत इति ॥ एवं सति खंडतिथौ पूज्यत्वे निर्णेतव्यं ॥ तत्र प्रतिपदमारभ्य पंचदश्यंता तिथयः क्रमेण निर्णीयंते
॥ तत्र प्रतिपदं दृष्टुं पक्रमवर्तते ॥ वाङ्मयः पक्षमासो वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्य तिथौ सा तिथिः प्रतिपत् ॥ प्रारंभवाचित्वं प्रतिपदं दृष्टुं
वस्तु च बाह्य एव कस्य चैव योगादवगम्यते ॥ तथा वस्तुतिः ॥ आत्मारथ्यं यथोक्तय इदं वसेः सुतमं धर्तुमिह त्वतीयस्य प्रदिपदनुचरा
विति ॥ अयमर्थः ॥ मरुत्वती येनाम किंचिद्वृत्तस्यात्वारथ्यमित्ययं मंत्रः ॥ प्रतिपत्त्ययं मंत्राक्षः ॥ इदं वसेः सुतमं धर्तुमयं मंत्रो नुचरः पश्चा

रामः
२७

त्याक्ष इति ॥ ॥ तथा ते त्रिंशोऽयमंशः ब्राह्मणे आमनंति ॥ पयस्व वाजसातय इत्यनुष्टुप् प्रतिपद्वतीति ॥ तथा ते ये वदंती पूर्णमा
स ब्राह्मणमा मनंति ॥ सामिधेनी रतु वक्ष्यते ता व्याहृतीः पुरस्तादध्याह्न्येव प्रतिपदे कुत इति ॥ ॥ सा च प्रतिपत्तिथिर्यदा सूर्योद
यमारभ्य पुनस्तदयपर्यंता भवति तदा शुद्धत्वात् प्रतिपदि हितं सर्वे निःशंके सत्रांशे यं शुद्धत्वं च नारादीयपुराणे दर्शितं ॥ आदिपोद
यवेत्तायां आरभ्य षष्ठि नाडिका तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सर्वं हतिथिष्वयं विधिरिति ॥ सूर्यसिद्धांतेऽपि ॥ सर्वांश्चेताश्च तिथय उदया
दौ दश्यं स्थिताः ॥ शुद्धा इति विनिश्चयाः षष्ठि नाड्यो हि वै तिथिरिति ॥ यदा तु सा प्रतिपत् खंडतिथिः ॥ सती पूर्वोत्तरयोरक्षौर्दश द्वितीयाभ्यामु
ज्यते तदा दर्शयुक्तायाः पूज्यत्वात् तत्रांशे यं ॥ तत्पूज्यत्वं च पेठी न सिराहं पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैवैतैका सं
मुखी तिथिरिति ॥ संमुखत्वं च संकटपुराणे विवेचितं ॥ संमुखी नाम सायाह्न्यापि नीदृश्यते यदा प्रदिपत् संमुखी कार्या या भवेदापरादि
कीति ॥ व्यासोऽपि ॥ प्रतिपत्तेव विज्ञेया ॥ या भवेदापरादिकी ॥ देवकर्म तत्राज्ञेयं पित्रं च मनु रविवी दिति ॥ सा याह्न्यापराह्णदयः कालवि
शेषाः ॥ सावनदिवसगतस्याहोभागभेदा अवगंतव्यं ॥ सवनदिवसो विष्णुधर्मे तरे विवेचितः ॥ तच्च हरसमा मात्रानिमेषः परिकी
र्तितः ॥ अत्रः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भूगूढरूपेण लभ्ये यथा इयं सुसूक्ष्म परमाणुतः ॥ द्वे निमेषौ तु द्विर्नयाघाणे दशनु द्विस्मृतः
॥ विनाडिका तु षट्प्राणास्तस्य षड्नीडिका स्यता ॥ अहोरात्रं तु तस्यैवानित्यमेतत्प्रकीर्तितं ॥ त्रिंशन्मूलाश्च तथा अहोरात्रेण कीर्तितः ॥
तत्र पंचदशोक्ता रामरात्रिर्दिवान्या ॥ उत्तरांतु यदा कांश्चिं क्रमादाक्रमते रविः ॥ तदा तदा भवेद्दृष्टिर्दिवसस्य महाभुजा ॥ दिवसश्च

का. मा.
२८

यदा तमहर्द्धिममधिगच्छति। तदा श्रितमुहूर्त्तानां तदा वृद्धिर्ज्ञेया यथा तथा। रात्रिश्च ह्येते तत्र दिनं वा वत्सवर्तते। रात्रिश्च
तमुहूर्त्तानां हानिर्ज्ञेया यथा तथा। दक्षिणं च यदा काष्ठं क्रमेणाक्रमते रविः। दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञेया तस्या तावेदेव तु ह्येते त
स्य हानौ च तमुहूर्त्तानां तथेव वा। रात्रिश्च तत्र वृद्धिर्ज्ञेया यथा तथा। यदा मेघसहस्रांशुजुलौ श्वेदप्रपद्यते स मरा विंदि
तः। कालो दिनशब्दस्य वाचक इति। वाचको वाच्यार्थ इति यावत्। अत्र ये मुहूर्त्ता अभिहितोक्तेषां नामानि श्रुतिज्यातिः सा स
स्मृतिषु विविधानि दर्शितानि। तत्र श्रुतितावत्ते त्रिरीयाः पठन्ति। चित्रः केतुर्दत्ता प्रदाता सविता प्रसविता मिश्रा स्नातु मेत्येते उवाका मु
हूर्त्तानां नामधेयानीति। अत्र द्वाभ्यां द्वाभ्यां यदाभ्यामेकैकस्यानुवाकस्य प्रतीकमुक्तां तथा च सति वत्तारोऽनुवाका संपद्येता तत्र प्र
थमे शुक्लपङ्कगतस्याङ्को मुहूर्त्तः। द्वितीये तद्रात्रेः। तृतीये कृष्णपङ्कगतस्याङ्कः। चतुर्थे तद्रात्रे रिति विवेकः। ते चानुवाका एव श्रुत्य
ते। चित्रकेतुः प्रमानाभा संभाज्यातिष्ठास्ते जस्वा नीति पन्नमित पन्नरोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानं कल्याणः॥ दत्ता प्रदाताने दोषो
दः प्रमोदः श्रावशयनिवेशयनेवेशनः संशतः संशत आभवत्प्रभवत्संभवत्संभूतो भूतः॥ ॥ सविता प्रसविता दीपयन् दीपमानः
ज्वलज्वलितो तत्तय वितपत्सं तय निरोचनो रोचमानः शुभः संभमानो वामः॥ ॥ अमिरा स्नातु मेत्याने दोषो दः प्रमोदः श्रावशय
निषादयत्संसादनः संसन्नः सन्न आभूर्विभूः प्रभूः शंभूर्भुव इति। एतेषु मुहूर्त्तेषु एकैकस्य मुहूर्त्तस्य पंचदशभागाः सूक्ष्ममुहूर्त्ताः
तथा च वेदवाक्येण इदानीं तदानीमिति एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्त इति। इदानीमित्यादिको नुवाको मंत्रकोऽप्येव पठ्यते। इदानीं तदा

रामः
२८

नीमेतर्हि किंप्रश्नजिरे आश्रुतिमेषः परं पीडवत् श्रुतिद्रवत्तत्स्वरमाणा आश्रुताशीयान्नव इति॥ ॥ ज्यातिः शास्त्रेण अहोरात्रयोर्विंशति
मुहूर्त्तानां नामानि कर्षणेनाक्तानि गोरीवल्गुभस्य मित्त्रपितरो वस्वविश्वाद्वा बुद्धिभो ह्यसंभवे नुहुतमुद्देवेशनं केचनः॥ नो येशय
मयानयो दशतथा पंचदशावासे इति। रुद्रा जाहिर्बुध्वा पूषा श्विनाः सुः कीनाशो मिहर्त्तं च द्रविती ज्याः। विष्णुर्भानुस्त्वष्ट्रधाता मुहूर्त्त
रात्रौ कुरास्त्वत्कार्जुन रुद्र इति॥ ॥ स्मार्त्ता वितु नामानि पुराणो दर्शितानि रोद्रः श्वेतश्च मेव च तथा सारभस्मृतः सा वित्रो वै श्वेदेव
श्च गंधर्वः कुतपस्तथा रोहितास्तिलकश्चैव विभवो निर्मितिस्तथा शंवरो विजयश्चैव भेदाः पंचदश स्मृता इति॥ एते पंचदश सूक्ष्मो द
पादारभ्य क्रमादिवा मुहूर्त्ताः॥ तथा रात्रि मुहूर्त्ताः शंकरश्चाजपादश्च तथा हिर्बुध्मेव कोऽश्विनो याम्यवाङ्मयो वैधात्रश्चाद एव च आ
दितेयोऽथ जैवश्चैव स्वकः सौर एव च। बालो नाम स्वतश्चैव मुहूर्त्ताः क्रमशो निशि। यथोक्तानां विधनाम कविंश मुहूर्त्ता ये तस्य सावना
होरात्रस्य यदः पंचदश मुहूर्त्तात्मकं तस्याङ्काभागा अपराङ्काया ह्युपराद्रादयः ते चाङ्काभागा मतभेदेन पंचधा विकल्पाते। द्विधा त्रधा च
तुर्धा पंचधा पंचदशधा च। हिर्बुध्मज्यते इति पंचमत्तभेदाः। तत्र द्विधा विभागः। त्रिपुराणो दर्शितः। आवर्तं नानुपूर्वीकं स्वरपराङ्कततः प
र इति। एते देवाभिप्रेत्य मनुराह। तथा चैवापरः पङ्कः पूर्वपङ्काद्विशिष्यते। तथा आहृष्यपूर्वीकं दपराङ्को विशिष्यत इति॥ ॥
त्रिधा विभागेऽपि त्रिपुराणो दर्शितः॥ ऊर्ध्वसूर्योदयाद्योक्तं मुहूर्त्तानां तु पंचकं॥ पूर्वीकं प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नस्तुततः परः। अपरा
हस्तुतः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पंचकमिति। शातातपोपि॥ तस्मादह्नुत्तु पूर्वीकं देवांश्च शनमभ्यवहुरिति मध्यं दिने मनुष्या अपराङ्कपित

का. मा.
२६

रति॥ एतमेव विभागमभिधेय सहसं वत्सरसन्नवाहोऽप्राप्रायते। अग्निः प्रातर्दिविदेवईपते यजुर्वेदेतिष्ठति मध्येऽश्वः। सामवेदे
नास्तमयेमहीयते वेदैरश्वन्यस्त्रिभिरेतिसूर्य इति। अतः तरेषां पूर्वाह्ने वेदेवानां मध्ये दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणां मिति॥ ॥ चतुर्धा
विभागमाहा गोभिलः। पूर्वाह्णः प्रहरं सार्धं मध्याह्णः प्रहरं तथा। आह तीयादपराह्णः सामाह्न्यतः परं इति पंचधा विभागं व्यास आह॥
सहस्रैश्चित्तयं प्रातस्तावानेव तु संगवः। मध्याह्णस्त्रिमुहूर्तैः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः। सार्यह्णस्त्रिमुहूर्तैः सुसर्वधर्मवहिष्कृत इति॥ वृद्ध
पराशरोऽपि॥ लेखा प्रभृत्यथादित्यामुहूर्तौ त्रय एव तु। प्रातस्तु सस्मृतः कालो भागश्चाह्णः संपंचमः। संगवस्त्रिमुहूर्तौ यमध्याह्णस्तु सप्तमः
स्मृतः। ततस्त्रयोमुहूर्तौ च्यापराह्णे भिधीयते। पंचमोऽथ दिनोऽंशयः स सायाह्ण इति स्मृत इति॥ एतमेव विभागमभिधेय कस्मिं
श्चिन्मंत्रे संगवकालमवलं व्यवाहारः। मंत्रं च वस्तुवाः आश्विनसंज्ञे स मा मनेति। उतायाते संगवे प्रातरह्णे मध्यं दिनं उदिता सूर्य
स्यादिवानक्तमवसांशं तमेनेरातीदानीं पितराश्च नाततांनेति॥ अस्मिन्मंत्रे प्रातः संगवमध्यं दिनं तं स ज्ञाभिर्यवहृतत्वात्॥ अथ शि
ष्टयोर्भागयोरप्येतद्वितयमुपलक्षणं दृष्टव्यं। तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि यथोक्तानां पंचांशं प्रातराह्णं नाभागां मध्यवर्तं चतुर्षु संविधे
भिरेष्टोमोक्त्येषां उदातिराख्यानां च तस्यैव तस्यैव नां निर्माणं वक्तव्यं यथोक्तं पंचभागाः साध्विष्टा विदेवाः समाम्नानाः। देवस्य स
विनुः प्रातर्भिन्नस्य संगवो वृहस्पतेर्मध्यं दिनं भागस्यापराह्णे वस्तुसायमिति। छंदोगाश्च सप्तमस्तुपेतसाम्ना आदित्यात्मनोपास
नं वक्तुमादित्यास्यसंवधिनः कालभेदान् विभज्यते वाहिकारदिसप्तभक्तिरूपतो विवक्ष्य आमनेति। तस्य पतुरोदयात्सहिकारः। अथ

रामः
२६

यस्य यमोदिते स प्रस्तावः। अथ यत्संगवे लायां स आदिः। अथ यत्संप्रति मध्यं दिने स उक्तीयः। अथ यद्दृष्टं मध्यं दिनं त्यागपराह्णं स प्र
तिहारः। अथ यद्दृष्टं मपराह्णं त्यागस्तमयात्स उपद्रवः। अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनमिति। वाजसनेपिनोऽप्येव मा मनेति॥ आदित्यो वे
सर्वर्तयदेवो देस्यथ वसंतो यदा संगवो यथ ग्रीष्मो यदा मध्यं दिनं यथ वर्षा यदा पराह्णो यदा शरद्वेदेवास्तमे स यहे संत इति॥ ॥ पंचद
शधा विभागः॥ शंखेन दर्शितः। रोद्रश्चैत्रश्च मेषश्च तथा शालकः स्मृतः॥ सावित्रश्च जयंतश्च गंधर्वः कुतपस्तथा॥ रोहिताश्च विरिचि
श्च विजयोनेर्नीतस्तथा॥ महेंद्रो वरुणाश्चैव भेदाः पंच दश स्मृता इति॥ तत्र पंचधा विभागपदस्य वक्तुं श्रुति स्मृतिषु दृष्टत्वात्। प्राये
णोतमेव पदमाश्रित्य विधिनिषेधशास्त्राणि प्रवर्तते॥ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति श्रुतौ प्रातः कालमुपजीव्यत काल
तस्य होमस्य मंत्रविशेषो विहितः॥ स्मृतावपि। संध्यामुपास्य विधिवत्प्रातर्होमं समाचरेदिति होमागत्वेन प्रातः कालमाश्रितः। संगवस्तु
कात्यायनेन व्यवहृतः। संधिश्चेत्संगवाह्णं प्राकवेदावर्तनाद्वेः॥ सापोर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालः विधीतिथिरिति॥ ॥ बोधायनेन
मध्याह्णे व्यवहृतः। मध्याह्णं व्यापिनी ग्राह्या एकमन्त्रं वृतेतिथिरिति॥ ॥ अमावास्यायामपराह्णे पितृयज्ञेन चरंतीति श्रुत्या अथ
राह्णे व्यवहृतः॥ ॥ सायाह्णं व्यवहारस्तु पूर्वमेव संमुखीनामेति वचनेनोदाहृतः॥ त्रैधा विभागस्तु सोमयागेः स वनवय उपपद्यते
॥ यथा क्लेषु पंचसुकालेषु यानि विहितानि कर्माणि तानि देवपित्र्यरूपेण राशिद्वये कृत्वा तयोर्गोणकालाभ्यनुज्ञाना यद्वधा विभागो द
र्शितः॥ चतुर्धा विभागस्तु प्रकरणवलात् गोभिलस्मृत्युक्तं कर्मविशेषे दृष्टव्यः॥ पंचदशधा विभागे मुहूर्तविशेषोपजीवनेन विधिनिषे

का. मा
३०

रामः
३०

त्रयहा प्रतिपद्विशेषस्त२

आभवा आपत्तवत्तुत्तरविद्यायाः प्रतिपदः पूज्यत्वमाह। प्रतिपत्तद्वितीयास्याद्वितीयाप्रतिपद्युतेति। भविष्योत्तरेऽप्ययमेव पाठः। अत्रेदं चिं
 त्यते। किमुत्तरविद्यापूज्यत्वविधायकवचनेन प्रतिभावं विधायी क्रियते किं वा प्रतिपद्विशेषत्वं वापि किमशुक्लपक्षत्वं। किं वा नृपोऽप्यत्वं। पूर्व
 दिने अनापराद्धकत्वे वा तत्रैवासायादिकत्वं वा तत्रैवापराद्धसायाहोभया व्यापित्वं वा वलिदिनेतरत्वं वा शुक्लपक्षादिनिखिलप्रतियोगि
 गिरहितं वा। ननु सर्वत्र संशयः। कोटिद्वयमवलंबते। कोटिद्वयावलेवी विमर्शः संशय इति तार्किकडिंडिमः॥ अतो बहुपक्षोपन्यासान
 शुक्तः। मैवंप्राणाधिकरणवदुपपत्तेः। अस्त्युत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायप्रथमपादावसाने प्राणशब्दे विषयोक्त्यप्रवृत्तमधिकरणे। त
 स्पच संशयहको वेतौ श्लोको भवतः। प्राणास्मीत्यत्र बाधेऽंजीववत्सु संशयः। चतुर्णीलिंगसंज्ञायात्पूर्वः पक्षस्त्विहेच्छिकः। ब्रह्मणोऽनेक
 लिंगानि तां नि सिद्धान्त्यनन्यथा॥ अन्येषामन्यथा सिद्धेऽर्थस्याद्ये ब्रह्मणेतर इति अयमर्थः। कौषीतकि ब्रह्मणोऽप्रतर्द्धनायापसत्राथेऽ
 एव उपदिदेशः। प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मानं मामाधुरमृतमित्युयात्वेति। तत्र संशयः। किं प्राणशब्देन उच्छ्वासनिश्वासाकारि वाधुर्विवक्षितः। अतए
 शब्दाद्यभिधेयः। सहस्राहत्वाद्याकारवान्। देवताविशेषः॥ आत्मेति त्वत्कार्यकारणाध्यक्षो जीवः। अथ वा परब्रह्मेति संतिरात्र प्रकरणे पक्ष
 तुष्टयगमकानि चतुर्विधानि लिंगानि। इदं शरीरेपरिण्द्येत्यापनीति॥ प्राणवायोरलिंगं। अस्मीत्यहंकारवादेवक्तुं रिंदात्वं देववताविश
 षस्य लिंगं। नरावं विजिज्ञासीनवक्ता रं विद्यादित्यादिनाश्रुतं वक्तृत्वादिकं जीवलिंगं। आनेदं। जरां मृतस्यादिकं ब्रह्मलिंगं। चतुर्णीलिंगा
 नां समवलत्वादिद्वयाय किंचित्स्वीकर्तव्यमिति पूर्वपक्षः॥ आनेदं ज्ञादीनां ब्रह्मलिंगानामनेकत्वात्तेषां च वा दोकथं विदपियोजयितुमश

क्यत्वात्तरिरोत्यापनादीनां वाद्यादिलिङ्गानां तदुपरि ते ब्रह्मणि सुसंवाद्यत्वाद्ब्रह्मेवात्र प्राणशब्देन विहितमिति राक्षो इति। पूर्व
मीमांसायां मपि स्रष्टा ध्यायस्य सप्तमे पादे सहस्रसंवत्सराधिकरणस्य संशये यद्वा श्रष्टा उपन्यस्ता। किमस्मिन् संशये दीर्घा युष्मांश्च
वीदीनां अधिकारः उत्तरसायनेन सिद्धान्तो मनुष्याणां। अथवा पितृ पुत्रयोश्चादि परंपरा रूपस्याऽऽहोस्विदस्योदवशात् प्रादुर्भव
हेतुस्य सहस्रसंवत्सरमायुर्भवति। किं वा सार्द्धं द्विशतानां उरुषाणां मत्राधिकारः। अथवा त्रसंवत्सरोक्तिमीमांसपराद्यादशरात्रि
परावादिनपरावेति। एवं च सति संशयस्यैककोटित्वे तार्किकैर्व्यावर्त्यते न तु बहुकोटित्वे। न चैवमपि यथोक्तानां पक्षाणां प्राणा
धिकरणन्यायेन गमकानि लिङ्गानि वक्तव्यानीति चेत्। तानुदाहरामः। द्वितीयाप्रतियुक्ते सामान्यतः प्रतियमात्रं प्रतीयते। यु
ष्माकं प्रतिपद्यमानावाप्येति पूर्वदिनपूज्यत्वस्य शुक्लपक्षविषयत्वादितरस्य ब्रह्मपक्षविषयत्वं। न चात्रा मावास्याशब्दः पूर्णिमाया
अप्युपलक्षणमिति शङ्कनीयं। चतुर्दश्या च पूर्णिमेति पूर्णिमायाः पूर्वदिनेन सह युग्मत्वाभिधानात्॥ उदाहृतं स्मृत्यन्तरेण एकादशीत
थावष्टीश्रमावास्याचतुर्थिका। उपोष्यां परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इत्यमावास्यायुतायाः प्रतिपद उपोष्यत्वाभिधानात्। द्वितीया युक्ता
या उपवासव्यतिरिक्तवतादिविषयत्वं। उपोष्यशब्देन तरवतादीनामुपलक्षणमिति चेत्। न। पूर्वाह्णे वेदेवानामिति श्रुत्या वतादौ पूर्वाह्णस्य वि
हितत्वेनोत्तरदिनस्त्रीकारे कर्मकालव्याप्तिताभात्। यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनीति स्थिरिति हि कर्मकालव्याप्तिः समर्थेता न चोप
वासेपि समानमेतदिति वाच्यं। उपवासस्याहोत्रसाध्यत्वेन त्वेति थो संपूर्णकर्मकालव्याप्त्यसंभावात्। वासिवाक्यं तु पूर्वविद्यायामेव

भवति। अज्ञोपरभागे कृत्स्नायां रात्रौ चतुर्षोऽङ्गैः। उदयेनूपवासस्येति स्मृत्या परेद्युःपवासः प्राप्नोतीति चेत्। तस्या सामान्यशस्त्रत्वेन प्रतिपदुपवासा
भिधायिने विशेषशास्त्रादुर्वलत्वात् पेथीनसिक्केदवाप्तेः पूर्वतिथ्यावपराह्णव्यापितया सायाह्णव्यापितयोभयव्यापितया च पूज्यत्वाभिधाने
सहिता सामेवतिष्ठत्वात्। सासीनाममावेत्तरति थो पक्षत्रयं संपद्यते। ननु पूर्वतिथ्यावपराह्णव्याप्तिः सायाह्णव्याप्तिः सन्नां तरीयकतया सायाह्णव्याप्ति
रवश्यं भावित्वेन पृथगभिधानं निरर्थकमिति चेत्। किमिदं केवलसायाह्णव्याप्तिरिति चेत्। किं वा भयाभिधायिकाके। नाद्ये तद
विनेवापराह्णव्याप्तिं सायाह्णमात्रं व्याप्येता तदपि पूर्वविद्यायां पूज्यतायावत्तत्वात्॥ द्वितीये वैश्वानरेष्टिमायेनावपुत्यानुवासे भवि
ष्यति। सवन्याय उद्भिदादिपादे व्यवस्थितः॥ काम्यकोऽश्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपाले निर्वपेत्। पुत्रजातेभ्य द्वादशकपालो भवति गायत्रि
येवेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति भ्यन्नवकपालं स्विष्टे वास्मिन्नेजो दधाति। तद्दशकपालो विराजे वास्मिन्ननद्ये दधाति। यदेकादशकपालं स्विष्ट
मेवास्मिन्निदिये दधातीति। अत्र द्वादशकपालेष्टो ब्रह्मवर्चसादिफलविशेषायाश्च कपालादियुगां विधिरिति पूर्वोक्तः। अत्र त्रिंशद्वद्वादश
कपालेनावरोधे सत्युत्पन्नविशेषा नामाश्च कपालादीनामत्रावकाशाभावात्। उपक्रमोपसंहारांतर्गतत्वेन तेषां विध्यंतराभावाच्चोपवेदश्च क
पालादिभिर्नोत्तरीयकसिद्धेरवयविनोद्वादशकपालस्य स्तुतिरिति सिद्धान्तः। एवमत्रापि यदा सायाह्णव्यापित्यपि गृह्यते तदा पराह्णव्यापि
न्याग्रहणं किमुक्तं यमिति नोत्तरीयकसिद्ध्या सायाह्णव्याप्या अपराह्णव्यापिः प्रशस्यते॥ स्कंदपुराणे वलिदिनाभिधानायाः कार्तिकशुक्ल
प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानादितरा सर्वाप्रतिपदुत्तरेषः पक्षः प्रतीयते। शुक्लपक्षोपवासापराह्णव्यापि वलिदिना नोपवासासमूह

स्य पूर्वतिथिप्रयोजकत्वे सत्यं तिमः पक्ष उदेति। एवं बहुविधसंशये सति निर्णयं ब्रूमः। यद्यपि द्वितीया प्रतियद्युते तत्र न केपि विशेष्य
मते। तथाप्यशेषप्रतियत्वीकारे शुभाशुमादीनि वहुनिवाक्यानि वाच्येन॥ ॥ नचोतिमः पक्षो युक्तिसंस्तदाहि पूर्वविद्यायाः प्रयोजकत्वेमेवं
वक्तव्यं शुक्तपक्षे सायाह्नापराह्णायपि निवर्तिते यउपवासः स पूर्वविद्याया विषय इति। तत्र वक्तुं न शक्यते। वलि दिनत्वे निमित्ती कृत्य उप
वासस्या विषयत्वात्। पूजासवादि कमेव हितव्यं विहितं। अतः समूहस्य प्रयोजकत्वाभावे शुक्तपक्षादिपंचस्वल्पतमस्य प्रयोजकत्वमप्यु
पये। तत्र किमिह या विकल्प आहो सिदेकं प्रतिनियतमिति विचारे विकल्पत्वावन्न युज्यते। अष्टदोषग्रस्तत्वात्। तथा हि यदा बल्युत्सवस्य प्र
योजकत्वे स्वीक्रियते तदा उपवासवाक्यस्य प्राप्ते प्राप्ता एव त्यजेत। अथाप्यमप्राप्ता एव स्वीक्रियेत। तथा यदा उपवासस्य प्रयोजकत्वे स्वीक्रिये
ततदा परित्यक्तं प्राप्ता एव स्वीक्रियेत स्वीकृतमप्राप्ता एव परित्यजेत। तदेवमुपवासवाक्ये च त्वारो दोषाः॥ अनेन न्यायेन बल्युत्सववाक्येऽपि यथा
ज्ञाश्च त्वारो दोषा उल्लेखणीया। नचैवं बीहियवस्य लेपि विकल्पेन स्यादिति वाच्यम्॥ अगत्या तत्र तत्र तदाश्रयणात्॥ यदा दुर्भेदाचार्यः। एवमे
षाष्टदोषोऽपि यद्वा हि यववाक्ययोः विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते इति। प्रकृते तु गत्यंतरसद्भावात् न विकल्पः। अतो विकल्पा संभाव
दिकस्येव प्रतिनियतस्य स्वीकर्तव्यत्वे सति शुक्तपक्षस्येव स्वीकरणां युक्ततरं मन्यामहे॥ तथा सति वक्तुं शुद्धसिद्धे शुभादिवाक्ये वलिदि
नवाक्यमुपवासवासवाक्ये च तप्येहेतामनुगृह्यते। न स्येता निरुद्धस्य बहुविषयतया कथं विदपि योजयितुं शक्यते। तनुसारेण द्वितीया युक्तत्वं
ह्यस्य बहुविषयत्वेन संकोचनीयो तस्य सामान्यवचनत्वात्। इत्ये शुक्तपक्षप्रतिपदोः क्रमेण पूर्वोत्तरविद्वत्तया व्यवस्थितौ सत्या योयं द्विती

रामः

३२

या युक्तोपवासनिषेधः असौ शुक्तपक्षविषयतया योजनीय यद्यप्यपराह्णिकवचनं शुक्तपक्षस्य सधारणं प्रतिभासते तथापि शुक्त
पक्षविषये त्वमेव तस्य न्याय्यं संप्रत्युपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। ह्यस्य पक्षे द्वितीया युतायां प्रतिपदो विमुखत्वात्। नचैवं सति यदा शुक्तपक्षे सायाह्ना
मात्रे व्याप्नोति न त्वपराह्णिकतदानीं मुत्तरतिथिः प्रसज्येतेति चेत्। मेवांसं मुखानामसायाह्नायापि नीतिवचनेन तादृशविषये पूर्वतिथे विधाना
त्॥ एवमपीव नूनसायाह्नायापि शुक्तपक्षेऽपि परेद्युरेव प्रसज्येतेति चेत्॥ प्रसज्यतो नाम पूर्वतिथे शुभवाक्यविषयत्वाभावात्। यदा प्रा
तरमावास्या त्रिमुहूर्तततो धिका वा सायं च प्रतिपत्तिं मुहूर्तततो धिका वा भवति। तादृश एवाभयतस्त्रिमुहूर्तवेधो येतायास्तिये तद्विषय
त्वात्। नच त्रिमुहूर्तवेधः सर्वसाधारणो न प्रतिपद्विषय इति शंका नीये। विशेषवचनाभावे सामान्यवचनं स्वीकर्तव्यत्वात्। द्वितीया युक्तोपवास
निषेधस्तु पूर्वद्युः प्रतिस्त्रिमुहूर्तवेधसति इष्टव्यः। सायाह्नायापि वचनेन त्रिमुहूर्तवेधो भिधीयते। आपर्दिक्कवचनेन ततोऽधिकवेधः।
तत्रोभयत्र शुक्तप्रतिपत्तयूरेः कोयो व्याहृत्य प्रतिपत्तये दुस्तया हर्द्धं त्रिमुहूर्तततो धिका वा स्यात्तदा ते वोपोष्या। अन्यथा पूर्वद्युरिति नि
र्णयः॥ ॥ व्यासवचने पूर्वविद्यायां शुक्तप्रतिपद्विद्येदेतपि त्रैविहिते तयोर्देवशब्देन प्रतिपत्तिमित्र उपवासो बल्युत्सवश्च सुभयविव
हितं॥ वचनांत राम्यातयोः शृंगग्राहिकया विधानात्। एकादशी तथा षष्ठ्याश्रमावास्या चतुर्थिका। उपोष्या परसे युक्ताः पराः पूर्वणसे
युताः। आवणी दुर्गनवमी तथा दूर्वीष्टमी च या पूर्वविद्यानुकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति नवानवाश्वयुजमहे योयं नवरात्रोत्सवः तदु
पक्रमस्यापि पूर्वविद्यायाः क्रियमाणत्वात् सोऽप्यत्र विहणीय इति चेन्नः तस्य नक्तवतत्वादेकभक्तनेकप्रतिपदिष्टी नो देवत्वेऽपि इष्ट

द्वि. तस्यैव रूपमाणात्वात्तानववृत्तादीन्पिदेवान्यत्रविवक्ष्यतामितिवाच्यते। तेषुदयतिथिप्राशस्त्यवहुभिर्वचनैर्वहुमाणात्वात्।
पिअशदेनात्रमृताहश्राद्धविवक्षितेअपराक्रिकीतितस्मिन्वचनेभिधानात्। अपराक्रिकत्वेचमृताहश्राद्धप्रयोजकमिति
वक्ष्यता। एवंतर्हितीत्यंतरमृताहश्राद्धवदत्रापिप्रासत्वात्। पिअंवा मनुरव्वीदिति विशेषविधानमनर्थकमितिचेत्। नतदयवादा
र्यत्वात्। यदापूर्वधुरत्योपराक्रम्यशस्तदापरेधुरेवमृताहश्राद्धप्रतिपदितुतदपवादोदयपूर्वधुरेवविधीयते। नवात्रपिअशद्वेकोद्विष्टा
विषयैवउक्ते। एकोद्विष्टादीनामध्याक्रादिकालेषुविहितत्वेनकर्मकालव्यापिन्यासित्येत्तवगृहीतत्वात्। तेचकालाहारितेनदर्शिताः।
आमश्राद्धतुपूर्वाक्रादिकालेषुविहितत्वेनकर्मकालव्यापिन्यासित्येत्तवगृहीतत्वात्। तेचकालाहारितेनदर्शिताः।
अंतुमध्याक्रातर्द्विनिमित्तिकमितिदेविकंविश्वामित्रश्राद्धदेवानुद्विष्टपुत्रयतेत्यत्रदेविकमुच्यते। तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात्कादृश्यादिषु
यत्नतर्हि। तस्मात्तेकोद्विष्टादिकमत्रविवक्षितंकिंतुमृताहश्राद्धं। अन्यथाकिंचित्प्रावर्णेअत्रपूर्वविद्यायांशुक्लप्रतिपदिदेवशदेनवि
हितोयउपवासस्तमुदाहरामं॥ भविष्योत्तरपुराणेदृष्टयाभिधेयतेकार्त्तमासांतदर्शपायसभोजनादिनियमंविधायैवपठ्यते। ततो
मार्गशिरेमासिप्रतिपद्यपरेहनिवृद्धागुस्वोपवसेमहादेवस्मरन्मुहुरिति। ननुपूर्वविद्यायांशुक्लप्रतिपदियोग्यमुपवासोविहितस्तस्य
संकल्पः किंप्रातः कार्यः किंवाप्रतिपत्कालेनाद्यः अमावास्यावेलायांप्रतिपदुपवाससंकल्पायोगात्। अतएवबोधायनः योयस्यविहि
तःकालःकर्मणस्तदुपक्रमे॥ तिथिर्याभिगतासातुकार्यामोपमोक्रियतेति। स्कंदपुराणे। योयस्यविहितःकालःकर्मणस्तदुपक्रमेविद्यमाने

भवेदंगंनोक्रियेतोपक्रमेणत्विति॥ ॥ नद्वितीयः प्रातःकालस्यैवसंकल्पांगत्वात्। तथावस्यते। प्रातःसंकल्पयेद्विद्यानुपवासवृत्तादिकंमिति
तथा। प्रातरारभ्यमतिमानकुर्यान्नक्तवृत्तादिकं। नापरोक्षमध्याक्षेपिकालोहितोस्मृताविति। अत्रोच्यते। यथोक्तवचनवलात्। प्रातरेवसं
कल्पः कार्यः। तदानींज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेपिस्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदसत्वात्। अतएवदेवतः योतिथिसमनुप्राप्य अस्तया
तिदिवाकरः तिथिः सासंकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्विति। अत्रदानाध्ययनयोस्तुपवासादिनिवृत्तौदेवोपलक्षणार्थत्वविवक्षयाकर्मस्विति
वहुवचनेनिर्दिष्टं। अत्रास्तमयात्पूर्वमुहूर्त्तत्रयव्यापिनीतिथिसमनुप्राप्येतिव्याख्येयंननुततोत्यव्याप्तिर्विवक्षितातथासतिपूर्वोक्तवेधाभा
वावेनोत्तरतिथेरवग्राह्यत्वप्रसंगात्। तथात्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः। स्कंदपुराणेदर्शिता। योतिथिसमनुप्राप्ययासत्पश्चिमीप्रियः। सातिथि
स्तद्विज्ञेयोक्तात्रिमुहूर्त्तव्याप्तेरिति॥ शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि। योप्राप्यास्तमुपेयकः साचेत्प्रात्रिमुहूर्त्तिका। धर्मकृत्येषुसर्वेषुसंपू
र्णीताविदुर्बुधाश्च। बृहद्वसिष्ठेपि। यस्यांतिथावस्तमियात्सूर्यस्तुत्रिमुहूर्त्तैः। यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेतिथिमिति॥ ॥ ननु
सापंतनात्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदुपेतायांतिथोप्रातरेवसंकल्पप्रतिपदुपवासः कार्यश्चित्युगमादिवाक्यमाश्रित्ययन्निर्णीतेतन्निथिरू
येतथास्तुताम्यवृद्धोस्तुत्वंदपवाक्यात्परेधुरूपवासप्राप्नोतीतिचेत्॥ मैवत्तर्वादिवाक्यस्यैकोद्विष्टादिविषयत्वात्। तथाहयासदि
नीयादिकयुगमानोपूज्यतानियमादिषु। एकोद्विष्टादिवृद्धादोक्तासवृद्ध्यादिबोदनेति। नियमादिष्ठित्यादिशदेनपिअकर्मवृत्तिरि
क्तवृत्तेषवासादिसंकलकर्मणोग्रहणं। एकोद्विष्टादीत्यांशदेनविवाहादिमंगलांगभूतश्राद्धव्यतिरिक्तपार्वणश्राद्धस्यावृद्धादित्यादि

शब्देन मागलीकश्राद्धस्य क्रासवृद्धादिशब्देन सर्वग्रहणं। तदेव पूर्वोक्तं शुक्लप्रतिपदुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणं कुर्यात्॥ तत्रेदं विंशति
 किं प्रातः पारणं किं रात्रिं त्यजेत इति। नाद्यः सुमेनुवचनविरोधात्। तिथिर्न कृत्र्णित्येति तिथिभाते च पारणं। अतोऽन्यथा पारणं तु ब्रह्ममाप्नुयादिति।
 न द्वितीयः देवलवचनविरोधात्। उपवासस्य सर्वेषु पूर्वी कृत्वा पारणं भवेत्॥ अन्यथा तु फलस्यार्द्धधर्ममेवोपसर्पतीति। धर्मोपमः नायं दोषः पूर्वी कृ
 वा क्यस्य सामान्यरूपत्वेन परिच्छेदोपवासविषयतया संकोचनीयत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्य निगमे श्रूयते पूर्वविद्यासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना उपो
 ष्यविधिवत्कुर्यात्तत्रेदं तेव पारणमिति॥ भेषु न ह्यत्रेव। स्केदुपराणोपितिथिनामेवं सर्वा सा मुपवासवृत्तादिषु तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतु
 र्दशीमिति। अत्रोपवासवृत्तादिषु तिथ्यादिशब्देन एकभक्तनक्ताया विता निगृह्यते। या तिथिषु द्विष्येता निपूर्वद्युर्विहितानि परेद्युस्ततिथिभागे वाति
 तीते। पश्चाद्भोजनं कार्यं। अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितैकभक्तादिब्रतानां वैकल्यं स्यादित्यभिप्रायः। अस्य च तिथिभाते पारणं स्यात्प्रातः क्वचित्मर्थ
 ति। तिथ्यंते चैव भाते च पारणं यत्र चोद्यते। यामत्र योर्ध्ववर्तिनां प्रातरेव हि पारणमिति॥ ॥ यथोक्तोपवासवद्वल्युत्सवं विपूर्वविद्यायां मेव क
 र्त्तव्यः स चोत्सवो ब्रह्मपुराणे कामन उपाशो भविष्योत्तरपुराणे च प्रपञ्चितः। तत्र प्रातःकाले घृतादिकं ब्रह्मपुराणे दर्शितं। तस्मात्सूतं प्रकर्त्तव्यम
 तितत्र मानवेति। यद्यपि प्रातरमावास्यावर्त्तते न उपतिपत्तया पिपूर्वी कृतं संकल्पमायेन प्रतिपदः साकल्यमाश्रित्य घृतादिकं प्रातरेव कार्यं।
 उपावेता उपवासवत्सुत्सवो पूर्वविद्यायां प्रतिपदिविहितो तयोः केनापि निमित्तेन तत्रावृत्तानां संभवे सति किं पुनरविद्यागोणकालत्वेन प्राद्याकिं
 वा मुष्यकालाति क्रमात्तयोः परित्याग एव। अत्र केचिदाहुः। परित्याग एव मुक्तः। मुष्यकालमंतरेणाप्यनुष्ठाने द्वितीया तृतीयादिष्वपि। तदुक्ता

रामः
३४

निर्दि

न प्रसंगात्। अथोक्तं यथा वैवर्ति को यनयन स्पगर्भाष्टमादिषु त्व्यकाला संभवे सत्याषोडशादिकात्तागोणकालत्वेन स्वीकृता एवम
 नापीति। तत्रैवैष म्यात्। तत्र गोणकालो वा विनिकः। आषोडशानुद्धारिणा चतुर्विंशच्च वत्सरात्। ब्रह्मकृत्रविशो काले आपना निकः परशिते
 नत्वेवमत्रोत्तरप्रतिपदे गोणत्वेन स्वीकोर किं विद्वचनमस्ति। अंतरेणापि वचने युक्तिमात्रेण तत्कल्पनायां षोडशादिवर्षे कृद्मपि सत्रि
 कर्षितारं तमेन गोणतरगोणतमा बुपनयनकालो घस ज्येयाता। न च तोयुक्तो। अत ऊर्द्ध पतं त्येते यथा कालम संस्कृता इति या तित्यस्म
 रणात् किंच। पूर्वोत्तरविद्योरपि स्वीकोर पूज्यत्वविचारो निरर्थक स्यात्। तस्मात्परित्याग एवेति॥ तत्र ब्रूमः संत्येवात्रोपनयनवदुत्तरति
 थ्यः प्रापकानि वद्वैवचनामि। प्रतिपत्स द्वितीया स्यादित्येकं वचनं। न चेतद्यथोक्तविषयव्यतिरिक्त विषये सखा कालत्वं विदधयत। ननु
 यथोक्तविषये गोणकालत्वमिति चेत्। अत्र वक्तव्यं। किमत्र विषयांतरे प्रत्यत्वे वाचनिकं किं वा यथोक्तविषयस्य काले भिहते ससर्थादि
 तरविषयत्वं तस्य वचनस्य परिशिष्यत्व इति। नाद्यः। तस्मिन् वचने विषयांतरस्य शब्दोऽप्रतीति द्वितीये तु सामान्यवचनस्य विशेषव्यति
 रिक्तसंभावितकृत्स्नविषयत्वं परिशेषणीयम्॥ तथा सति कृत्स्नप्रतिपद्विषयत्वमुपवासव्यतिरिक्तानुवृत्तादिविषयत्वं च संभावितत्वा
 द्यथापरिशिष्यते॥ तथोपवासे पि गोणकालविषयत्वं कुतो न परिशिष्यते। द्वितीया युतोपवासनिषेधादिति चेत्॥ तस्य निषेधस्य य
 र्विद्वोपवासप्रशंसायां तात्पर्यं। अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशव इत्यत्र गो अश्वेभ्यः सार्थमजा एनोपसत्वं निषिध्यते। ननु सर्व
 थात निषेधः॥ प्रत्यहं विरोधात्॥ शास्त्रांतरविरोधाच्च। एवमत्रोत्तरविद्यायां प्रतिपदिसर्वाया प्रतिपदुपवास निषेधो व्याहृत्येत यथा

चोदितानुदितहोमयोरन्योन्यनिंदेतत्प्रशंसायेननुसर्वथाहेयत्वार्थानोवेदुभावपिहोमोपरित्यजेयाता॥यदितत्रशाखाभेदेनव्यवस्थातर्ह्यपिमुख्यगोणभेदेनव्यवस्थास्तानवैतावतातिथेःपूज्यत्वविचारोन्निरर्थकोभवति।प्रशस्ततिथिस्विकारायतदुपयोगात्॥यानिवाग्यानिसामान्यवचनानिउच्येतूपवासस्यपूर्वकिकालुत्तिथयोदेवकार्यफलप्रदा॥इत्यादीनितानिसर्वाण्यथाकृष्णप्रतिपदमुपेक्ष्यत्येतितथागोणप्रतिपदेकृतो नोयोद्धलयेयुः।नवैवेसतिद्वितीया तृतीयादिष्वतिप्रसंगगोणप्रतिपत्तत्त्वतत्राभावात्गोणप्रतिपद्येतावतानिनिर्वधेनकालवलाभइतिचेत्।तस्यैवेणावानवकोलाभइतिवक्तव्यम्।शिष्टाचारइतिचेत्।विषययएवतपुष्पापः।तथाहियदायथोक्तृरित्याकस्याश्चिन्तिथेर्देविध्यंभवति।तदानीं संप्रतिपन्नशिष्टानामेविगीतकथनायसंप्रतिपन्नेतिविशेषितत्वात्।एवंतर्हिमुख्यत्वमप्यन्यतमस्यनिश्चेतुमराक्यत्वमितिचेत्।यस्मिन्देशेयस्मिन्कालेयेषुशिष्टेषुनीरागद्वेषस्यस्वस्वप्राप्ताणातिशयबुद्धिः।तदातादृशाचारस्यमुख्यत्वात्।एतदेताभिप्रेत्यगुरोराश्यानुशासनेनैतिरीयासमापनंति।अथयदितेकर्मविचिकित्सावृत्तविचिकित्सावास्यात।येतत्रवाह्यणाःसंमर्शिनःयुक्ताःश्रायुक्ताःअलूकाधर्मकामाःस्युः।यथातेववर्तन्त्याइतिसंमर्शिनःयुक्तिकुरातायुक्ताःशास्त्रतत्पराः।श्रायुक्तास्तदर्थानुष्ठाननिरताः।अलूकाःक्रोधादिवर्जिताः।धर्मकामाजीवमुक्तवत्कर्मणोदासीन्यमकुर्वीणाःउक्ताः।एत्याकस्यचिच्छिष्टाचारविशेषस्यमुख्यत्वेतत्परोगोणोभविष्यति।ननुसर्वथैवानाचारः।एवंचसत्येकामेवैतिरीयशाखामधीत्युक्तवोधायनायसंबमतभेदेनपरस्परविलक्षणमाचरतामुभयविधानोमनुष्याणांस्वस्वपूर्वप्रवृत्तपार्ययक्रममा

तयेवाचारोमुख्यः।कदाचित्तदसंभवेमानांतरेणाप्यनुष्ठानमेवश्रेयो ननुसर्वथातत्क्षोपोयुक्तःकिंवदुनामुख्यायाःपूर्वविद्यायाप्रतिपदोसंभवोविपरित्यागाद्वरमुत्तरविद्यायाःपरिग्रहणमित्यवगतव्येतदेवंशुक्लप्रतिपदुपवासवत्पुत्सवयोःपूर्वविद्यामुख्येतिस्थिता।अथैकभक्तनिर्णयः॥तत्रब्रह्मपुराणेवैश्वानरवृत्तेपश्यते।प्रतिपद्येकभक्ताशीसमासेकपिताप्रदइति।तत्रोदावेकभक्तवृत्तत्रिविधंस्वतंत्रमन्योगमुपवासयतिनिधिरूपेति।तेष्ठिदानीमुदाहृतंस्वतंत्रं।तत्रेदंविद्येतकिमुपासवत्तिथिरस्मिन्ग्रहीतव्यादुतप्रकारांतरेणेतिउपवासवदितितावत्प्राप्तदेवंपित्रेतयाकार्यमितिचनेनउपवासेकभक्तादिरुक्लस्यदेवस्यविवक्षितत्वात्।नचकर्मकालव्याप्तातन्निर्णयइतिशकनीयंतत्कालस्याद्याप्यनिर्णीतत्वात्।कथंचित्तन्निर्णयेपिकर्मकालव्याप्तिवचनस्यपिअविषयत्वेनाप्युपयत्ते।तस्मादुपवासवत्तन्निर्णयइतिप्राप्तेब्रूम।कर्मकालव्याप्तिरेवात्रनिर्णयहेतुः।कर्मकालस्तत्कर्मस्वरूपेवेत्युभयेस्फुटपराणेदर्शिते।दिनार्द्धसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत्।एकभक्तमितिप्रोक्तमतस्तस्याद्वैवहीतिदेवलोपि।दिनार्द्धसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत्।एकभक्तमितिप्रोक्तंमृनेयासत्रयेणत्विति।अत्रचदिनार्द्धस्योपरिसार्द्धमुदूर्तपरिमितःकालःपंचधाविभागेमध्याह्नस्यापरभागएकभक्तस्यमुख्यःकालःदिनार्द्धेतीतेसतिसमनेतरभावित्वात्।अस्तमयास्वामीनोऽवशिष्टो गौणःकालः।दिवैवेत्यभ्युज्जानात्॥एवंस्थितेसतिमुख्यकालेवापिनीतिथिर्ग्राह्या।अतएवपञ्चपुराणम्॥मध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्तेसदतिथिरिति।वोधायनोपि।उच्येतूपवासस्यनक्तस्यास्तमयेतिथिः।मध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्तवृत्तेतिथिरिति।नवैवात्रोपवासोपिपुक्तः।तत्रपूर्वविद्यायामेवविशेषशास्त्रपर्यवसा

三

रामः
३६

0

सृष्टेतेरेपि। नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थाविधिसंयुतः। यतिश्च विधवावेव कुर्यात् तत्पदिवाकरं सदिवाकरं तु तस्यां नक्तं मेति मेघटिकाद्वये। निशा
नक्तं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदेति। रात्रि नक्तं भोजने व्याप्तः। विषुहूर्तं प्रदोषः स्याद्वावस्तंगते सति नक्तं तु तत्र कर्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चय इति।
तदेवेन नक्तं कालो व्यवस्थितो। तत्र नक्तं प्रदोष व्यापिनीति थिर्ग्राह्यः। तदा हवत्तः। प्रदोष व्यापिनी ग्राह्यातिथिर्नक्तं ब्रूते सदा एकादशी विना सर्वाश्रिते
हृत्तथा सृष्टेति। एकादश्यां तु यत्र नक्तं बोध्य व्यापिनीति थिर्ग्राह्या। तदुक्तं स्कंदपुराणे। प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या सदानक्तं ब्रूतेति थिः। उदयस्था
सदा पूज्या हरि नक्तं ब्रूतेति थिरिति। अत्राप्येकभक्त्या येन योऽपि विषयभेदा उत्पद्यन्तीयां। मध्याह्न प्रदोषयोरेव भिन्नत्वात्। पूर्वद्युरेव प्रदोष व्यापिनी पूर्व
तिथिर्ग्राह्या परेद्युरेव प्रदोष व्यापिनी परतिथिः॥ उभयत्र प्रदोष व्यापिनी परतिथिरेवा तदा हजावालिः। सदेव तिथ्यास्तभयोः प्रदोष व्यापिनीति थिः॥ तत्रात्र
रत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सायत इति। उभयत्रापि दिवा रात्रौ वसाति थिर्विद्यते यत इत्यर्थः। उभयत्र प्रदोष व्यापिनी भावेऽपि परैवः तदा हजावालिः। अतथा त्वेय
स्वस्यादस्तादृश्या ताहिसेति। प्रदोष तदभावेऽप्यस्तमयादृश्यातः सा विद्यते ततः। सा ग्राह्येत्यर्थः। अथ च दिवा त्रिवृतत्वेन प्रदोष व्यापिनी वसाय काल
व्यापि रयि निरूप्यते तु भवतीत्यनेनाभिप्रायेणा वागस्तमयादित्युक्तं। दिवा रात्रि वृतत्वं च कूर्मपुराणेऽभिहितं॥ प्रदोष व्यापिनी यात्र विषुहूर्तं यदादि
दिवा। तदा नक्तं ब्रूते कुर्यात्वाध्यायस्य निषेधवदिति। यद्यप्यत्र प्रदोष कालसायं कालो द्यौवेव प्रयोजकोऽतिभासेते तथापि प्रदोष व्यापिर्मुख्यः क
ल्पः सायंकाल व्यापि रनुकल्प इति जावालि वचानादवगम्यते॥ अत्र ह्यतथा त्वइति प्रदोष व्यापि भावमनूयता दृष्ट्या तिथिर्ग्राह्यत्वमप्युपपत्तिरिति हे
तूमन्यासात्। ईदृशे विषये गृहस्थापि यतिवद्विवेकमाचरेत्। तदुक्तं स्कंदपुराणे। प्रदोष व्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते। आत्मनोऽपि गुणक
यामति कामति भास्वरे। तत्र नक्तं नक्तमित्याहुर्नक्तं निशि भोजने॥ एवं शास्त्रात् ततो विद्वान्सायां कुरु तु भुजिक्रिया। कुर्यान्नक्तं वृत्ति नक्तं फलं भवति श्रित

रामः
३७

मिति। यत्र सप्तमी भानुवासरादौ सौर नक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्त विपर्यासेन सायंकाल व्यापिर्मुख्यः कल्पः प्रदोष व्यापि रनुकल्पः एते देवाभिप्रेत्य उ
च्यते। विषुहूर्तं सप्तमी वाङ्निशि चैतावतीति थिः। तस्या सौर भवेन्नक्तं अहमेव भोजनं। अत्र सायं व्यापिर्मुख्यः कल्पत्वात्॥ प्रथमतो निर्देशः।
प्रदोष व्यापि रनुकल्पत्वात् तस्य आनिर्देशः। इतरनक्तं तु प्रदोष व्यापि रनुकल्पादुदाहृतं कूर्मपुराणवचनेनैव प्रथम निर्दिष्ट सायंकाल व्यापि पश्चा
न्निर्दिष्टेति विवेकः। तेऽपि तरनक्तं प्रदोष व्यापि तिथिग्रहणेऽपि भानुवारसंक्रांत्यादिना गृहस्थापि यदा रात्रि भोजनं निषेधः। तदा दिवेव नक्तं
कुर्यात्। तथा च भविष्यपुराणे। यत्वादि तस्य दिने ब्रह्म नक्तं कुर्वति मानवाः॥ दिनांते तेऽपि भुंजीरन्निषेधाद्वात्रिभोजनं श्रिताय सिंश्च दिवा भोजने
उत्तमोऽतिमोऽहूर्तः मध्यम उपासः ततः प्राचीनो जघन्यः एवंच सत्यंति मभाग विषुहूर्तं वचनामुपपद्यते। रात्रि भोजनेऽपि घटिकात्रयमुत्तमं का
लः घटिका च द्वे मध्यमः एते देवाभिप्रेत्य वचनं स्मर्यते। प्रदोषोऽस्तमयादृह्य घटिकात्रयमिष्यत इति। विषुहूर्तं प्रदोषः स्याद्वावस्तंगते सति
तिवनिशी च पर्यंतो जन्म कालः। नक्तं प्रकुर्वीत रात्राविति सामान्येनाभिधानात्॥ अतौरनक्तं तु सायं नक्तं वैषम्येणावादिन द्वये प्रदोषे कदे
श व्यापि परेद्युरेव नक्तं कार्यं। सायंकाल सप्तमी रात्रि तिथि व्यासत्वात्। अनेनैव न्यायेन सौर नक्तं तु सायंकाले कदेश व्यापि पूर्वति थि
र्ग्राह्या। प्रदोष काल सप्तमी रात्रि तिथि व्यासत्वात्। तत्राप्येकभक्त्यवद्योगेन नक्तोपवासस्थानीय नक्तं यो निर्णीयो दृष्टव्यः। यथोक्तं तद्वृत्ता
लक्षितयोरेकभक्त्यनक्तयोरेकस्मिन्दिने यदा प्रशक्तिस्तदा कथं कर्तव्यं। नचैतादृशी प्रशक्तिरेव नास्तीति शंका। भविष्योत्तरपुराणे नक्त
रथ सप्तमी व्रते कदाचित्प्रसक्तः तथा हितवत्तृतीयादिषु सप्तम्यंतेषु पंचसु दिनेषु कर्मणोऽप्येकभक्त्यनक्त्याचितोपवासपारणानि वि

३८

रामः
३८

CM

5

10

20

25

30

35

40

सम
३६

नरपरोपि। वृत्तोपवासनियमे चटिकैकायदा भवेत्। सातिथिं स कलात्तया पित्र्ये वापरा द्विकीति। पञ्च ११ एतेपि। वृत्तोपवासनियमे
चटिकैकायदा भवेत्। उदये सातिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पेटक इति। स्कंदपुराणेपि। वृत्तोपवासस्नानादौ चटिकैकायदा भवेत्। उदये सा
तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पेटक इति विष्णुधर्मोत्तरेपि। वृत्तोपवासस्नानादौ चटिकैकायदा भवेत्। उदये सातिथिर्ग्राह्या आश्वादावसग
मिनीति। बौधायनोपि। आदित्योदयवेलायां यासा पिचतिथिर्भवेत्। पूर्णा इत्येवमेतव्या प्रभूतानोदयं विनेति। ननु स्त्वेव कृत्स्न दिव
साभ्यनुज्ञातया पुनरविद्यायास्तियेर्ग्रहणो कियत्यरिमाणमुदये भूषणीयमिति विवेचनीयं। तत्र बौधायनेनापीत्यभिधानात्। निमेषमात्रे
प्रतिभाति तथा वा सवाक्येपि प्रतिभाति। उदयनेवेत्यभिधानात्। भविष्यपुराणादिवचनेषु चटिमात्रे वृत्तीयते। वचनांतरे विष्णुधर्मोत्तरे बौधा
यमनप्रोक्तवचनेषु च चटिकारतुष्टये प्रतिभासते। तथा च यम्यते। उदिते देवते भानौ पित्र्यं वास्तमिते रवौ द्विमुहूर्ते त्रिरक्षुश्च सातिथिर्हव्यकव्य
योरिति। अस्मार्थः। भानावुदिते सत्पुनरकाले क्रौमुहूर्ते द्वयं देवते। तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमक्रौमुहूर्तत्रयं पितृदेवत्ये। अतस्त
त्कालव्यापिनीयातिथिर्भवति। सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या। अत्रोच्यते। पौर्वीकिका इति वचनेन देवपूर्वीकृत्याप्रायास्त्रिमुहूर्तपरिमि
तायास्तियेर्ग्रहणे त्रिमुहूर्तसूनायास्तियेः पूर्वीकृत्याप्राभावात्। पूर्वीकृत्यस्य च पंचधा विभक्त्यस्य प्रत्येकावुदिते भानौ त्रिमुहूर्तौ तिथिर्ग्रहीत
व्या। यनुदहे एणक्तं। त्रिमुहूर्तानकर्तव्यायातिथिः कृत्यामिनी। द्वेमुहूर्तापिकर्तव्यायातिथिर्द्विगामिनी। तत्रिमुहूर्तव्याप्ते वाचकेन। प्रसतो ये
द्वलको भवेत्प्याहिप्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चात्र यथा कृतीत्या पौर्वीकृतिकवाक्यात्। त्रिमुहूर्तवधाभिधापि पेशीनसिवाक्याच्चा

का. मा.
४०

भवति। तत्र यत्सकं त्रिमुहूर्तत्वं समतिथौ बाधकाभावात् तथैव व्यवतिष्ठते। तिथिर्ह्येतत्तदधिक्याप्रिविधिह्युपनिविध्यते। अतस्त
त्रयमुहूर्तस्य तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यवन्तिथिबृद्धावपि मुहूर्तत्रयमेव मुख्यं। मुहूर्तद्वये त्वनुकल्पः। एते देवसूत्रयितुं द्विमुहूर्तौ
त्यायेहाहः पठते॥ ननु त्रयवृद्धयुपजीवनेन निर्णयः किमते सवानुपपन्नः। व्यासवाक्येऽसद्विदोदनायाः पितृविषयत्वाभिधाना
त्॥ एकोद्दिष्टाद्विद्वद्वा दोक्षासद्विद्वद्वादिदोदनेति हि पूर्वमुदाहृतं दानवतेवदेव। अतः कथमनयो वृद्धिह्याभ्यां निर्णयः किं दोहाहृतयाज्ञव
ल्क्यस्कदधराणां गार्ग्यवरने युक्तासद्विद्वद्वा नकाराणि युक्ते तत्कथमत्रासद्विद्वद्वा निर्णयकारात्वं। अत्रोच्यते। सति सत्त्वं निद्रासद्विद्वद्वा
क्यानि तत्रोदना। खर्वीर्ष्यस्तथा हि सत्त्वं विधितिथिलक्षणं। खर्वद्वयोर्पौष्यो हि सत्त्वं पूर्वपूजयेदिति भविष्योत्तरेपि। खर्वीर्ष्यस्तथा हि
सत्त्वं विधितिथिलक्षणं। खर्वद्वयोर्पौष्यो हि सास्यात्पूर्वकालिकीति। पितामहोपि। खर्वीर्ष्यस्तथा हि सात्त्वं विधितिथिलक्षणं। खर्वद्वयो
पौष्यो हि सास्यात्पूर्वकालिकीति। खर्वः साम्यमत्राह्योवादर्पोवृद्धिः हि साधिकह्यः। एतैः खर्वीर्ष्यवाक्यैः सह यस्मिन्विषये युग्मादिवाक्य
स्य विरोधः प्राप्नोति तत्र देवपितृभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यं ननु प्रकृतयोः ह्यवृद्धयोः पितृविषयत्वप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यादिवचने
ष्वपि कर्मकालव्याप्तिश्चात्र खर्वद्वयोर्दिशास्त्रस्य विरोधे प्राप्ते सति कर्मकालव्याप्तिश्चात्र स्पष्टावत्यमुच्यते। ननु प्रकृतयोः ह्यवृद्धयोर्नि
र्णयहेत्वं प्रतिविध्यते॥ ॥ ननु व्यासः खर्वीर्ष्यवाक्यानि पितृविषयत्वेन संकोचयामास। याज्ञवल्क्यादयस्तु पितृकर्मकालव्याप्ता खर्वीर्ष्यवा
क्या न्यवाधेत्। हतैवेति विषयत्वमेवाप्रसज्येतेति चेत्। मेव। यदा पूर्वोत्तरदिनयोः पितृविषयकर्मकालव्याप्तिः समानायदावा द्विद्वयेपि कर्मक

रामः
४०

लव्याश्रमकः तत्रोभयत्र खर्वीर्ष्यवाक्ये निर्णेतुं शक्यत्वात्। आस्तां प्रासंगिकी खर्वीर्ष्यवाक्यविंता प्रकृतैर्सूर्योदये मुहूर्तत्रयव्यापिनी प्रतिप
दानवतयोर्ग्राहीतव्या। एवं समुदयमात्रव्याप्तिश्चात्र चटिका मात्रव्याप्तिश्चात्र च वैश्वानराधिकरणन्यायेनावपुत्यानुवादरूपतया त्रिमुहूर्तव्या
प्तिप्रशंसति। अथवा यदा पूर्वोद्दिष्टयकालं परित्यज्योपरि सर्वव्याप्तिपरेद्युत्तयकालमात्रं व्याप्नोति तदानीमुदयानेते रमाविन्यामुख्या
यास्त्रिमुहूर्तव्याप्तेर्दिनद्वयेप्यभावेन द्वयो रपि दिनयोर्गोला कालत्वे सति किं ग्राह्यमिति वीक्षायां पूर्वदिने गोला कर्मकालव्याप्तेर्भूयस्त्वात्
स्येव ग्रहणं न्यायतः प्राप्नोति केनापि निमित्तेन तत्पूर्वसति परेद्युः कर्मकालव्याप्तिपेदादनाय पूर्णत्वमभिधायोदयविहीनये वृद्धते तदानी
यन्मपि द्वयोर्दिवसयोः सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्ति तथापि पूर्वद्वये वा नुष्ठानं अथवा व्याप्तिबाहुल्यस्य हेतुः किं व्याजेन तदेव प्रशस्यते। आ
दित्योदयवेलायां यात्यापि तिथिर्भवेत्। पूर्णा इत्येवमेतव्याप्रभूतानोदयविनेति। यदा पूर्वद्वयः संगवमारभ्य परेद्युत्तयस्यागेव तिथिर्ह
यवशास्त्रेति समाप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये सोदयमुहूर्तत्रयस्योर्ग्राहीतव्यापि पूर्वद्वये वा नुष्ठानं सति तिथिः सकला ते यागस्यामस्त
मितोरविरिति वचनेन संवाद्यायाः सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तेर्विद्यमानत्वात्। परेद्युत्तादृश्या अव्यभावात्॥ यदा पूर्वद्वयमुदयमारभ्य परेद्यु
त्तयामूर्द्ध्वमुहूर्तत्रयसमयव्याप्तेरधिकत्वात्। अतएव यत्र पुराणेभिहितं वृत्ते तानेभयानके पितृकार्ये विशेषतः यस्यामस्तगतोभा
तः सति तिथिः पुण्यभावेति दिति। नवास्ता सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्तमयव्याप्तिश्च निर्णयस्तु शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां भविष्यति। तथावमा
र्कैरेवः। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविरिति। विष्णुधर्मोत्तरेपि। वृद्धमानेदु

की. मा
४९

महस्यउदयेयूज्यतेतिथिः। यदावेदः हयेयातितदास्यादापराहिकीति॥ ॥ अथवायहस्यवृद्धिहयाभ्यानिर्णेतव्यातथाचवृद्धव
सिष्टः॥ वृद्धमानस्यपहस्यउदयेयूज्यतेतिथिः। यदापहस्ययेयातितदास्यादापराहिकीति। बोधायनेपि। सातिथिस्तत्रनहृत्रयस्याम
मभ्युदितोरविः। वृद्धमानस्यपहस्यहानौत्तमयेप्रतीति। अत्रोच्यते। शुक्लरूपपहस्यभ्यानिर्णयेनसंभवति। तथासतिवह्वचनवाधप्र
संगात्। तथाहि। यानिवचनानिपूर्वविधायोशुक्लप्रतिपदिउपवासविधायकानिपूर्वमुदाहृतानिवाधेरनातथाहृत्प्रतिपदः परवि
धायोउपोष्यत्पूर्वनिर्णीते। तच्चवियरिवर्तेत। एवमेकभक्तादावपियथायोगेविपरिवृत्तिस्तेन्या। नापिपहस्यहृयवृद्धिभ्यानिर्णयोयु
ज्यते। तत्राशुक्लदोषस्यापरिहार्यत्वात्। यदाशुक्लपहस्यतिथिवृद्धावोउशदिनात्मकोभवति। तदाभवन्मतेपरविधायोशुक्लप्रतिपद्युप
वासः प्राप्नोति। हृत्प्रपहस्यवतिथिहृयवरात्रनुर्द्धादिनात्मकत्वेपूर्वविधायोप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति। एवंवाधोतरमुनेया। अतिवशु
क्लहृत्प्रपहस्यवाक्यस्यविनाप्यन्यवाधंविषयविशेषः। तथास्वगिरसास्मर्यते। संपूर्णोदशमीकार्यपरयापूर्वयाथवा। शुक्लानदूषितातस्माद्य
तः सासर्वतोमुखीति। तत्रशुक्लरूपपहस्यभ्यामवस्थाकार्यपहस्यवृद्धिहृयवाक्यमपिपूर्वणसमानविषयतयाव्यात्येयो। वृद्धमानस्यवेदस्य
यः पहस्यस्येतियोज्येतथासतिशुक्लपहस्यमुक्तंभवति। यदापहस्ययेयातोत्प्रापिपहस्यनिर्वाहकश्चेदः हयेयातीतिव्याख्यानेहृत्प्रपहस्येति
त्वाभ्यते। अतोयथोक्तासोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरुक्तोनिर्णयः। सुस्थितः अत्राप्येकभक्तवत्त्वाभाविद्यते। उदयकालेपूर्वधुरेवत्रिमुहूर्तव्यापिनीप
रधुरेवत्रिमुहूर्तव्यापिनीउभयत्रापित्रिमुहूर्तव्यापिनी। नोभयत्रविमुहूर्तस्पर्शिनीउभयत्रापिसाम्येनवेद्यमेणवात्रिमुहूर्तवर्तिन्येकदेशवर्ति

रामः
४९

नीचेति। अत्रप्रथमपहस्येतिथित्वाभावात्त्रास्तिसंदेहः॥ ॥ तृतीयादिषुअनुषुपहस्यसमयव्याप्तेः कर्मकालवाक्यस्यस्यलाभात्पूर्वधुरेवानु
ष्ठानं॥ ॥ द्वितीयपहस्येनुहृयगमितेवत्रिमुहूर्तमशुत्तरविद्धापरिमज्जपूर्वधुरेवानुष्ठानंरुद्धिगमितेसाम्येचपरेधुरितिनिर्णयः। रश्मिगभूतानु
प्रतिपर्वनिर्णयेवहृते॥ ॥ इतिदानवतनिर्णयः॥ ॥ उक्तानुपवासेकभक्तनक्तायाचितदानवतानिप्रतिपदिषयागितावतादेववियोनिर्णयः
सुस्थितः॥ ॥ अथपिअनिर्णीयते॥ ॥ तत्रसामान्येनापराहृत्प्रतिपदिपिअविहिते। प्रतिपत्सैवविज्ञेयायाभवेदापराहिकी। देवी कर्मतयाते
तथाज्ञेयपिअमनुरव्वीदितिहिव्यासवाक्येपूर्वमुदाहृतोपिअवृद्धिविधेकोद्विष्टेपार्वणोत्तयोः स्वरूपमाहकारः। एकमुद्विष्टपयकुद
मेकोद्विष्टेवकीर्तितोत्रीनुद्विष्टपुयत्तद्विपार्वणमुनयोविदुरिति। तत्रप्रतिपदिमृतस्यमासोत्तरवर्तिन्यातंस्याप्रतिकद्येकोद्विष्टनूपेमासिकेप्र
सक्ते। संवत्सरांतरवर्तिन्यातस्याप्रतिपदिपार्वणरूपमादिकेआहंप्राप्नोति॥ तत्रमासिकस्यतद्दिनकर्तृत्वात्तमाहपात्रवल्क्यः। मृतेहनिगु
र्तयेप्रतिमासंनुवत्सरं। प्रतिसंवत्सरेवमाद्यमेकोदशेहनीति। तेषांचमासिकानामेकोद्विष्टत्वेपेक्षानसिराह। र्धमासिकाष्टिकेषो
स्यातोपूर्वधुरेवते। मासिकानीस्वकीयेतुदिवसेद्वादशेपिवा। सपिंडीकारणादवीकृक्याकुद्विष्टमिषोउश। एकोद्विष्टविधानेनकुर्याकु
द्वानितानित्विति। अयमर्थः नवाणमासिकेसप्तममासगतमृताहदिनात्पूर्वधुरनुष्ठेयो। कुनाद्विकंचद्वितीयवत्सरांदर्मताहदिनात्पूर्वधुः
कर्तव्यो। मासिकानितुतत्रमासमृताहदिनेनुष्ठेयानि। स एषमुख्यः कल्पः। यदानुद्वादशाहोदोसपिंडीकरांतदा। तस्मात्पूर्वयस्मिन्कस्मि
न्नपिदिनेमासिकायादृष्यानुष्ठेयानि। सोयमनुकल्पः पहस्येयेकोद्विष्टविधानमेवननुपार्वणविधानमिति। अत्रेदंचित्यते। किमेकोद्वि

एषा रूपायिनीतिथिर्ग्राह्या किंवा सायाह्नायापिनी उतास्तमययापिनी। आहोस्वित्मध्याह्नायापिनीति। नचात्रपक्षांतराणि संभाव्यते। त
 त्थापकाभावात्। ननु युग्मादिवाक्येतिथिस्तद्वृद्धिवाक्यं शुक्लशुक्लपक्षवाक्यं पक्षद्वयवृद्धिवाक्यं कर्मकालव्याप्तिवाक्यं वापक्षांतराप्रपक्
 भविष्यति। मैवापक्षद्वयवृद्धिवाक्यस्य शुक्लशुक्लपक्षपरत्वेन व्याख्यातत्वात्। शुक्लादिवाक्यं तु पूर्वोक्तयोः सिध्योः साक्षात्तराभ्यां प्राप्ति
 ये सति पुस्तकेन निवारणाय व्यवस्थायकमित्युक्तं। तिथिस्तद्वृद्धिर्कर्मकालेन वाच्येति। कर्मकालवाक्यसाक्षादेव साक्षात्तवृद्धिर्नकारणमि
 त्युक्तत्वात्। युग्मवाक्यं तु नपि अविषयं। कर्मकालश्चैकोद्दिष्टस्य नाद्यापि निर्णीतः। अतो न पक्षांतरसंभवः। उपन्यसेषु तु पक्षेषु प्रथमं तावत्
 सामान्यविशेषशास्त्राभ्यामापराह्णिकी प्रतिभाति। अपराह्णिकास्तथाज्ञेयाः पितृर्धेनुशुभावस्तइति हि निगमवाक्यपूर्वमुदाहृतम्। हारीते
 पि। अपराह्णः पितृणां नुयापराह्णानुयापिनी। साग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वोक्तानुयापिनीति। बृहन्मनुरपि। यस्यामस्तरेव्याति पितरस्त
 उपासते। तिथिर्नैवो यतो दत्तो ह्यपराह्णः स्वयं भवेति। तदेतत्सामान्यशास्त्रेतिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। प्रतिपत्तैव विज्ञेयाया भवे
 दापराह्णिकीति तु विशेषशास्त्रातिथिविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात्। ताभ्यामुभाभ्यां शास्त्राभ्यां प्रथमपक्षमिति चेति। द्वितीयपक्षेऽप्यस्ति शा
 स्त्रद्वयं। बोधायनः। उदिते देवताभ्यां नोपि अवास्तमिते रवौ। द्विमुहूर्ते चिररुच्यसातिथिर्ह्येकव्ययोरिति। ब्रवन्त्यस्तु पूर्वव्याख्यातः। तदेत
 त्सायाह्नायाह्ने सामान्यशास्त्रे। विशेषस्तु पेठिनसिनादर्शितः पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी। प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखीति
 थिरिति नचात्र प्रतिपदसंमुख्यमावंप्रतीयते ननु सायाह्नायापि रिति शं कनीया। संमुखी नाम सायाह्नायापिनी दृश्यते। यदेति स्फुटपुरा

शां संमुख्यस्य व्याख्यातत्वात्। अस्तमयव्याप्तिरपक्षोद्दिष्टवाक्यवत्केन दर्शितः देवकार्येतिथिर्ज्ञेयायस्याममुदितो रविः। पितृकार्येति
 थिर्ज्ञेयायस्यामस्तमितो रविरिति। तथादानवतक्रियाया मुदाहृते शुचटिका व्याप्तिवाक्ये च तमये चटिका व्याप्तिः पितृप्रदर्शिता। तदेतदु
 पन्यसे पक्षत्रयमेकोद्दिष्टपार्वणविषयेऽपि अकर्म सामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। एकोद्दिष्टे तु चतुर्थः पक्षो वाचनिकः। तथा च जौत
 मः। मध्याह्नायापिनीयास्यासेकोद्दिष्टेतिथिर्भवेदिति अपराह्णवापिनीया पार्वणोसातिथिर्भवेदिति। शिवरात्रवसेवादेवि। मध्याह्नायापि
 नीयास्यासेकोद्दिष्टेतिथिर्भवेदिति। कर्मकालव्याप्तिशास्त्रेण व्ययमेव चतुर्थः पक्षः प्राप्यते। मध्याह्नेकोद्दिष्टे कर्मकालत्वात्। तथा
 च हारीतसातातयो। आमश्राद्धं तु पूर्वोद्दिष्टे एकोद्दिष्टं तु मध्यमे। पार्वणवापराह्णं तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तिकमिति। अतरेवापूर्व
 ह्नादेविकं श्राद्धं मपराह्णं तु पार्वणं। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तिकमिति। व्यासः। एकमुद्दिष्ट्ययकुक्षं देवहीनं विधीयते
 एकोद्दिष्टं तु तस्योक्तं मध्याह्ने तस्य कीर्त्तितमिति। मध्याह्नाश्च सप्तमाष्टमनवममुहूर्तात्मकः। ते च मुहूर्ता गंधर्वकृतपरोहिणसंज्ञ
 काः। तत्रैकोद्दिष्टस्योपक्रमे कृतपक्षपूर्वोक्तो भागविक्रयाविकल्पितो। तदाह व्यासः। कृतपक्षप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेता। श्रा
 वर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवानिति। समाधिकालमाह श्लोकगोतमः। आरभ्य कृतपक्षं कुर्वीत रोहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमा स्थापय ३
 रोहिणं तु न तं अयेदिति तदेवं कृतपरोहिणयोर्मध्याह्नागतमध्यमचरमभागयोः। कर्मकालत्वेन व्यवस्थितयोः सतोस्तमुहूर्तं व्यापिनी
 तिथिरेकोद्दिष्टे ग्रहीतयेति स्थितं। अत्राप्येकमक्तवद्देवाः यत्र वतारणीयाः। तत्र पूर्वोद्दिष्टे वपरे चुरे वाममध्याह्नायापि रित्यनयोः पक्षयोर्न

का. मा.
४३

कोपि संदेहः ॥ उभयत्र तद्याप्रित्वं तत्परीभावेवेतनयोः परुयोः पूर्वधुरेवानुष्ठानं तथा सति पूर्वोदाहृतान्यपराकृतायाः कृतानाम
यद्याप्रित्वं यथापि यथासामान्यवचनानुग्रहीतानि भाविष्यंति ॥ उभयत्र साम्येनेकदेशावाप्तौ लवीदिवा कथं दृष्टव्यं ॥ तत्र पार्वणाप्रस्ता
वियोजयिष्यते ॥ वैषम्येनेकदेशावाप्तौ यदा पूर्वधुर्महती तदा महत्वा अनुग्रहा सामान्यवचनानुग्रहा पूर्वधुरनुष्ठानं ॥ यदा परे धुरे
वमहती तदा सामान्यशास्त्रमुपेक्ष्यापि महत्त्वमेवादर्शनीयमिति पार्वणाश्राद्धनिर्णये वदते ॥ अतस्तेनैव न्यायनात्रापि परे धुरेवानु
ष्ठानं दृष्टव्यं ॥ इत्येकोद्विष्टनिर्णयः ॥ ॥ अथ पार्वणाश्राद्धनिर्णयिते ॥ ॥ पार्वणमावास्यायां यद्विहितं तत्पावणं ॥ तत्र तत्काले रक्षा
तातप आह ॥ दर्शश्राद्धं तु यत्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं ॥ अपराह्ने पितृणां नुतनदानं विशिष्यत इति ॥ यद्यप्येतादृशं पार्वणं प्रतिपदि न प्रा
प्नोति तथापि तद्विकृतिरूपतया त्रिपुरबोद्धेन कर्तव्यादिकं काम्यश्राद्धोः पार्वणत्वं व्यवहर्तुं शक्यं अतएव कण्ववाक्यं ॥ पूर्वमुदाह
तं ॥ त्रीनुद्विष्टपुत्रयुतद्विपार्वणं पुनर्योविदुरितितथा सति प्रतिपदि मृतस्य वत्सरं तेन मासतत्पुत्रवर्तिन्यां प्रतिपद्याद्विकं पार्वणं प्रा
प्नोत्येव एतस्यार्थस्य प्रापकं वचनं मतमाग्राह्यं वेदार्थितं ॥ मासपक्षेति पितृष्टुष्टे योयस्मिन्मृत्युवर्तेह नि ॥ प्रत्यहं नुतनयाभूतं कृपाहृतस्य तं वि
दुरितवत्सु उपायोऽपि ॥ प्रतिपदे वत्सरं कार्यमातापित्रोर्मृतेह नि ॥ पितृव्यस्याप्युत्रस्य भ्रातृभ्यश्चैव हीति ॥ काम्यपु पार्वणमपरयहे
सकी सुतिष्ठिषु प्रत्येकं विहितं ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ कस्या कस्यावेदिनश्च पशून् चैव सुतानपि ॥ द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशोऽपैकशोऽपि ॥ त
था ॥ बुधवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्गात्तेष्वेव सकृदप्येकं ॥ श्रुतिं श्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्पशून् चैव कर्तव्यं यत्वा चतुर्दशी शत्रिणां

रामः
४३

रुताये वै तेष्वस्तत्र प्रदीयते ॥ इति मार्कंडेयः ॥ प्रतिपदन लाभाय द्वितिया द्विपदप्रदा वरार्थिनी तृतीया चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥ प्रिय
प्राप्नोति येष्वप्यष्ट्या पूज्यत मोनरः ॥ गणपतये च सप्तम्या मष्टम्या वृद्धिमुत्तमम् ॥ श्रियेन वस्यां प्राप्नोति दशम्या पूर्णकामता ॥ वेदोक्त
या पुत्रास्तर्कानेकादश्या क्रियापरः ॥ द्वादश्यां जयलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः ॥ पूजां मेधां यश्च नृद्विस्वातं अंशुश्चिमुत्तमः ॥ दीर्घमायु
र्द्धने श्वर्यं कर्वाण लुत्रयोदशी ॥ अवाप्नोति न संदेहः श्राद्धं श्राद्धपरो नरः ॥ युवानः पितरो यस्य मृतांश्चैव एवाहताः ॥ तेन कार्यं चतुर्दश्यां
चातृ प्रिमभीसता ॥ श्राद्धं कुर्वन्मावास्याय लेन पुत्रः सुविः ॥ सर्वोऽन्कामानवाप्नोति श्राद्धं कृत्स्नसुतः सदेति ॥ अतो विकृतिरूपं पा
र्वणं प्रतिपदि संभाव्यते तस्य पार्वणस्याचितोतिथिर्निर्णेतुं प्रथमतो विधिनिषेधरूपाभ्यामनुष्ठानकालो निर्दि
ष्यते ॥ तत्र शातातपोक्तो विधिस्तदाहृतः ॥ अपराह्ने पितृणां त्विति ॥ तथा वाक्योतरा एव पि ॥ तत्र मनुः ॥ तथा श्राद्धास्य पूर्वाह्नादपरह्ना
विशिष्यत इति ॥ वृद्धमनुहारी तवचने वैकोद्विष्टप्रत्तावे उदाहृतः ॥ अपराह्ने पितृणां त्विति ॥ अपराह्ने पितृणां त्विति ॥ अथ पार्वणं
पितृणां त्विति ॥ श्रवः ॥ पूर्वाह्ने दैविकं कृत्यं मपराह्ने पितृक्रिया ॥ ग्रहणे निशि वा कुयोन्नराद्यैस्तर्कं पुनरिति ॥ स्मृत्यन्तरे पि ॥ अपराह्ने
पितृकर्मिति ॥ ननु सायाह्नाप्यपि कर्मकालत्वे क्वचित्स्मर्यते ॥ हिमोतेपंचनामस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ उदये च तथापि अद्वैतं चैव
कर्मणीति ॥ मेवे ॥ यमेन प्रतिषिद्धत्वात् सायाह्नास्त्रिमुहूर्तस्याकुक्षतं न कारयेत् ॥ राह्नीनामसावेतागर्हिता सर्वकर्मस्त्विति ॥ त
र्हपंचनाडीवचनं निर्विषयं स्यादिति चेत् ॥ नाकेनापि निमित्तेनापराह्नासंभवे गेण कालाभ्यनुज्ञावात् ॥ अतएव व्यासः ॥ स्वकाला

क्रमेण कुर्याद्वात्रेः पूर्वतः पावधिरिति॥ व्याघ्रपादपि विधितः॥ अद्योयेतः सम्पक्वाव नियोजकः॥ रात्रेरप्यत्र कुर्वीतः श्रेयः प्राप्नो-
त्यनुत्तममिति॥ ननु सायाह्ने पितृदाकं चित्यत्पूरुस्तदा आहूय किं लोप एव किं वा पावधिरुक्तं शक्यते॥ ननु लोपेऽवेति तावत्सा-
यं कृतः मुख्यकालत्वगोरा कालत्वयो रात्रेर्निषेधात्॥ तत्र मुख्यकालत्वं प्रतिषेधति मनुः॥ रात्रौ आहूय कुर्वीत राहूली कीर्तिता-
हिसा संध्योः सभयोऽथैव सूर्ये वैवाचिरोदितशितानेव सति ग्रहाणां आहूय पितृव्यं प्रतिषेधेतेति वां कनीयं॥ शातातयेन विशेष-
त्वात्॥ रात्रौ आहूय कुर्वीत राहोः न्यत्र दर्शनात्॥ सूर्योदयमूर्ध्वं च संध्योः सभयोऽस्येति॥ गोरा कालत्वमपि व्याघ्रपादपञ्चा-
यं दत्ता॥ रात्रेः पूर्वतः रात्रेरप्यवेति तावत्प्राप्तत्वात्॥ तस्मादह्नि आहूय संभवे लोप एवेति प्राप्तेऽह्नि मः॥ न तावद्वात्रेः सती तस्मात्प्राहूय निषे-
धो वक्तुं शक्यः॥ आपस्तवेन रात्रौ आहूय समाप्ताभ्युपगमात्॥ न च नक्तं आहूय कुर्वीता खेच भोजने स माय न मिति॥ ननु संध्योः सभयो-
धा स्वस्य रात्रौ समाप्तिप्रसंगः॥ तादृशस्तु प्रारंभः स्वेदेन निषिद्धः॥ उय संध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथंचना सकालात्प्राप्तः प्राक्त-
आहूय विवर्जयेदिति॥ मैवं॥ संध्योः सभयोऽस्य मुख्यकालत्वनिषेधात्॥ गोरा कालत्वं तु पूर्वमभिहितं॥ तत्र प्रास्वस्य रात्रौ वपि-
परि समाप्तिः॥ संभाव्यते॥ न चैवमपि रात्रौ समाप्तिरेवाभ्यनुज्ञायते न त्वारंभ इति चेत्॥ मैवं॥ आरंभस्यापि तया समाप्ता उप-
लक्षणीयत्वात्॥ आहूय आहूय परित्यागे प्रत्येकं वा कृत्य स्मरणात्॥ तथा भविष्यपुराणप्रभासखंडयोः पठ्यते॥ मृते ह निमित्त-
यं न कुर्याद्वाहूय मादरात्॥ मानुश्चैव वारो हेव स रंते ह नि॥ नाहं तस्य महादेवि पूजां शृणुमि नो हरि॥ अन्यत्रापि भोजनको-

मृते

रामः
४४

यस्तु वै आहूय करोति यगाधिय॥ मातापितृभ्यां सततवर्षे वर्षे मृते ह नि॥ स्याति नरकं चो रंता मिश्रं नामनामत इति॥ तथा च पंडीताज्ञा-
निनो वपि पूर्वो धित एव वा॥ मृता ह स मतिक्रम्य वां लोकोऽग्निं न मस्विति॥ मरीचिं॥ पंडिताज्ञानिनो पूर्वोऽस्त्रियो वा वृक्षवारिणाः॥ मृता-
हं स मतिक्रम्य वां लोकोऽग्निं न मस्विति॥ न चैवं सति रात्रेरप्यत्र कुर्वीतः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति स्मरणादयं राहूव मुख्यकालत्वेन वा-
याहूवद्वे गोरा कालत्वेन वा प्रातः संगवावपि कालोऽप्रसज्येयात्॥ नायं दोषः॥ शिवराघवसंवादप्रातः कालस्य निषिद्धत्वात्॥ प्रातः काले तु न-
आहूय कुर्वीत द्विजोत्तमः॥ निमित्तिकेऽपि आहूय न कालनियमः स्मृत इति॥ यद्यपि संगवो न साहूय निषिद्धः तथापि कुतः पशून् मुख्य-
पक्रमस्य गंधर्वसदृशं गोरा पक्रमस्या निषेधाने स तर्था निषेधः परिशिष्यते॥ उपक्रमद्वयं च शिवराघवसंवादस्वदर्शितं॥ ग्रहादि-
व्यतिरिक्तस्य प्रक्रमे कुतयः स्मृतः कुतया द्यवाप्यकीर्णसंनकुतये भवेदिति ग्रहाग्रहणं॥ आदिशब्देन संक्रांत्यादि निमित्तमुच्यते॥ तस्य-
च निमित्ताधीन कुतपो वनियंते शक्यते॥ इतरस्य तु सांख्यिको देरसि कुतपनियमः॥ स यो प्रक्रमनियमः कदाचित् कार्यं वशाद्वा-
हूय सहसा करणीयत्वे सति कुतया दर्वीवी नो गंधर्वोऽप्यप्रक्रमकालतया भ्यनुज्ञायते॥ कुतस्य मुख्यत्वमनेकवचनविहितत्वाद्वा-
गतव्यं॥ तत्र कुतपस्वरूपं भविष्यपुराणे मिहितं॥ प्रविश्य भानुस्वच्छायां शुकुवद्यत्र तिष्ठति॥ सका कालकुतपो नाम मंदीभूतस्य संज्ञ-
यति नारदः॥ सत्यं सत्तमं भागमष्टमं क्रमते यदा॥ सकालः कुतपो ज्ञेयो मंदीभूतस्य संज्ञयेति॥ आपस्तवेन सप्तमात्परतो यस्तु नवमा-
सूर्यतः स्थितः॥ उभयोरपि मध्यस्थः कुतयः कुतयः स उदाहृत इति॥ सच कुतपो मुख्यत्वात् वायुपुराणे प्रशस्यते॥ दिवसस्याष्टमे भा-

का मा
४५

मि मं दी भवति भास्कर । सका लं कुत यो नाम पि दृ णो दत्त म कृ य मि ति ॥ कुत पा सूर्यो त्र र यो गं ध र्व ले हि रा ये र्गो ण प्र कृ म का ल त्वं स्व
थि तुं कृ त्रि या ये न मु हूर्तं च य कु त य शं दे न य व ज हा र । ना र दः । म धो कृ त्रि मु हूर्तं तु य दा च ल ति भा स्क रः सका लं कुत यो नाम पि दृ णो दत्त म
कृ य मि ति ॥ कुत ये प्र कां त स्य सा या क्रा द र्वा ची नः सर्वे पि मु ख्यो नु ष्ठा न का लः । त दु क्तं म स्य पुरा णो म्भो मु हूर्तं वि ल्पा ता द श प च च सर्व दा
त वा ष मे मु हूर्तं यः सका लः कुत ण मृ तः । अ ष्ठ मे भा स्क रो य स्मा न्मं दी भव ति सर्व दा ॥ त स्मा द ने त फ ल द स्त वा रं भो वि धी य ते ॥ ऊ र्ध्व मु हूर्तं
कुत पा घ मु हूर्तं व तु ष्ये ॥ मु हूर्तं पं च कं ह्ये त स्व धा भ व न मि व्य त इ ति न न्व प रा कृ स्या ति भो भा गो नि धि कृ त या च य मः ॥ चतु र्थे प्र हरे
प्रा णे यः आ ष्ट कु ह ते न रः ॥ आ च रं त द्र वे ष्टा दं ता तु न र कं व जे दि ति ॥ स्मृ तं त रे पि ॥ चतु र्थे प्र हरे प्रा णे यः आ ष्ट कु ह ते दि जः त दा चं रा कृ
सा भुं क्ते नि रा शा पि त रोग ता इ ति ॥ मे वां इ हा प रा कृ स्या ति मे न पा द मू ल मु हूर्तं न स ह सा या कृ अ नु र्थः प्र हरे भव ति ॥ त त्र सा या कृ भा गो क
दा द्दे णा ये नि वे धो न त्व प रा कृ भा ग क दा द्दे णा । ता मे तो वि व द्वां वि श दी क तुं य मो व च नो त रे ण सा या कृ नि रा च का रा त च व च नं पूर्व मु दा ह तं ।
न न्व प रा कृ स्य मु ख्य का ल त्वं न प्र ति नि यं तं शु क्त प द्दे य मि वा रा त ॥ त या च मा क्कं डे यः । शु क्त प द्दे तु पूर् वी क्ते आ ष्ट कु र्या द्दि व द्दः । कृ स्य प द्दे प रा
कृ तु र्गो र्हि णं न तु लं घ ये दि ति नै ष दो षः ॥ अ त्र शु क्त कृ स्योः श द्द यो र्दे व पि अ प र त्वा त ॥ दे वा उ द्दि श्य क्रि य मा णो आ ष्ट दे व ॥ त च फ ल का मि
ना मु त्सा ह हे तु त या चि त्त प्र सा दं ज न य ती ति ॥ शु क्त श द्दे ना भि धी य ते ॥ ए वे पि त्त उ द्दि श्य क्रि य मा णो पि अ म ॥ त द पि त्त म र णा दि स्म र क त
या चि त्त का लु ष्यं ज न य ती ति ॥ कृ स्य श द्दे ना भि धी य ते ॥ शु क्त स्य दे व स्य क र्म णः प द्दः शु क्त प द्दः ॥ य दो दे व आ ष्ट क रि ष्या मी ति बु द्धि त्त दे स थः ॥ ए

रामः
४५

व मि त र च यो ज नी यं ॥ ए वं स त्प प रा कृ न पार्व णा आ ष्ट व मि व र ति ॥ रौ हि रां तु न लं घ ये दि त्ये को दि ष्ट वि ष यं । य द्या या त तः प्र ती त ए वा र्थो व च न
स्या स्य प रि ष्टे त त दा पूर् वी दा ह त व च न जा तं नि वि ल म पि ष्या कु ली भ वे त ॥ त दे व पार्व णा आ ष्ट स्या प रा कृः क र्म का लः कुत यः प्रा रं भ का ल इ ति । कु
त य स्ये व पूर् वी त रा र्धे अ त्र ग ह्ये तो द्दे वा वि भ क्त स्य दि व स स्य पूर् वी कृ त ए व ति नि पं च द श घ टि का ष्ये कु त य स्य पूर् वी र्धे शु क्त प द्दे आ ष्टो प कृ म कृ स्य प द्दे
नु षो ड श घ टि का ष्ये प रा कृ त ए व ति अ त्र रा र्धे आ ष्टो प कृ म इ ति भा वः ॥ भ वे ता मे तो क र्म त दु प कृ म का लो ॥ प्र कृ ते तु सां य त्स रि का दो ष ति प सूर्ये
वि द्वा आ ह्या उ तो त र वि द्दे ति वी द्वा यो दे व स्वा मी ब्रू ते ॥ य स्मि न्का ले य स्या ति यो य द्दि हि त क र्म त दु प कृ म स्य स हा र यु क्त त स्मि न्का ले त स्या ति यो य
स्मि न्नु ह नि स भा व यि तुं श क्यं ते त दु त्तरं पूर् वं वा ग्रा ह्य मि ति य रा कु त पा प रा कृ भ य व्या पि नी न सं भ व ति । त दा के व ता प रा कृ व्या पि न्य पि ग्र ही त
व्या ॥ पि त्त र्थे वा प रा कृ की ति भा वि व्य पुरा णो मि धा ना त ॥ हा री तो पि ॥ अ प रा कृ पि त्त र्णो तु या प रा कृ नु पा यि नी ॥ सा ग्रा ह्या पि त्त र्क र्थे तु न
आ ह्या सा नु पा यि नी ति । न उ के व ता प रा कृ व्या पि नी व क्ते व त म ध्या कृ व्या पि न्य पि त्त र्णो र क र्म ग त्वे न प्र ती य ते ॥ म ध्या कृ व्या पि नी या स्या ति थिः
पूर् वी पा यि वा ॥ त त्र क र्म क र्त्तु र्वा त कृ स द्दं न का र ण मि ति ॥ नै वे ॥ व च नो त र सं वा दे ना स्य व च न स्ये को दि ष्ट वि ष य त्वे न क र्म कृ वि ष य त्वे न चो प
प त्तेः ॥ अ प रा कृ व्या पि र्थे क र्म कृ स्या ये न बो धा मि द्य ते ॥ त त्र पूर् वे द्यु रे वा प रा कृ व्या प्त्तौ य थो क्त व च ने न सा ग्रा ह्या ॥ प रे द्यु रे वा प रा कृ व्या प्त्तौ य थो क्त व
च ना त्प्रा रं भ का ल स द्वा वा च प रे द्यु रे व प्र सा ता उ भ य त्र प रा कृ व्या पि त्वे बो धा य न आ ह ॥ अ प रा कृ द्द्वय व्या पि न्य ती त स्य च या ति थिः ॥ कृ ये पूर् वी
व क्तं व्या द्दे को का र्थो त्र यो त रे ति अ ती त स्य मृ त स्य ॥ अ त्रे दं चिं त्य ते ॥ किं मृ ता ह ति थ्येः प्र ति प दो वृ द्धि कृ या भ्यो नि र्ण यः ॥ उ तो त र स्या द्दि ती या वा द्

का. मा
४६

द्विहयाभ्यामिति॥ प्रतिपदोद्विहयाभ्यामिति तावत्प्राज्ञः॥ त्वर्वादिवाक्यतुल्यतया प्रतिभासमानत्वात्तथाहि॥ त्वर्वादयस्तथा हिंसा विवि
धंतिथिलक्षणं॥ त्वर्वादयोपरोकार्यो हिंसास्यात्पूर्वकालिकीति॥ अत्रानुष्ठानांगतिधरेवधर्माः त्वर्वादय हिंसा नतूपरितनतिथिधर्माः॥ एतच्च
दर्शननिमित्तयेत्याष्टीकरिष्यते॥ त्वर्वादिवाक्यवदत्रापि ग्राह्यतिथिगतविवर्धद्विहयाविति प्रोक्तव्यम्॥ उत्तरतिथिगतविवर्धद्विहयो न ग्राह्य
तिथिगतो॥ कुतः अपराह्णद्वयव्यापित्वाभिधानात्॥ पूर्वद्वयमध्याह्नावसानसमावास्याप्रवृत्तांततोपराह्णप्रक्रममारभ्यपर्युरपराह्णवसान
पर्यंतत्वे सति प्रतिपदोद्यपराह्णव्यापित्वं भवति॥ तच्च विमुहूर्तव्यापयते॥ ननु ह्येना तथा च सति ह्ये पूर्वोक्तकर्तव्ये तत्राप्यपघते॥
उत्तरतिथे गतवर्धद्वयस्वीकारे तु पुनरपि देवचनमुपपद्यते॥ तथाहि यदा परेद्युर्द्वितीया सायाह्णप्रविशति तदा तिथिर्द्विस्तत्र परेद्युर
नुष्ठानं व्याप्य॥ कुतपमारभ्याशेषमुख्यकालव्यापित्वात्॥ यदा द्वितीया परेद्युरपराह्णे पिक्रियते हीयते तदा प्रतिपत्पूर्वविद्वाकर्तव्या॥ उ
त्तरविद्वायाः प्रतिपदो ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियया पराह्णव्यापित्वेपि परिभाषिक्यास्मात्तत्र प्रक्रियया तदव्यापित्वात्॥ तथा च समर्थते॥ तिथ्यादे
रभवेद्वा वाक्यसो वृद्धिः परेहनि॥ तावांग्राह्यः स पूर्वद्वयदृष्टोपि स्वकर्मणीति॥ तिथ्यादादित्यादिरीष्टेन न ह्यत्र योगो गृह्यते॥ तिथिन
ह्यत्र योगे गृहीयमाणेषु सहयोगावच्छेदिकापरिमितो भवति तावच्छेदिकापरिमितः ह्यस्तेभ्यः पूर्वमुत्तिथिन ह्यत्र योगे गृह्यते॥ तिथिः शा
स्त्राणादृष्टो विस्मार्तपरिभाषया ग्रहितव्यः॥ एवं वृद्धिरपि दृष्टव्या॥ तथा सति प्रकृतेपि द्वितीयाया अपराह्णवाक्येन पूर्वद्वयः॥ प्रति
पदियो जनीयः॥ तथा स मुत्तरविद्वा प्रतिपन्ना पराह्णव्यानी॥ पूर्वविद्वा त्वर्पक्यानीति सेवग्राह्या भवति॥ न च स्मिन्वचने स्वकर्मणीत्युच्य

रामः
४६

ते॥ ततः स्वकर्मनिमित्तो वृद्धिर्ह्यप्रहेपश्यर्थः संपद्यते॥ न च प्रकृतं प्रत्यादिकं द्वितीयायाः स्वकर्मः अतंकथं तदीयवृद्धिर्ह्येव च न स्य
विषयो भवतः नैष दोषः॥ मा भूत्॥ प्रत्यादिकं द्वितीयाया स्वकर्म प्रतिपदस्तु तद्वत्त्वे वा तथा सति प्रतिपदोयत्स्वकर्म तस्मिन्निमि
तभूते सति तस्या प्रतिपदिवृद्धिर्ह्येव प्रहेपणीया विति वचनीयः संपद्यते॥ तौ च वृद्धिर्ह्येव प्रहेपणीया धिकरणान्तिथ्यादेस्तत्तरति
थ्यादिगता वितिलभ्यते॥ ननु तिथ्यंतरगतयो॥ वृद्धिर्ह्येव तिथ्यंतरप्रहेपे सति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धिः सर्वत्र विल्लेवत॥ ततस्तत्प्रसिद्धि
मुपजीव्य प्रवर्तमानः स्मार्तनिर्णीयः सर्वोपिविल्लेवते ति वेत्ता मेवं॥ न खल्वेवं वृद्धिर्ह्यप्रहेपणीया॥ नुश्चेयतिथिनिर्णीया योपन्यस्यते॥ किं हि
शास्त्रांतरेणानुश्चेयतिथ्यो निर्णीता योतदुपयादनायेनावायादौ वृद्धिर्ह्युपन्यस्यते॥ यथादानव्रतयोः शास्त्रांतरेणोदयविमुहूर्त
व्यापिन्यातिथ्यो निर्णीता वाकर्मकालव्याप्यभावशं कामयने तु सा तिथिः सकृल्लोके यतिवचने नाविद्यमानमपि सा कल्पमापाद्यते॥ एव
मत्राप्यपराह्णद्वयव्यापिनीत्यनेन बोधायनवचनेन ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं॥ द्वितीयाह्णमुपजीव्य पूर्वविद्वाया प्रतिपदि निर्णीता या कुत
पादिकृत्स्नकर्मकालव्यापिमुत्तरविद्वा प्रतिपत्तुतो न ग्राह्यतिशं कामयने तु तिथ्यादिवचनेनोत्तरविद्वाया प्रतिपद्यपराह्णद्वयव्यापाद्यते॥ अ
तो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे स्मार्तनिर्णयस्यवानकोपिविल्लेवः॥ यदा दिनद्वयेष्वपराह्णमस्य शास्त्रांतरे किंचित्काले व्याप्नोति तदा पूर्वविद्वा प्र
तिपत्तव्या॥ तदाहमनुः॥ द्योहेष्वव्यापिनी चेत्स्यान्मृतो हेतुयदा तिथिः॥ पूर्वविद्धेव कर्तव्या विमुहूर्तं भवेद्यदीति॥ पुमेनुरपि॥ द्योहेष्व
व्यापिनी चेत्स्यान्मृतो हस्यतुया तिथिः॥ पूर्वस्यो निर्णये तिउमिमांगिरसभाषितमिति॥ न च पराह्णस्य रीउभयत्रापि समानः॥ प्रारंभ

का. मा.
४७

काले तु परोक्षः कृतप सद्भावो विरिष्यते ॥ ततः परविद्धैव कुतो न यात्येति चेत् ॥ उगाधिक्यादिति ब्रूमः ॥ परोक्षः ॥ कृतप प्राप्तिरेक एव गुणः पूर्वेषु सु-
तिर्लक्ष्यत्वमस्तमय व्याप्तिश्चेति गुण द्वयं ॥ मूलस्य प्राशस्त्यं नारदीयपुराणे दर्शितं ॥ पौत्रं मूलं तिथिः प्राक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैरिति ॥ शिवरहस्य-
सोरपुराणयोरीषः ॥ प्रायः प्रांत उपोष्याहिति थिर्देव फले सुभिः ॥ मूलहिपत्त त्वर्थयत्रैवोक्तं महर्षिभिरिति ॥ अस्तमय व्याप्तेः प्राशस्त्यमाह-
मनुः ॥ यस्यामस्तेरविर्यति पितरस्तामुपासते ॥ सापितृभ्यो यतो दत्तौ स्वपरास्तु स्वयं भवेति ॥ एतस्यास्त्यर्थमेवोत्तर विद्वाप्रतिषेधतया सः ॥ अ-
स्तमयवेलायां कलामात्रा पियातिथिः ॥ सेवप्रत्याश्चिदे श्राद्धेनेत उपव्रतानि देति ॥ न चापराद्वेलायामविद्यमानतया कर्मकालव्याप्तिर-
हिताया स्तिथेरनुपादेयत्वमिति शं कनीये ॥ आयाद्यायास्तद्याप्तेर्विद्यमानत्वात् ॥ अतएवव सिद्धः ॥ पित्रोस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णानि गद्यत-
इति ॥ नारदीयपुराणे पि ॥ पात्यो मरणे नृणां तिथिस्तत्कालिकी सृता ॥ पित्रोस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णानि गद्यत इति ॥ उदाहृताभ्यामस्त-
मयस्पर्शावाक्याभ्यां कलामात्रवाक्याभ्यां च पूर्वेषुः सायं कालव्याप्तिर्विवक्षिता ॥ परोक्षरूपरास्तु स्पर्शीहीनस्य पूर्वदिने सायं व्याप्तेरवशं भावात् ॥
अन्यथा च रासुहृत्तैरुपसंगतः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य गोभिलः ॥ सायाह व्यापिनीया तु यावदेव सा उदाहृतेति ॥ ईदृशविषये पूर्वविद्धायाः कर्तव्य-
ता शिवरहस्यवृत्तवैवर्तसोरनारदीयपुराणे सुवतिरेकमुखेन दर्शिता ॥ दर्शवर्णमासं च पितुः सावसरं दिनं ॥ पूर्वविद्धमकुर्वीत नरकं प्र-
तिपद्यत इति ॥ ननु त्वेवमुभयपरास्तु स्पर्शाभावेन त्यापरास्तु द्वय व्यापिन्यामुत्तरतिथिगतवृद्धिद्वयाभ्यां निर्णयः ॥ उत्तरतिथिः साम्ये उक्तं
॥ किं तिथि मूलत्वास्तमयव्याप्तिगुणद्वयवशात् पूर्वविद्धा कर्तव्या ॥ विज्ञा कृतप सद्भाववशात् उत्तरविद्धा तत्रापि सृष्ट्यं स्पर्शाभावविषयन्या

रामः
४७

न्यायेन पूर्वविद्धायां प्राप्तायां देवत्वाभिवचनात् उत्तरविद्धेति निश्चयः ॥ वचने हि न्यायादलोपः ॥ यदा तु दिनद्वये पौर्णमासी केदंशव्याप्तिस्तदा विवेक-
ये एतद्व्याप्ते महत्वेन निर्णेतव्यं तदाहमरीविहिः स्वपरास्तु व्यापिनी चेदादिकस्य यदा तिथिः ॥ महतीयत्र तद्विद्धाप्रशंतिमहर्षिय इति ॥ सा सं-
न्येनोभयत्रा व्याप्तिस्तु तत्र तिथिगते ईदृशय साम्ये त्रिधा भिद्यते ॥ तथा हि ॥ पूर्वेषु परास्तु स्पृष्टी यद्यटिका मारभ्य परोक्षरूपरास्तु
स्वरमघटिकां च विहाया वशिष्टाय च सुघटिका सुपदातिथिर्वर्तते तदा पूर्वापरास्तु स्पृष्टमघटिकां द्वितीया परास्तु स्वरमघटिकां
व विहाया वशिष्टा सुपं च सुघटिका सुवर्तमानत्वात् साम्येनैकदेशा व्याप्तिर्भवति ॥ तिथिश्च तदा घटिका च नृष्टयेन वर्द्धते ॥ यदा पूर्वा-
परास्तु स्वरमघटिका मारभ्योत्तरापरस्तु स्पृष्टमघटिका यावर्तते ॥ तदा पिसाम्येनैकदेशा व्याप्तिर्भवति ॥ घटिका च नृष्टयेन तदा ति-
थिः क्षीयते ॥ यदा पूर्वापरास्तु स्वरमेघटिका त्रये द्वितीया परास्तु स्पृष्टा च घटिका त्रये वर्तते तदा पिसाम्येनैकदेशा व्याप्तिस्तदवस्था ॥
तिथिस्तु वर्द्धते नापि क्षीयते किंतु सर्वे ईदृशविषये खर्वादिवाक्यानिर्णयत देवपतिपदिपार्वणवृषमादिके निर्णीते ॥ पार्वणवृ-
षमादिनां पंचदशकलानां क्रमेण चंद्रमंडलप्रवेशनिर्णयमाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपद्वितीयादिनामधेया स्तिथयो भवेति ॥
तत्र प्रतिपदियो निर्णयः पूर्वप्रकरणेभिहितः स एवोत्तरासु सर्वा सुतिथिषु सामान्येन संचारयितव्यः विशेषस्तु तत्र तत्राभिधा

काःमा

28

स्पते प्रतिपदिदेवप्रियं व्यवस्थापितं। तत्र देवं प्रविष्टं उपवासैकभक्तनृत्तायाचितदानव्रतेभेदेन॥ तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु
 ब्रतशब्देनैव संगृहीताः। प्रियं च द्विविधं। एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति। तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिर्युक्ताया एव तिथिरनुष्ठानांगत्वं स्मृति
 ष्वभिप्रेतं कर्मकालोद्दिष्टविधौ मुख्यो गोरुच्येति। तत्रैकभक्ते मध्याह्ने मुख्यः। अंसाय मवशिष्टो गोरुः। तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्या
 भाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यायादिति तिथिव्याप्तिश्चेति। तद्यथा। यदा संगवपर्यंतामावास्यातदानीमुपरिततो मध्याह्ने मुख्यये
 वप्रतियदा व्याप्ते भवति यदा त्वरात् सादिमाख्यतिथिरुच्यते। तदपरेद्युः संगता प्रतिपद्भवति तदा पूर्वेद्युर्गोरुका लव्याप्ति
 मुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानाय तस्वीकारे सति मध्याह्ने वरुणमुष्टे पत्वात् तत्र स्वाभाविकप्रतिपद्याप्त्यभावे पिसाकल्यवचनाया
 दित्प्रतिपद्याप्तिः स्वीकृता। एवंच सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वस्मृतीनामप्यंतर्निर्वचदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्रपितरेभ्यः प्रव
 लमिति निश्चीयते॥ तदनुसारेण द्वितीयाद्या अप्रतिपद्य उपवासादौ देवे एकोद्दिष्टा होवित्रे च कर्मकालव्याप्तिर्युक्ता स्वीकर्त
 व्याः॥ उपवासस्तु सर्वतिथिषु नादीये दर्शितः मुक्ताच्चायदिवा कृष्णा प्रतिपत्पृथ्वीतिथीन् उपोष्येव बलिंदत्वा विधिनेत्यपरेदिने
 ब्राह्मणभोजयित्वा तु सर्वपापेषु मुच्यते इति॥ उपवासस्याहोरात्रः कर्मकालः॥ तस्मान्नद्यापि नीतिथिर्ग्राह्या॥ तदसंभवे खंडतिथिर्ग्रा
 ह्येति निवृण्यते॥ तत्र ह्येव दये त्रिमुहूर्तान्तो धिका तावा प्रतिपद्भवति। उत्तरदिने चास्तमयादर्वा कृत्रिमुहूर्तावा तत्रो धिका वा तृतीया भवति
 सैष मुभयावेका द्वितीया। तत्रेवैकतिथ्ये सद्ये वास्तमये वा त्रिमुहूर्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततो न्यूनत्वं॥ तदेवैषीजसीवा केन पूर्वमु

तमः
४८

दाहतां वेधति ये च विमूढं सद्भावोपेक्षित इति विमूढं त्रिरङ्गं तेन न समं तु वचनेन दर्शितं ॥ उदयास्तमयोरेव वेध इत्ययमर्थः ॥ उद-
ये सातिथिर्गोष्ठा विपरीता तु येन कस्यापि मिः कात्यायन वचने खगोल व्याः ॥ एवं च सतिथ्यो दाहते पूर्व विद्योत्तर विद्ये द्वितीये तयोस्तत्र वि-
द्वा द्वितीयो पोष्या ॥ युग्माग्निवाक्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तर विद्यायाः प्राशस्त्याभिधानात् ॥ यद्यप्युपोष्यत्वं साहचर्याभिहितं ॥
तथापि कर्मांतरविशेषस्यानुपादानादुपवासविषयत्वं परिशिष्यते ॥ तथा हि न तावत्पि अविषयत्वं संभवति योसेन युग्मादिशास्त्रस्य
स्वर्वादिशास्त्रस्य च देवपि अविषयत्वेन व्यवस्थापितत्वात् ॥ नाप्येकभक्तनक्तविषयत्वं संभवति तयोर्मध्याह्नप्रदोषेष्वधीनत्वेन युग्मा-
दिशास्त्रानधीनत्वात् ॥ अथाचितस्य नूपवासवदनुष्ठेयत्वेन न पृथग्विषयत्वं ॥ न च दानादिविषयत्वं तेषां योर्वीक्षिकतिथौ कर्तव्यतया मि-
णीतत्वात् ॥ अत उपवासविषयत्वं परिशिष्यते ॥ कदाचिदेकभक्तादिति यो युग्मादिशास्त्रस्य संवादो भवति ॥ तदा तच्छास्त्रमुपोष्यत्वं केन
वतु न वये वारयामः ॥ वचनांतरैतु युग्मतिथेः स्योष्यत्वं साहचर्यमतीयते ॥ तैव प्रतिपत्त्यकरणे प्रतिपदमावास्या युग्मस्यापोष्यत्वं वचनमु-
दाहते ॥ अत्रापि युग्मत्वाभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परविद्याया उपोष्यत्वं भृगुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तराभ्यां दर्शितं ॥ एकादशपष्टमी षष्ठी द्वितीया
वचनुद्देशी ॥ त्रयोदशी चतुर्थी च उपोष्याः स्युः परा न्विता इति ॥ यदा पूर्वद्युत्तदयमारभ्य परेद्युत्तदयस्योपरि त्रिमूढं वर्धते तदा पूर्वद्युरेवोपवा-
सः ॥ न चोदाहृते न परान्विता इति वचनेन विरोधः शक्योऽयः ॥ परान्वितपूर्वान्वितयोः प्रशक्तयोः सत्तोरस्य वचनस्य नियामकत्वात् ॥ न चान्नप-
रान्वितत्वं प्रशक्तमिति पूर्वस्य दिनस्य संपूर्णमिति धित्वात् संपूर्णत्वं उपोः संपूर्णस्यासंदेहत्वेन प्रवृत्तत्वात् ॥ असंज्ञातविरोधित्वेनैकैककर्मकाल-

को. मा.
४६

या त्रिभाष्यपूर्वदिनस्येव प्रावत्प्रातस्मात्त्रैवोपवासः॥ ॥ ननु पूर्वोपवासप्रतिषेधति व्याप्य तृतीयया युता कार्या द्वितीया ननु पूर्वयेति
भवेत्सुस्यवचनस्य खंडतिष्ठि विषयत्वेन संपूर्णं तिष्ठ्यावप्रवृत्तेः॥ खंडतिष्ठि विषयत्वेन पूर्वया युतं नैव कारेत्यभिधानादवगम्यते॥ ॥
ननु खंडतिष्ठ्यावपि द्वितीया पूर्वविद्धेवोपोष्या प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्तृतीया प्रतिपद्युते तया पक्षेन प्रतिपत्तृतीया युगमत्ता निधा
नात्॥ एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्त्यरविद्धेवोपोष्यातिपूर्वं निर्णीतं॥ एवं तर्हि द्वितीयापि क्वचित्पूर्वविद्धेव भवतु॥ तदुक्तं किं
प्रकरणे॥ प्रतिपत्संमुखी कार्याया भवेदापरास्तिकी चोर्वीस्तिकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विमोक्षति॥ तादृशी संमुखी पूर्वयुते तस्यैः। परे
घुत्तये मुहूर्ते परिसज्यावशिष्टपूर्वास्तु संबंधिनीयदा भवति तदा वेधकारिणाः पूर्वतिथे मुहूर्तत्रयाभावेन वेधुमसामर्थ्यात्संय
खंडापिसति सम्पूर्णवत्पूर्वोपवासे युज्यते॥ तत्र द्वितीयानवधी भिद्यते पूर्वघुत्तयप्रमारभ्य प्रवृत्ता उदयपरित्यज्य प्रवृत्ता मुहूर्तत्रयं प
रित्यज्यते तत्र ये भेदाः। तेष्वेके कस्य परे घुत्ति मुहूर्तत्वेन न्यूनत्वशून्यत्वे त्वेति विध्यो सति मिलित्वानवविधत्वं संपद्यते॥ अत्र पूर्वघुत्तय
मारभ्य प्रवृत्तायाः संपूर्णत्वेन परे घुत्ति मुहूर्तत्रयत्वेन न्यूनत्वशून्यत्वेन त्रिष्वपि पक्षेषु विवादा विषयत्वात्पूर्वत्रैवोपवासो युक्तः॥ उदये
परित्यज्य कियत्पूर्वीस्तु भागे प्रवृत्तायाः परे घुत्ति मुहूर्तत्रयां सत्यपि रयुतोपवाससंभवे तोपरित्यज्योर्वीस्तिकवचनेन पूर्वघु
त्तवोपवासो विधीयते। परे घुत्ति मुहूर्तत्रयत्वेन न्यूनत्वशून्यत्वेन वेधकारिणास्तृतीयायाः सत्यपि वेधुं सामर्थ्ये वेध्याया द्वितीयाया त्रिमु
हूर्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात्त्रैवोपवासो न प्रसक्तः अतः परिशेषात्पूर्वीस्तु वाक्याच्च पूर्वत्रैवोपवासः॥ पूर्वघुत्ति मुहूर्तत्रयं

प्रातः कालेपरि
त्यज्य ६

राम

४६

परित्यज्य प्रवृत्तायाः परे घुत्ति मुहूर्तत्रयो भिद्यति चिद्विद्वत्त्वात्त्रैवोपवाससंभवे हेतुसति व्याप्तेनोत्तरदिनविधानात्पूर्वदिननिषेधाच्चोत्तरत्रे
पवासनरात्रशुक्लकृष्णव्याशकनीया। युगमाकोनशुक्लकृष्णसाधारण्येन परदिनविधानात्कृष्णयद्वेपितत्प्रवृत्तोपवा
भावाच्च॥ ॥ अतः योऽनुपहृतयोः पूर्वविद्धेवानर्हत्वेन पूर्वघुत्तिः पोर्वीस्तिकत्वाभावेपि परिशेषादापत्तवोक्तयुगमाक्याच्च पूर्वत्रैवोप
वाससंभवेति स्थिते। एकभक्तादिपार्वणश्राद्धोत्सुकर्मसु द्वितीयाप्रमुक्तस्य विशेषस्य च विद्वत्संरणात्पूर्वोक्तन्यायो योजनीयः॥
इति द्वितीयानिर्णयः॥ ॥ अथ तृतीयानिर्णयः॥ तत्र त्रिविधानिवचना निस्मर्यते॥ कानिचित्पूर्वविद्याविधायकानि। कानिचित्पूर्वविद्या
प्रतिषेधकानि। कानिचिदुत्तरविधायकानीति। तत्र युगमाक्यं तावत्पूर्वविद्याविधायकं प्रसिद्धं पूर्वविद्यानिषेधकं वाक्यमाहापक्षेनः।
तृतीया नूनकर्तव्या द्वितीयापहिता क्वचित्॥ द्वितीयया युतांतो नुयः करोति न राधमः संवत्सरकृतेन हस्तनुधर्मेण लुप्यते॥ द्वितीयाशेष
संयुक्ते तृतीया कुरुमेतुयः सयाति नरकं घोरं कालसूत्रं भयंकरं॥ द्वितीयाशेषसंयुक्ताया करोति विमोहिता॥ सावेधममवाप्नोति प्र
प्रवदंति मनीषिण इति॥ स्कंदपुराणेपि॥ तृतीया नूनकर्तव्या द्वितीया संयुतातिथिं॥ या करोति विमूढा स्त्री उत्सवा शिखिचज्ज॥ द्वितीया
संयुतांतो नु पूर्वधर्मा दितु लुप्यते॥ विधवा त्वं दुर्मगतं भवेत्तात्पत्रसंशयः॥ कलाकाष्टापि बोधेव द्वितीया संप्रवृत्ते॥ सा तृतीया नूनकर्तव्या
कर्तव्या गणसंयुता॥ यदीदृशमेतत्तु कर्तव्यं शिखिचजेति॥ अत्र पूर्वविद्यानिषेधः बाहुल्यात्तान्त्राद्या॥ युगमाक्यं नुं भावत विषयं
विष्यति॥ रभावत्तु भविष्यत्पुराणोदशितं॥ भेदे कुरुष्वयत्नेन रंभा खं वत मुत्तमं॥ ज्येष्ठशुक्ल तृतीया या स्नातानियमतसरेत्यादि॥ तत्रैवापरं

का. मा.
५०

रंभावत्तं पठितं ॥ रंभा तृतीया वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीं ॥ मार्गशीर्षे च वामासि तृतीया योनराधिप ॥ शुक्रायां प्रातरुत्थाय दंतधावनपूर्व
कमित्यादिना व्रतमभिधायोपसंहृतं ॥ सौभाग्यार्थं पुरावीर्णं रंभयाराजसत्तम ॥ तेन रंभा तृतीयेयं परसौभाग्यदायिनीति ॥ एतस्परंभावत्तस्य
विद्वद्वाक्यं कर्तव्यत्वं ॥ त्वं दत्तं पुराणं दर्शितं ॥ ब्रह्मज्ञानं चारंभासा विधीवत्पेविकी ॥ कृष्णष्टमी च भूतावकर्तव्या संमुखीति धारिणीति ॥ तत्रैव पूर्व
विद्वानिषेधो रंभावत्तवतिरिक्तविषयत्वेन पश्यते ॥ द्वितीययानुविद्वावत्तृतीयान कदाचन ॥ कर्तव्यावतिभिः स्नातधर्मिकामार्थतत्परे ॥ विहा
ये कंच रंभा तृतीया पुण्यवर्द्धिनीमिति ॥ उत्तरविद्वाविधायकं नुब्रह्मवेवर्ते दर्शितं ॥ तनुधीसंयुताया नुसा तृतीया फलप्रदेति ॥ आत्तवोपि
चतुर्थीसंयुताया च सा तृतीया फलप्रदा ॥ अवेधमकरी स्त्रीणां पुत्रसौभाग्यवर्द्धिनीति ॥ ब्रह्मस्मिन्नपि ॥ एकादशष्टमी षष्ठीपोर्णमासी च
तुर्दशी ॥ अमावास्या तृतीया च ता उषोष्वापरा चिता इति ॥ अस्यां चोत्तरविद्वाविधायकस्य रंभावत्तिरिक्तविषयत्वं ब्रह्मवेवर्ते दर्शितं ॥
रंभाख्या वर्जयित्वा तृतीया द्विजसत्तमः ॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गणपुक्ता प्रशस्यत इति ॥ किंचित्तु सर्वे ते शुभपूर्वविधेव ॥ तदा ह्यसिद्धः ॥ एवंप
कादशी तृतीया वषष्ठीवेकयोदशी ॥ पूर्वविद्वा नुकर्तव्या यद्विनस्यात्परे हनीति ॥ अत्र परे ह्यसत्त्वं त्रैधाभिधत्ते ॥ सर्वे ये वा सत्त्वं द्विषदूती
सत्त्वं त्रिषदूती सत्त्वं वेति ॥ सर्वे ये वा सत्त्वं पूर्वदिना नुष्ठानमस्तु ॥ यदा नुपरे ह्यतिघटिका त्रयघटिका पंचकं वा भवति ॥ तदा कथमस्त्विति महा
संदेहः ॥ त्रिषदूते सद्भावस्य मुख्यकल्पत्वात् ॥ पंचघटिका पंचकस्य ॥ द्विषदूते सद्भावस्यानुकल्पत्वात् ॥ घटिका त्रयघटितस्या
प्यसंभवः ॥ तदा किं मुख्यानुकल्पयो रंभावात्पूर्वेदुरे उष्ठानं ॥ किं वा पूर्वविद्वाया निषेधवाक्यत्वादपरे ह्यसत्त्वमपि सत्त्वमाश्रित्यानुष्ठानं ॥

वैप

राम
५०

न वा किंचिद्विन्नियामकं वचनमस्ति ॥ नापि न्यायेन निर्णयं शक्यते ॥ न तावत्परदिने न्याय्यं प्रापकाभावात् ॥ न हि मुख्यानुकल्पव्यतिरिक्त
त्वात्तरं संभवति येन प्रापकमाशंकोत ॥ नापि पूर्वदिनन्यायं निषेधवाक्यत्वात् ॥ वसिष्ठवचनोक्तं ॥ प्रतिप्रसवेन नियेधो बाध्यत इति वेत्
मेवातस्य वचनस्य परेदुरसंता सत्त्वं पुण्ययत्नत्वात् ॥ तस्मादागमन्याययो र्वा प्रवृत्तेरयोगिनोः सर्वज्ञस्य धर्मसाक्षात्कारा संभवान्वशिष्टा
चार एवात्र शरणं ॥ अत एव व्यासः ॥ तर्को प्रतिष्ठः ॥ श्रुतयो विभिन्नानवाश्रयं दर्शयन्मस्ति किंचित् ॥ धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहार्यं महाजनो
येन गतः संप्रयाति ॥ शिष्टाश्च मुहूर्तमात्रसद्भावमाश्रित्य गौरीव्रतं ॥ परेदुरनुतिष्ठं ॥ अतो गौरीव्रतं परेदुरेवानुष्ठेयं ॥ अन्येषु भ
विष्यसुराणां दुक्तेषु विज्ञेयपूजादिषु मुख्यकल्पेना नौनुकल्पेन वा परेदुरनुष्ठानं ॥ तद्विषयाश्च पूर्वविद्वा निषेधा ॥ कल्पद्वया
सत्त्वेन विद्यमाना यामपि परेदुः ॥ स्वत्वा यामपि तृतीया योनां परित्यज्य वसिष्ठवचनेन पूर्वदुरनुष्ठानं एकभक्तनैवेद्यं तं गे
व्रतानुसारेणानुष्ठेयं ॥ स्वतंत्रोऽसुमध्याह्नप्रदोषव्याप्तिवशेनानुष्ठानं रंभावतेप्यस्तमयादवी तृतीयायास्त्रिमुहूर्तसद्भावे तस्या
मेव पूर्वविद्वायामनुष्ठानं ॥ तद्विधायकवाक्ये संमुखीत्यभिधानात्सांमुख्यस्य च सायाह्नव्यापित्वपत्त्या मुहूर्तत्रयमनूने सति पूर्वविद्वा
या प्रापकाभावाद्भावते परविद्वाया अनिषिद्धत्वाच्च सामान्यवचनेः ॥ परविद्वापुशंसकैः परेदुरनुष्ठानं ॥ यानि द्वितीया विद्वानिषेधका
निवाक्यानि ते सुद्वितीया कियतो विवक्षितेति वेत् ॥ मुहूर्तत्रयपरिमितेति ब्रूमः ॥ वेधसास्त्रे तस्याभिधानात् ॥ यनुकलाकाशपीति व
चनं तत्कै मुतिकन्यायेन त्रिषदूते त्वेदुठयति ॥ ॥ इति तृतीयानिर्णयः ॥ अथ चतुर्थी निर्णीयते ॥ सा च युग्मवाक्या सरविद्वापूज्या

रामः
५९

८३

का.मा
५२

३१

उदाहृतं॥ तस्माच्छुक्लं कृष्णयोः रूपयोः अपि पुरुषयोः मादिना चतुर्थी परविद्याग्राह्या॥ ॥ बृहदसिद्धोऽपि॥ एकादशीतथाचष्टीश्रमा
द्यास्याचतुर्थीका॥ उयोध्याः परसंयुक्ताः परापूर्वगसंयुता इति॥ ननु परविद्यापवासः॥ क्वचित्पुनरिच्छातेद्वितीयापंचमीवेध्यादशमीव
त्रयोदशीचतुर्दशीचोपवासे हसुः पूर्वोत्तरेति चिंथीति अयमर्थः॥ पंचमीवेधेन पूर्वोत्तरे चतुर्थीति चिंथिमुत्तराचष्टीति चिंथिमुपवासविषये
हेति॥ अतः पंचमीविद्यायाचतुर्थीनापवास इति नैष दोषः॥ अतमेन व्यवस्थाय पयजे। सति हि चतुर्थ्यां भिन्ने देवता विषयाणि बहूनि
तानि तत्र विमुधर्मात्तरप्रोक्ते चतुर्थीवृत्ते मूर्तिचतुष्टयोपेतो विस्तुर्देवता॥ ॥ स्कंदपुराणप्रोक्ते अंगारकचतुर्थीवृत्ते भोमो देवता॥ कुर्म
पुराणोक्ते यमवृत्ते यमो देवता॥ ॥ सोऽपुताणादिप्रोक्तेषु पूर्वोक्तगणपत्यादिवृत्तेषु विनायको देवता॥ ॥ कूर्मपुराण एव प्रोक्ते नागचतुर्थीवृ
त्ते शेषशालपालादयः सर्वा देवतास्तत्र विनायकानां गणपतिरिक्तानां वृत्तेषु स्तुतयः विनायकनामगोचरे वृत्ते मध्याह्नव्याप्यातिर्गतव्य
त्वात्॥ कदाचित्पूर्वोक्तपवासं प्राप्नोति तादृशविषये पंचमीवेधविषयो निषेधो व्यवस्थापनीयः तथा पूर्वविद्याप्रशसाचतस्मिन्नेव वि
षये दृष्ट्या॥ अतएव ब्रह्मवैवर्ते पूर्वोत्तरयोर्विधिनिषेधो स्मर्यते॥ चतुर्थीसंयुताकार्या तृतीयाचतुर्थीका॥ तृतीयया युतामेव पव
स्याकार्ये क्वचिदिति॥ ॥ तथात्रैव पूर्वविद्याप्रशस्यते॥ चतुर्थीसंयुतायाचतुर्थीया फलप्रदा॥ चतुर्थीतु तृतीयायां महाप्रण
फलप्रदेति॥ तस्याश्च विनायकवृत्तविषयत्वं तत्रैव सूचितं कर्तव्यं तत्र विनिर्वाहसंगणनाय तोषिणीति॥ स्कंदपुराणो विविंशत्यै कं व
विनायकवृत्ते कार्या सर्वमासेषु स एव॥ चतुर्थीतु जयायुक्ता गणनाय सुतोषिणीति॥ विनायकवृत्तानुष्ठाने चतुर्थ्या मध्याह्न

राम
५२

व्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकं। तदाह बृहस्पतिः॥ चतुर्थीगणनाय स्यात्माह विद्याप्रशस्यते मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेहनी
तियदा पूर्वोक्तमध्याह्नव्यापिनी भवति तदा मुख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वात्माह विद्वत्पुणसद्वावाच साग्राह्या। तादृशविषये परे
द्युः सत्यामपि मध्याह्नव्यापिन्यासात्मा ज्ञा॥ अतएव प्रशस्यत इत्युक्तं परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्यापिनी तदा माह विद्वत्पुणाभावे
पि प्रधानप्रयोजकानुसारेण परविद्वेकग्राह्या॥ तथा च स्मृत्यंतरं॥ माह विद्याप्रशस्ता स्याचतुर्थीगणनायके॥ मध्याह्नात्परतश्चेत्
स्यान्नागविद्याप्रशस्यत इति॥ ननु वदुषु वचनेषु पूर्वविद्याया गणनाय संतोषहेतुत्वमुक्तं॥ अत पूर्वविद्वत्त्वेव मुख्यप्रयोजकता युक्ता
मेवं॥ मध्याह्नव्यापित्वं सैवैष पर्यप्रसंगात्॥ अनुवश्यं हितदामध्याह्नव्यापित्वं प्रसंगाद्भवति॥ अतस्तद्विधानं व्यर्थं व्यावर्त्याभावात्॥ अत्रो
द्योतापकांतरेष्वनेकवचनविहितस्य पूर्वविद्वत्त्वे स्यैष पर्यतदवस्थं मध्याह्नव्यापित्वेनैव तन्निर्णयः कथं विदितं॥ यदातिथिद्वयवशा
दुभयत्र मध्याह्नव्यापिनी ति यदावोभयत्र कृत्स्नमध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापित्वं वा समानं तत्र सर्वत्र मध्याह्नव्याप्यानिर्णयः
भावे सति पूर्वविद्वत्त्वेनैव निर्णयः स्यात्वात्॥ एवं तर्हि सावकाशं निरवकाशं निर्णयः सावलीय इति त्वांथन मध्याह्नव्यापित्वस्य
निरवकाशतया प्रावस्यमिसेव वक्तव्यं ननु मुख्यतयेति चेत्॥ न मुख्यत्वस्यापि संभावात्। तिथिनिर्णये कर्मकालव्याप्तिशब्दस्य
मुख्यत्वमस्य प्रकरणस्य प्रारंभदर्शितं॥ कर्मकालश्च विनायकवृत्तस्य मध्याह्नः॥ प्रातः शुक्लं तिलैस्तामध्याह्ने पूजयेत्तत्रैव तिल
स्य विधानात्॥ अतो मुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रवर्तमिति॥ ननु कस्मात्तत्त्वतो पूर्वविद्वत्त्वेन मध्याह्नव्यापित्वं वाध्य उपलभ्यते। ज

कामा
५३

यावद्यदिसंपूर्णावतुर्थीरुसतेयदिजयासेवहर्त्तव्यानागविधानकार्येदितिस्मरणात्॥मेवे॥अथवचनस्यदिनद्वयेमध्याह्नस्य
भावविषयत्वेनाप्यपत्तेः॥तथाहि॥पूर्वदिनेविनायकव्रतप्रयोजकमध्याह्नजयासंपूर्णापरंशुमुहूर्तत्रयकासवशान्मध्याह्नाद्वर्गवचन
र्थीसमाप्तातदादिनद्वयेकर्मकालेग्राह्यतिथेश्चतुर्थ्याश्रमावादिनायकव्रतेकिंदिनमुपादेयमितिदीक्षायांपूर्वदिनविधायपरदिनप्रति
धति॥अथोच्यते॥जयावद्यदिसंपूर्णाइत्यनेनकर्मकालरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्यंतत्वेनविवक्षितंकिंतर्हिअस्ममयपर्यंतत्वमितिमिति॥
एवंतर्हिपूर्वविद्वेवनास्तिवेधिकायाःपूर्वतिथेसंपूर्णत्वेसतितेध्यायाश्चतुर्थ्याश्चनवकाशत्वात्॥अथमाभूत्पूर्वविद्वत्तथापिमध्याह्नव्या
पिम्याजयायाविहितायांपरेद्युर्मध्याह्नव्यापित्वंवाध्यतइतिचेत्॥मेवंनखलूत्तरदिनेहेयत्वेमध्याह्नव्यापित्वंकारणात्तयोपन्यस्यतेकिनुमा
विद्वत्तश्चतोनागविद्वत्त्वनिंदायावचनस्यतात्पर्यन्नचतुर्थीरहितजयाविधानेअस्यथाचतुर्थीनिंदायामपितात्पर्यप्रसज्यतन्नचतु
क्तंनहिवरदातायकंन्यामुद्धारयतिनागविद्वाहेयत्वेतुकेषुतिकंन्यायपरालभ्यतेयदिशब्दप्रयोगात्॥यद्यपिजयासंपूर्णातथापिना
गविद्वाहेयाकिमुतजयापुक्तायांचतुर्थ्यासंभवंतामितिहिवचनव्यक्तिः॥मध्याह्नव्याप्रावियतीभक्तिःकृतस्तवेतिचेत्॥चतुर्थीरहितायांशु
द्धतृतीयायांतयापिकृतोभक्तिरितिसमानः॥पर्युयोगः॥वचनवलादिपुनरमस्माकमपिवचनयोःपरस्परकलहेपूर्वीक्ताभ्यामुक्त
त्वनिरवकाशत्वाभ्यामध्याह्नव्यापित्ववचनमेवातिप्रबलं॥सिद्धिविनायकव्रतेतस्यप्रतिपदोक्तत्वादपिप्रबलत्वाजयावचनंनुगो
र्यादिव्रतेवरितार्थतत्त्वव्रतंभविष्यपुराणोऽभिहितंविनायकसमभ्यर्च्यचतुर्थ्याद्यदुनेदनःसर्वविघ्नविनिर्मुक्तःकार्यसिद्धिमवाप्नु

रामः
५३

यादिस्यभिधायानंतरमिदंप्रसूते॥निंदारतिंशिवंभद्राकीर्तिमेधोसरस्वती॥प्रज्ञानुष्ठितथाकांतितत्रैवाहनिपूजयेत्॥विद्याकामोविशेषेणपूज
यच्चसरस्वतीमिति॥लिङ्गपुराणोपि॥चतुर्थ्यानुगरोक्षस्यगौर्याश्चैवविधानतः॥पूजाकृत्यालभेत्सिद्धिसौभाग्यंवनररूपादिति॥नारदीयपुराणोपि
माधुशक्तचतुर्थ्यानुगोरिमाधयेपुष्पः॥चतुर्थीवरदानामगोरितत्रपूजितेति॥अतोयथाकुरित्याविनायकव्रतेमध्याह्नव्यापित्वेनैवनिर्ले
यः॥गौरीव्रतेजयावचनेदृष्टं॥तत्रयदादिनद्वयेपिवैषम्येणमध्याह्नकदेवाव्यापिनीतदापूर्वदिनेनमहत्वेचेत्तदेवोपादेयंउत्तरदिनेनमह
त्वेकिंमहत्त्वगुणेनतदुपादेयंकिंयामाहविद्वत्त्वगुणेनपूर्वमुपादेयमितिंशयेपूर्वमितिब्रूमः॥परस्यनागविद्वत्त्वदोषोपेतत्वात्॥पूर्वस्यवत
दभावात्॥एतदेवाभिषेत्पुष्कंदपुराणोपमते॥जेषाचवरसावित्रीतथानेगत्रयोदशी॥विनायकचतुर्थीवर्कंन्यासमुत्तीतिथिरिति॥विनायक
व्रतवन्नागव्रतेपिचतुर्थीमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या॥नागव्रतचकूर्मपुराणोदर्शितं॥तिथोयुगाद्व्याघावसमुपेय्यथाविधि॥
शेखपातादिनागातांशेषस्यचमहात्मना॥पूजाकार्यापुष्यजंशुद्धीराण्यायनपूर्वके॥विद्याशितस्यनस्यतिनवतान्द्युतिपन्न
गाइति॥विनायकचतुर्थीनागचतुर्थ्योरियाद्विशेषः॥एकभक्तन्यायेनमध्याह्नव्यापेःषोढाभेदेसतियदापरेद्युरेवमध्याह्नव्यापि
त्वादविनायकचतुर्थीपरा॥इतरेषुतुपंचसुभेदेषुजयायोगस्यप्रशस्तत्वात्पूर्वेद्युरेवसामवति॥यशउपूर्वेद्युरेवमध्याह्नव्यापिनीतदना
गचतुर्थीपूर्वा॥इतरेषुतुपंचसुभेदेषुपंचमीयोगस्यप्रशस्तत्वादुत्तराभवति॥तत्राशस्तं॥चतुर्थीपंचमीपुक्तानागप्रीतिविवर्द्धिनी॥प्री
तीःसुःपूजितास्तस्यानागनास्तोत्तत्रपूजयेदितिचनवादवसीयते॥इतिचतुर्थीनिर्णयः॥अथपंचमीनिर्णयः॥युग्मशास्त्रेणप

का. मा.
५४

चमी पूर्वविद्याग्राह्या॥ ननु प्रायः प्रातउपोष्याहिति विदेव फले कृभिरिति शिवरहस्यसौरपुराणयोस्तिथ्यग्रभागस्यापवासांगत्वाभि
धानात्पंचमुपवासः परेद्युप्राप्नोति॥ तत्राहारीतेन परविद्यायाः प्रतिषिद्धत्वात्॥ चतुर्थी संयुता कार्या पंचमी परया ननु देवैकर्मणि पित्रे च शुक्लपक्षे तथा
सित इति॥ न चैतावता प्रायः प्रातःशतवचनस्य निर्विषयत्वमशंकनीयं॥ निर्णीता सुनिर्णयमाणा सुवर्तिथिषु यत्र यत्र परविद्यापवासः शास्त्रांतरेण प्राप्नु
त स सर्वस्य तद्विषयतोपपत्तेः॥ न च तेनैव शास्त्रेण तदुपवाससिद्धिः कृतमनेन वचनेनेति शंकनीयं॥ सामान्यविशेषरूपेण शास्त्रद्वयस्यापि च
रितार्थत्वात्॥ तस्य च सामान्यशास्त्रस्य प्रांतोपवासवचनस्य विरोधिना घट्टीयुक्त पंचमी निषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण अहारीतवचनेन बाधो यु
ज्यते॥ एतादृशो बाधमभिलक्ष्यैव प्रायः॥ प्रातउपोष्येति प्रायः शब्दः प्रयुक्तः॥ प्रतिपन्नाथेन पोर्वाहिका इति वचनवत्तात्पंचम्यामपि दानव्रतयोः
परदिना उद्यानप्राप्तौ तद्यावृत्ते ये हारीतवचने देवैकर्मणी लुप्यते॥ न च देवकर्मणि पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वात् कर्मकालशास्त्रप्रावृत्य स्य च व
र्णितत्वात् तद्विधानमुक्त इति शंकनीयं॥ विधिनिषेधस्य वा प्रतिपदोक्तस्य प्रवृत्तत्वात्॥ न च पूर्वदिनपूर्वाह्नस्याप्येतत्तमकर्मकालत्वं॥ साकल्यवचना
यादित कर्मकालत्वस्य तद्वादी दृशमेव विषयमभिलक्ष्य साकल्यवचनस्य प्रवृत्तत्वात्॥ स्वाभाविकेतिथिभ्यामिष्टे विषये साकल्यवचनस्य नि
रर्थकत्वात्॥ तस्माद्देवकर्मणि परयुतायाः पंचम्या निषेधो न विरुध्यते॥ न चैवमपि पित्रे तन्निषेधो निरर्थकः॥ पित्रे स्वत एव परविद्यायामप्राप्त
त्वात्॥ नैवम॥ दृष्टं तथापि चतुर्थ्या सोपपत्तेः॥ यथा पित्रे कर्मणि उत्तरविद्याग्राह्या॥ तथा देवपीति विवक्षया देवपित्रयोः सहोपन्यासः॥ न
नु व्याघ्रनिगमगत युग्मशास्त्रमुदाहृत्य भवता पंचम्याः पूर्वविद्यात्वमभिधीयते॥ आपस्तंबादप्यनुतद्विपर्ययेण युग्मानुदाजं नु॥ प्रति

रामः
५४

पत्सद्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युता॥ चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा॥ पंचमी च प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता च नारदेति॥ अत एवै
तद्युग्मशास्त्रपर्यालोचनेन पंचम्याः परविद्धत्वं प्राप्नोति॥ वाच्यं॥ अत एव च शुक्लकृष्णशास्त्रेण व्यवस्थापशक्ता निषेधं हारीतेन शुक्लपक्षे
तथा सित इत्युक्तं॥ न च सा व्यवस्था वचनेन निषेधमशक्या॥ किं हि वचनेन कुर्यात्तास्ति वचने स्याति भार इति न्यायात्॥ तस्माद्द्वारीतव
चनेन पंचमी पूर्वविद्याग्राह्या॥ स्केदुपराणपि पंचमी वतथा कार्या चतुर्थी संयुता विभो इति॥ तथा भविष्योत्तरपुराणपञ्चपुराणयोः
पूर्वोत्तरविद्याविषयो विधिनिषेधो स्मर्यते॥ पंचमी तु चतुर्थ्या तु कार्या घट्टान संयुतेति॥ यत्र ब्रह्मवैवर्ते भिहितं॥ पंचमी तु प्रकर्तव्या
षष्ठीयुक्ता नारदेति॥ तद्वचनं स्केदोपवासविषयतया संकोचनीयं वाक्यशेषे तदभिधानात्॥ स्केदोपवासे स्त्रीकार्या पंचमी परसंयुते
ति वाक्यशेषः॥ न वा संजातविरोधिना वाक्योपक्रमस्य संजातविरोधिना वाक्यशेषेण कथं संकोच इति शंकनीयं॥ असेदिग्धोपक्रम
समावकलोपि संदिग्धोपक्रमस्य वाक्यशेषेण निरोधित्वत्वात्॥ अत एव जैमिनिनापि सूत्रितं॥ संदिग्धेन वाक्यशेषादिति॥ अतः स्के
दोपवासे पंचमी परविद्या अथ पूर्वविद्धेति स्थितं॥ इति पंचमी निर्णयः॥ अथ घट्टी निर्णीयते॥ सा च युग्मशास्त्रद्वयेन द्वि
विधा प्रतिभाति॥ तत्र षष्ठ्युपराणोरित्येकं युग्मशास्त्रं तेन षष्ठाः पंचमी विद्धत्वं प्रतीयते॥ पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता नारदेत्यपर
युग्मवाक्यं॥ तेन षष्ठाः पंचमी विद्धत्वं प्रतीयते॥ तयोः शास्त्रयोः किं शुक्लकृष्णभेदेन व्यवस्था कार्या॥ किं वा देवपित्रभेदेन॥ ननु त
स्केदवता न्यव्रतभेदेन तत्र न तावदथमः कल्पः॥ सुमेतुनापह्नव्यवस्थानिराकृत्य देवपित्रभेदेन व्यवस्थापितत्वात्॥ तथा च

का.मा
५५

नवचनं॥ नागविद्यानघटीस्यात्यहयोत्तमयोत्तमिगेदेवकर्मणितामं त्यापिअपूर्वेणसंयुतामिति॥ अविधितीयः देवपित्र्यभेद
मयस्थायाभ्ययुक्तत्वात्॥ तथाहि यदेतत्सुमंतुनोदेवकर्मणिशुक्लकृष्णपद्मद्वय॥ तायाः षष्ठा नागविद्वत्प्रतिविध्यते॥ तत्र
थास्तुयत्रागविद्यायाः पित्र्यवस्थापनं तत्रवक्तव्यं॥ किंपूर्वविद्वत्त्वमेकाद्विष्टविषयकिंवापार्वणविषयानाभ्यप्युपप
द्यते॥ मध्याह्नापराह्णव्याप्तिभ्यामेवतुयोर्निर्णये सति पूर्वविद्वर्तयाभ्यकिंचित्करत्वात्॥ नचवंमंतव्यं॥ परेद्युः॥ स्यामपिमध्या
ह्नापराह्णव्याप्तौ तत्परित्यागाय पूर्वविद्वत्त्वविधानमिति मुख्यकर्मकालव्याप्तेः परित्यागायोगात्॥ अन्यथा मूषकभिया
स्वगृहं दहतीति न्यायप्राप्यते॥ तर्हि सुमंतुवचनस्य कागतिरिति चेत्॥ उच्यते॥ नखत्वेतद्वचनं पित्र्यपूर्वविद्वत्विधातुं प्रवृत्तं
किंतर्हि देवेतां निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः॥ तत्रार्थवादत्वेन पित्र्यसाभ्यनुज्ञायते॥ तत्रेयवचनव्यक्तिः यदि नाम कथं चित्पूर्ववि
द्याभवेत्॥ भवतु नामस्य पित्र्येति थिमूलस्य प्रायेण पितृनुष्टिहेतुत्वात्॥ देवेतु सर्वथा पूर्वविद्यानग्राह्येति॥ तस्मात्तृतीय
पक्षः परिशिष्यते॥ स्फेदवते पूर्वविद्यावतारे शुक्लतरविद्वेति॥ तत्र स्फेदव्या पूर्वविद्वत्त्वमाह॥ वसिष्ठः॥ हस्माष्टमी स्फेद
ष्टी शिवरात्रिश्चतुर्दशी॥ एतां पूर्वयुता कार्याः तिथ्यन्ते पारणं भवेद्विती॥ स्फेदव्याष्टी लिंगपुराणे दर्शिता॥ प्रत्यक्षमपि षष्ठाव
षष्टी कापि गृहस्य च॥ दीप्ताग्नि संमुखी च स्यात् स्मिन्नागामिवत्सर इति॥ यातत्रैव रविषष्टी दर्शिता॥ षष्ठा मुषोष्प विधिवत्स
प्रम्यामर्कं मर्चयेत्॥ सद्यभागस्तु कैव सं प्राप्नोतीति स्तिते फलमिति॥ फलषष्टी मंदारषष्टी त्यादि वृता निव॥ भविष्योत्तरे

रामः
५५

ब्रोक्तानि॥ तत्र तत्र व्यादि वृतेषु परविद्या ग्राह्या॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे॥ एकादशष्टमी षष्टी यो एमा सी चतुर्दशी अमा स्या
तृतीया च ता उषाः परा विता इति॥ यद्यप्यत्र वृत्तविशेषो नोपात्तस्तथापि स्फेदवतस्य पूर्वविद्यायां विहितायां परिशेषादभ्य
या मुत्तरविद्या भवति॥ तेषामप्यविरोधात् पूर्वविद्वत्स्त्विति चेत्॥ ना प्रतिषेधात्॥ तथा च निगमः॥ नागविद्यातु या षष्टी ह्रस्वविद्वेदि
वाकरः॥ कामविद्वेदो भवेद्विष्णुनग्राह्यास्तेन वासराः॥ नागः पंचमी ह्रस्वः षष्टी दिवाकरः सप्तमी॥ कामः स्रयोदशी॥ विष्णुर्द्वादशी॥
शिवरहस्यसोरुपराणयोः॥ नागविद्यातु या षष्टी शिवविद्यातु सप्तमी॥ दशम्येकादशी विद्यानोपाध्यातुकथंचनेति॥ तथा
पूर्वविद्या प्रतिषेधः॥ उत्तरविद्याविधिश्चेत्युभयसंहेव स्फेदपुराणयज्यते॥ नागविद्यातु कर्त्तव्या षष्टी तु न कदाचन॥ सप्तमी संयु
ता कार्या षष्टी धर्मार्थवित्तकैरिति॥ ब्रह्मैवेवैतं पि॥ न हि षष्टी नागविद्या कर्त्तव्या तु कदाचन॥ नागविद्यातु या षष्टी कृता उण्य कृ
या भवेत्॥ सप्तम्या सह कर्त्तव्या महाउण्य फलप्रदेति॥ उण्यस्य ह्येयस्यासा उण्यह्या॥ यदिकदा चित्तिथि कृत्य वशा दुत्तरविद्यान
भ्येत तदा स्फेदवतवदस्यान्यपि वृत्तानि नागविद्यायां कर्त्तव्यानि॥ तदा ह वसिष्ठः॥ एकादशी तृतीया च षष्टी वैव्रयोदशी॥ पूर्ववि
द्यातु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेह नि॥ नागवेधश्च रागमुहूर्त्तात्मकः॥ तथा च स्फेदपुराणे॥ नागो द्वादशा नाडीभिर्दिक् पंचदश भित्तया॥ भू
तिश्च दश नाडीभिर्दिक् यत्तु त्रंति थिमिति॥ इति षष्टी निर्णयः॥ अथ सप्तमी निर्णीयते॥ इह हि सप्तम्या नामो देवता कानि बहूनि
वृत्तानि॥ तत्र भविष्योत्तरे प्राक् प्रमा महेश्वरदेवता कममुक्ता भारण सप्तमी वृत्तं॥ तथा भविष्यपुराणे सूर्यदेवता के विजय सप्तमी वृत्तं

का.मा
५६

दा २

वृत्तमुक्तं। सूर्यदेवताकमारोप्य सप्तमीवृत्तं राहुपराणोभिहितं। विष्णुदेवताकं मंगल्यवृत्तं गारुडपराणोभिहितं। एवमन्यान्य
पुनराहणीयानि। तत्राकाशित्थियोदेवताभेदेन व्यवतिष्ठमाना लक्ष्यंते। तद्यथा स्कंदपुराणी पूर्वविद्यामरादिषष्टीपरविद्या।
काशित्थियो मयेकस्यादेवतायावृत्तभेदेन व्यवतिष्ठते तद्यथा गौरीवृत्तेश्वरं भास्वतीयापूर्वविद्यास्तवणतीयापरविद्या। काशित्थिदे
कदेवताका एकस्मिन्वृत्ते कर्मकालव्याप्तिभेदेन व्यवतिष्ठते। तद्यथा विनायकवृत्ते पूर्वद्युः पुरुषावनुर्थी मध्याह्न्यापिनीग
ह्यते। काशित्थि कुक्कुटसभेदेन व्यवतिष्ठते। तद्यथा शुक्लप्रतिपत्पूर्वविद्या कृष्णप्रतिपदुत्तरविद्येति। तत्र केन न्यायेन सप्तमीवव
स्थापनीयेति विद्यायां न केनापीति प्रतिजानीमहे। सप्तम्याः पूर्वविद्या निंदकस्यात्तरविद्या विधायकस्य वनस्य कस्यचिद
शाना तद्विपर्यायाणां पूर्वविद्या विधायकस्यात्तरविद्या निषेधकस्य सर्वत्रोपलभ्यते। सर्वो देवतासु सर्ववृत्तेषु शुक्लकृष्ण
हयोरपि सर्वा सप्तमी पूर्वविद्येव ग्राह्या॥ पुनर्दिशा त्रिषण्ण्योरित्यभिधानात्। स्कंदपुराणे कर्तव्या सप्तमी तत्र षष्टी यत्र व
सवेदा॥ षष्टी तु सप्तमी यत्र तत्र स त्रिहोतारविरिति॥ भविष्यपुराणे ब्रह्मपुराणयोः॥ षष्टी च सप्तमी ताते अन्याम्य तु समाश्रि
ते पूर्वविद्या द्विजः श्रेष्ठ कर्तव्या सप्तमी तिथिरिति॥ पेशीनसि॥ पंचमी सप्तमी वैवदशमी च त्रयोदशी प्रतिपन्नवमी वैवकर्तव्या
समुखी तिथिरिति॥ उत्तरविद्या प्रतिषेधः। स्कंदपुराणे दर्शितः॥ षष्टीकादस्य सावास्या पूर्वविद्या तथाष्टमी॥ सप्तमी परविद्या च न
विध्यतिथियंचकमिति॥ तत्र वृत्तविशेषेण पुनरविद्याया माशा कर्तव्या॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते॥ सप्तमी नाष्टमी युक्तान सप्तम्या उ

रामः
५६

ताष्टमी सर्वेषु वृत्तकलेषु अष्टमी परतः शुभेति॥ यदा पूर्वद्वयस्तमयपर्यं ताषष्टीये शुक्तिथि कृयेणास्तमया द्वागष्टमी
त्रिमुहूर्ता तदा त्रिमुहूर्ता त्रिमुहूर्ता भादुत्तरविद्यायाश्च प्रतिविद्धत्वा कुत्रानुष्ठानमिति चेत्॥ निषेधमुक्तं च्या पुनरविद्यायामिति ब्रूमः
यद्यप्यस्मिन्नर्थे वचनेनोपलभ्यते। तथापि शेषितोपस्याप्यत्वा दुत्तरविद्यागोणकालत्वेन स्वीकर्तव्या॥ अस्ति वा त्रदृष्टातः। स्कंदव्याप्ति
रिक्तवृत्तेषु पूर्वविद्यायाः षष्ट्या निषेधमुक्तं च्या यद्विनस्यात्परेहमीति वा केचन पूर्वविद्या गृहीता॥ तथा भावति रिक्तगौरीवृत्तेषु द्वि
तीयाद्युतास्वीकृताते नैव न्यायेनात्राप्यष्टमी विद्याया स्वीकारोक्तु॥ ॥ इति सप्तमी निर्णयः॥ ॥ अथाष्टमी निर्णीयते॥ दिविद्यो हित
त्र निर्णयः॥ वृत्तसामान्यविषयो वृत्तविशेषविषयश्चेति॥ वृत्तसामान्येन शुक्लकृष्णभेदा व्यवतिष्ठते॥ तत्र शुक्लाष्टमी परग्राह्या ये
एवमोर्वसुरध्वोरिति युग्मशास्त्रात्॥ यद्यप्येतच्छास्त्रं पक्षद्वयसाधारणमिति चनुर्थी प्रस्तावप्रतिष्ठितं॥ तत्पिशाचांतरवत्ता कुक्कुप
क्षपर्ववस्यति॥ तथा च निगमः॥ शुक्लपक्षेष्टमी वैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्या न कर्तव्या कर्तव्या परसेयता॥ उपवासादिकार्येषु ए
षधर्मः सनातन इति ब्रह्मवैवर्ते॥ सप्तमी नाष्टमी युक्तानेति सप्तम्या युताष्टमी॥ सर्वेषु वृत्तकलेषु अष्टमी परतः शुभेति। पञ्चपुराणे। नाष्टमी स
प्तमी युक्ता सप्तमी नाष्टमी युता॥ नवम्या सह कार्यस्यादष्टमी नावसेशय इति। स्कंदपुराणे। अष्टमी नवमी मिश्रा कर्तव्या भूतिमिकृता॥ सप्त
म्या नाष्टमी वैव न कर्तव्या शिखिचजेति॥ तां येतानि ब्रह्मवैवर्ता दिवचना निषद्य पितृहृदयसाधारण्येन पूर्वविद्या निषेधमुत्तरविद्या वि
धिचक्रवर्तिनया पुनराहृतनिगमानुसारेण शुक्लपक्षविषयतया योजनीयानि तथा च शुक्लपक्षाभिप्रायेणैव पूर्वविद्या प्रतिषेध

था ६

का.मा
५७

३७

ति। जावालिः। नागविद्यातु यावद्दीमानुविद्धो महेश्वरचतुर्दशी कामविद्यातिश्रुतामलिना स्मृता इति स्तदुपराणोपि। नागविद्यातु यावद्दी
सप्तम्यानु यदाष्टमी। भूतविद्याप्यमावास्यानयाद्या मुनिगुंग वैरिति। तथा शुक्लपक्षे सवाभिप्रत्येत रविद्याविधीयते। विष्णुधर्मो
तरे। एकादशपष्टमीषष्टी द्वितीया च चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उषोष्या पराविता इति। शकली ता यातु सा ह्येव शुक्लपक्षे
परविद्याविहित। एकादशपष्टमीषष्टी शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूजाः परेण संयुक्ताः पराः पूर्वेषां संयुक्ता इति। कृष्णपक्षे पूर्वविद्या
विधिस्तत्र रविद्या प्रतिषेधश्च निगमे पद्यते। कृष्णपक्षेष्टमी यत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्यातु कर्तव्या परविद्यान कस्यचित्। उपवासा
दिकार्येषु त्येधधर्मः सनातन इति नारदीये। कृष्णाष्टमी तथा भातृतीया वर्ये तृतीया वृहत्तया तथा वस्त्रकर्तव्या संमुखी तिथिः। अमा
ष्टम्या शुक्लपक्षे व्यवस्था सामान्येन सर्ववृत्तविषया वृत्तविषया ज्ञादा नात्। वृत्तानि बोधा क्रियन्ते। तत्र वामनपुराणे। नभोमा
सकृष्णाष्टम्या कालाष्टमी वृत्तं पठितं। विष्णुधर्मोत्तरे कृष्णपक्षे सतानाष्टमी वृत्तं एत दुभयं यथोक्तं। तथा पूर्वविद्याया मनुष्ये यमादे
विपुराणे। आवागोमासे शुक्लाष्टम्या देवी वृत्तं। मारुतपुराणे शुक्लाष्टम्या नृसिंहवृत्तं। एतद्व्यपत्तत्र रविद्याया मनुष्ये यं। एवमन्याम्
पि उदाहरणीयानि वृत्तविशेषादष्टमी निर्णयो द्विविधः। वृत्तविशेषमात्रेण जीवनेन प्रवृत्त एकः न कृत्वा दियो ग वृत्तविशेषेण जी
व्यम वृत्तोपस्तत्र दूर्वाष्टमी संज्ञकः। कश्चिद्वृत्तविशेषो भविष्यपुराणे पद्यते। वस्त्रभाद्रपदे मासी शुक्लाष्टम्या मुपोषितः महेश
पूजयेद्यस्तु पूर्वया सहितं मुने इति। अस्मिन् वृत्तविशेषे शुक्लपक्षे वर्तित्वेनोत्तरविद्याया प्राप्ता यामपवादमाह नारदः। धन्या शुक्लाष्ट

रामः
५७

मी दुर्वासा वित्री वर्ये तृतीया वृत्तं। अनेगत्रयोदशी रभा कर्तव्या संमुखी तिथिरिति पद्मपुराणे पि आवाणी दोग नवमी तथा दूर्वाष्टमी त
या पूर्वविद्धेव कर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनमिति। तथा शिवशक्तिमहोत्सवे नाम कश्चिद्वृत्तविशेषः। तस्य पूर्वस्यायेन शुक्लपक्षे कृष्णप
क्षे व्यवस्थाया प्राप्ता या तदपवादः। पञ्चपुराणे पद्यते। अष्टमी नवमी विद्यानवम्या चाष्टमी युता। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमा माहेश्वरी ति
थिः। अष्टमी नवमी पुनमे महोत्साहे महोत्सवः। शिवशक्त्योः शिवदेवैरेव कृत्योत्सवयोः स्मृत्योः स्मृतिविवदुर्वी हि। तस्य
दंतिथियुग्मस्य देवस्य वा विशेषणं। यदा युग्मस्य विशेषणं तदा तादृशं युग्ममुपलभ्य सर्वग्रहणाद्दयादा विवमनस्य साहे प्राप्य दे
वतोत्सवः कर्तव्य इत्युक्तं भवति। यदा तु देवविशेषात् तदा काशी श्रीगिर्यादौ यस्मिन् देवे मनस्य साहे जायते तत्रोत्सवः कर्तव्य इत्युक्तं
भवति। न कृत्वा दियो गि वृत्तविशेषो पजीवी निर्णय उदाक्रियते। स्कंदपुराणे वृत्तविशेष पद्यते। मासी भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठार्द्धं सं
युता। यस्मिन् कृत्वा सिद्धिने कुर्याज्जेषायाः परिपूजनमिति। तस्य ज्येष्ठा वृत्तस्य न कृत्वा योगवशेनाष्टमी ग्रहीतव्या। नाष्टमी सप्तमी विद्या
सप्तमी वाष्टमी युता। नवम्या सह कार्यं स्यादष्टमी नात्र संशयः। मासी भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठार्द्धं संयुता। रात्रिर्धर्मसिद्धिने कुर्या
ज्जेषायाः परिपूजनमिति। अयमर्थः। अष्टम्या न कृत्वा योगभावे शुक्लपक्षे तिथ्या तरेणाष्टमी ग्राह्या। यदा तु पूर्वदिने रात्रौ न कृत्वा यो
गोत्ति तदा पूर्वविद्या ग्राह्या। सोयं शुक्लपक्षे प्रशुक्लस्य सामान्यशास्त्रे न कृत्वा प्रशुक्लविशेषशास्त्रेण पवाद इति। यो व पूर्व
दिने रात्रौ न कृत्वा योगः सोपि क्वचिदपाद्यते। तथा वा स्कंदपुराणे। यस्मिन् दिने भवेज्जेषायाः पूजामध्याह्ना पूर्वमप्यणुः। तस्मिन्

रुव३

कामा
५८

विष्णुपूजां च मूर्तां चैव सूत्रा सर इति॥ अत्र केवल तिथि तो न कृत्र योग स्प प्रशस्तत्वा केवल तिथि प्रयुक्ते निर्णय मयो धय थान कृ
त्र प्रयुक्तो निर्णयः आदृतः॥ तथान कृत्र युक्त तिथौ वार विशेष योग स्प ततो पि प्रशस्तत्वा तेन योगेन निर्णयः कर्तव्यः एते देवा भि
ष्यत्कद उरा रो पक्षे॥ न भोष्ट म्या यदा वारो मानो ज्येष्ठर्क मेव च नील ज्येष्ठे ति सा प्राक्ता दुर्लभा व दु कालिके ति तदेव विधा निर्ण
यः संपन्नः॥ न सिंह व्रत सतानाष्टमी व्रता दो शुक्ल कृष्ण भेदेन निर्णयः॥ दूर्वाष्टम्या व्रत विशेषेण निर्णयः॥ नील ज्येष्ठाष्टम्या योग विशेषे
ण निर्णय इति॥ तदेतन्निर्णय त्रयं दृष्टं नील ज्येष्ठाष्टमी विचार्यते॥ सा किं पक्ष भेदेन निर्णय तव्या॥ उत व्रत विशेषेण॥ आहोस्विद्यो
ग विशेषेण ति॥ अत्रैवेदमपरं चिंत्यते॥ किं जन्माष्टमी व्रत मेव जयंती व्रतं उतानयोर्भेद इति॥ तथा न्यदपि विचिंतनीयं॥ किं तिथ्यंत
रवदत्रा हर्वधः उत मध्य रात्रवेध इति प्रथमं॥ व्रत स्वरूपे निश्चिते पश्चादस्मिन् व्रते कीदृशी तिथि रित्या कां हो देति॥ तिथौ च पूर्व कृतेन प
रिक्षित्वेन वा निश्चितायां पश्चात्कीदृशो वेध इत्या कां कृता तस्माद्दो व्रतं निश्चीयते॥ तत्र जन्माष्टमी जयंती शब्दाभ्यां व्यवक्रियतां एव व्रतमे
कमेवेति तावत्प्राज्ञ कुतः॥ रूप भेदाभावात्॥ यथा याग स्पद्व्यदेव ते रूपं यथा बोपासन स्पृगा विशेषैर्गुक्ता देवताः यथा च तत्त्व विधा
यो वेद्यंतत्वरूपाः तथा व्रते नियम विशेषः स्वरूपं॥ नियमश्चात्रोपवा सो जागरणं कृष्ण पूजा च दार्घ्य दान मित्या दित कृताः सर्वोपपन्न
भिद्यते॥ अथोच्येतादृपा भेदे पि नित्य काम्य त्वाभ्यां भेदा भविष्यति॥ नित्या जन्माष्टमी श्रुत्वा एव प्रत्यवाय स्मरणात्॥ तथा च स्मर्यते॥ न
ध्रुमो संखगं कां केपेन च मुनि सत्तम॥ मां संगाक्षिप दां भुक्तं कृष्ण जन्माष्टमी दिने॥ जन्माष्टमी दिने प्राप्ते येन भुक्ते हि जो तमः॥ वैतो

वि ६

५८

क्य संभवं पापं तेन भुक्ते हि जो तमे ति॥ भविष्यत्पुराणे पि॥ आ वरो व दु लेप के कृष्ण जन्माष्टमी व्रतं॥ न करोति न रो य लु भवति कूरता कृसः
कृष्ण जन्माष्टमी त्यक्त्वा येन्यदु न मुपासते॥ न तानाग्नौ तिसु कृत मिष्टा पूर्त मथा पि वा॥ वर्षे वर्षे तु या ना री कृष्ण जन्माष्टमी व्रतं न करीमिहा
त्रो हाव्याली भवति कान न इति॥ कद उरा रो पि॥ येन कुर्वति जानेतः कृष्ण जन्माष्टमी व्रतं ते भवेति नराः प्राज्ञा ता या वा श्रका तने॥ रं
तो ह पु रा णा नि भूयो भूयो महा मुने॥ अती ताना गते तेन कुल मे को त्त रं श तं॥ पाति ते न रे के यो रे भुं ज ना कृष्ण वा सर इति॥ जयंती च का
म्या फल विशेष स्मरणात्॥ विष्णु धर्मोत्तरे हि जयंती प्रकृत्य पद्यते॥ यद्येते पञ्च कोमारे यौ वेने वार्द्ध के तथा व दु ज न म कृतं पापं हंति सोपो
षिता तिथि रिति॥ वद्वि पुराणे पि॥ स त्र ज न म कृतं पापं राज न्य त्रि विधे नृणां॥ तत्काल यति गो विंद स्तिथौ तस्यां शुभार्चितं॥ उपवास
श्च तत्रोक्तो महा पात क नाशनः॥ जयंत्यां जगती पाल विधि ना मात्र संशय इति॥ पद्म पुराणे पि॥ प्रेत यो निगता मांनु प्रेत त्वं नाशितं न रेः ये
कृता आवरो मासि अष्टमी ते हिणी युता॥ किं पुन र्बधारेण सोमे नापि विशेषे त इति॥ कद उरा रो पि॥ महा जयार्घ्यं कृत्वा जयंती पुन्ये
न घ॥ धर्म मर्थं च कामं च मोहं च मुनि पुंगवा दशति वां क्ति तान र्थाना नाति दुर्बल मिति॥ भविष्योत्तरे जयंती कल्पे॥ प्रति वर्षे विधानेन स
हो धर्म नं दन॥ नरो वाय दिवा नारीय यो नृ फल मा पु या दिति॥ एवं जन्माष्टम्या श्रुत्वा एव प्रत्यवाय ता॥ जयंत्याः फल विशेषोच्चाभ्याः क
मिण नित्य त्वे काम्य त्वं चाभ्युपेत व्यमिति मेव॥ गुण फला धिकत्वाभ्युपगमे पि जयंत्याः फल विशेषोपपत्ते॥ गो दोहन दध्या दित त्र दृष्टं त
च मते नापः॥ प्राणयेत् गो दोहन पशु काम स्पेति नित्य योर्धर्ष पूर्ण मास यो र्वा प्र ण य नं वि धाय त देवा श्रित्य पशु पूजा गो दोहन पा

का. मा.
५६

पात्रं विहितं। दध्नेन्द्रियकामस्य तत्र पूर्वप्रकृतेनित्याग्रिहोत्रेपूजापदधिविधीयते॥ एवं नित्याजन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषा
यजयंतीनामकारोहिणीयोगो विधीयतां॥ नवरोहिणीलक्षणास्य कालविशेषस्यानुपदेयत्वादविधेयत्वं शकनीयं॥ कालविशेष
स्य स्वतन्त्रेण प्रवृत्तेरनुत्पाद्यत्वेऽप्यनुष्ठानांगत्वं शास्त्रेणावगत्यानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्तृशक्यत्वात्॥ अन्यथा॥ वसन्ते वसन्ते मा
निषायजेतेत्यादिकः सर्वोपिकालवधिलुप्येत॥ रोहिणीयोगस्य च जयंतीनामकत्वं जयंतीलक्षणाप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यै र
भ्यवसेयं। तानि च वाक्यानुदाहरामः॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ रोहिणीवयदा कृष्णपक्षे षष्ठाद्विजोत्तमा॥ जयंतीनामसाप्रोक्ता सर्व
पापहरातिथिरिति॥ सनत्कुमारसंहितायां॥ शृणुष्वहो वदितो राजन् कथ्यमानं मया नद्य॥ आवासास्य मासस्य कृष्णाष्टम्या नरा
धिप॥ रोहिणीयादिलभ्येत जयंतीनामसातिथिरिति॥ स्कान्दे प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्॥ आवरो बहुले सा तु सर्वपाप
प्रणाशिनी॥ जयंती पुण्यं च कुरुते जयंती पुण्या च तां विदुरिति॥ विश्वरूपेण अष्टमी कृष्णपक्षे रोहिणी मङ्गलं संयुक्ता भवेत्प्राष्टपदमा
सि जयंतीनामसा स्मृतेति॥ योर्हि मास्येतेषु मासेषु स्वीकृतेषु आवासा पूर्णिमायां आवगा मासस्य समाप्तत्वा दुपरितंती प्रति
पदमाभ्यभाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्राष्टपदस्य तु कुरुते विष्णुधर्मोत्तरे॥ प्राजापत्यं कुरुते संयुक्ता कृष्णानेति अष्टमी सापवा सोहोः पू
जा तत्र कृतानसीदतीति॥ वसिष्ठसंहितायां॥ आवरो वानभस्ये वारोहिणी संहिताष्टमी॥ यदा कृष्णानेरेर्त्तवासा जयंती तिकीर्ति
ता॥ आवरो श्रीवैरो न भवेद्योगो न भस्ये न भवेद्युवन्तयो रभावे योगस्य तस्मिन् चर्षेण संभवति॥ अत्र आवगा इति मुख्यः॥ कल्पा

राम
५६

नभस्य इत्युक्तं कल्पः॥ यदि वा आवरो यदि वानभस्ये सर्वथा रोहिणी कृष्णाष्टमी जयंतीत्येतदविवादः। पुराणांतो रोहिणीति
यदा कृष्णपक्षे षष्ठाद्विजोत्तमा जयंतीनामसाप्रोक्ता सर्वपापहरातिथिरिति॥ तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयंती कृष्णाष्टमी रो
हिणीयोगो स्वतन्त्रेण प्रतिपूर्वोदाहृत फलकामिनस्तद्देशे योगो गोदाहृतदध्यादिवद्वृत्त्यात्वेन विधीयते॥ काम्ये तु ज्योतिष्टोमे
गुणविशेषो न कोपि फलाय विहितः॥ अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदाहृतदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदाहृत फलवाक्या निप्रक
र्तिते जन्माष्टमीव ते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यते॥ तथा सतियथादृशी पूर्णिमा साम्या अन्यः कश्चित् शुभलक्षणो गोदा
हनसंज्ञको यागो नास्ति किंतु गुणैव केवलं गोदाहनं॥ तथा न जन्माष्टमीव तादस्य जयंतीव ते किंतु प्रकृत एव वृत्ते फलाय
गुणविधिरित्येवं प्राप्तेषु मः॥ वतद्वयमिदं धविनुमर्हति॥ कुतः॥ नामभेदात्तिमित्तभेदात् रूपभेदात्॥ शुद्धमिश्रत्वभेदात्तिर्द्देशभे
भेदाच्चा तथा हि पूर्वोदाहृतेषु अकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिर्वाक्येषु जन्माष्टमीव तमिसे वनामव्यवहृते॥ तथा पूर्वोदाहृते
जयंतीव तमिति नाम व्यवहारः॥ नामभेदाच्च कर्मभेदो ज्योतिरधिकरणो व्यवस्थितः॥ अथ वा अधिकरणस्य संग्राहकावेतोऽश्लोको
भवतः॥ अथैव ज्योतिरित्यत्र गुणवाक्यं वाच्यं कर्मागुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमेऽनूदितो अथेति कृते किन्न एतच्छ्लोको ग्रं
थेऽस्ति॥ सख्य एवायं कर्मत्वमुत्पत्तिगतं सत्तयेति॥ अयमर्थः॥ अथैव ज्योतिरथैव विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेते न सहस्रदहि
तो न यजेतेति श्रुतं तत्र संशयः॥ किं प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे सहस्रदहिणाख्यगुणविधिः। उत यागांतरविधिरिति॥ एष ज्योतिरे

तेनेत्याभ्यामेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिर्ममूद्यतत्र गुणविधिरिति पूर्वः पदः अर्थांतरद्योतकेनाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिर्मम
 स्यविकृतं कृतं यत्ने॥ एतच्छब्दश्च प्रत्यासन्नं वृत्ते। प्रत्यासन्नश्च द्विविधा अतोता आगामिनी चेति॥ तत्रातोतायाः प्रत्यासन्नं विकृतं
 सति आगामिप्रत्यासत्तिपत्तिर्नैतच्छब्दोपपत्तिः॥ तथाप्येककर्मत्वं माभूत्कर्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत्॥ अपूर्वसंज्ञेति वद
 मः। एव ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये पूर्वप्रकृतकर्मविषया ज्योतिश्च मलजा अस्या ज्योतिरित्येवासांसाश्रयंते। तत्र यथापूर्व
 धिकरणे सप्तदशप्राजापत्या न्यश्रुना लभेतेत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया संख्यया कर्मभेदो भिरूपितः। तथा नानाश्रुतिगतयानृतन
 संज्ञया कर्मभेदो भ्युपगतव्यति। एवं वसतिप्रकृतेष्वनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव तजयंती व्रतसंज्ञाभ्यां
 व्रतभेदो भ्युपगतव्यति॥ तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः जन्माष्टमीव तेति थिरेव निमित्तं॥ जयंती व्रतरोहिणीयोगः॥ जन्मा
 ष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योगसंबन्धितव्यः॥ ननु त्रयुक्तायामेव तिथौ देवनंदनस्योत्पत्तिः। मेवं तज्जन्मस्यष्टम्या एव प्रधा
 नप्रयोजकत्वात्। रोहिणीतद्योगयोर्विद्यमानयोरोपबुधवादिवदुपलक्षणात्। अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव स
 माख्यायते॥ अन्यथा जन्मरोहिणीति वा जन्मयोग इति वा समाख्यायते॥ तस्मादप्यमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारोपि प्रयोजकः
 स्यात्॥ अस्त्विति चेत्। न। अतिप्रसंगात्। तज्जन्मकाले द्वापरावसानस्य संवत्सरविशेषस्य सन्धावनतयोरपि प्रयोजकत्वं केन कार्यं
 तस्माज्जन्मस्यष्टम्या एव प्राधान्यं। तस्मादप्येव श्रुतिलिङ्गादिषु षडुसमाख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यं। तथा प्रत्यक्षा

दिषु संभवेति ह्योतेषु षडुसमाख्येषु तिस्वरूपमागमदूषं वा प्रमाणमुक्तं भवति॥ ननु निरर्थकोयं वाग्वादलक्ष्याः कोलाहलाः
 यद्येकं व्रतं यद्विवाव्रतं यद्वयं शुभयथाप्यनुष्ठाने कोलाहलाः ति शयः स्यात्॥ अस्त्विवल्लहानतिशयः। यस्मिन्संवत्सरे श्रावणवकुलाष्ट
 मीपरित्यक्तान्यस्मिन्नवम्पादौ रोहिणी भवति। तस्मिन्संवत्सरे जयंती सन्त्युपेणोवनास्ति। अतो जयंती व्रतस्य तत्रनुपलब्धत्वात् तस्यैव जन्मा
 ष्टमी व्रतत्वे तच्चिन्नाश्रुयात्॥ भेदपदेन सत्तामपि जयंती जन्माष्टमी व्रतं तत्र प्रवर्तत इत्युपमनुष्ठानेति शयः॥ भवत्वेवं तथापि नो
 पन्यस्ते निमित्तभेदो व्रतभेदमावहति कर्मभेदहेतुषु शब्दांतत्वाभ्यां संख्यागुणप्रक्रियानामध्ये युवद्वयमात्रेण निमित्तस्यानेन
 भावादिति चेत्॥ नैवं॥ तथा हि। पूर्वोक्तसंज्ञाभेदसंवादि तं व्रतभेदे निमित्तभेदः॥ उपोद्बलमिति। तस्मादत्र निमित्तभेदाद्व्रतभेदः
 तथा रूपभेदादपि व्रतभेदो वगतव्यः। रूपभेदस्य कर्मभेदहेतुत्वमाभिरुचिकरौ निर्णीतं अस्य चाधिकरणस्य संज्ञाकावेतौ
 स्तोको भवतः॥ गुणकर्मतरं वा स्याद्वा जिभ्यो वा जिह्वेति। गुणो देवान्मनुष्याः समुच्चयविकल्पतः॥ आभिर्होत्यति। शिष्ट
 त्वात्प्रवला तत्र वा जिह्वेति। गुणोऽविश्वकर्मा व्यक्त्येवा जिह्वेति कर्ममिति॥ तत्रैव यत्सिद्ध्या नयति सा वै श्रुदेव्या भिरुची जिभ्यो
 वा जिह्वेति श्रुतेः॥ अश्रुदेवि संवंधात्॥ हीरनीरयोर्विभेदे सति यो घनीभूतः हीरशः सा भिरुचा। तस्याश्च विज्ञेदेवादेव तातत्र
 पश्यन्मूतं नीरं तद्वा जिह्वेति। तस्य च वा जिह्वेति देवता तस्य च वाक्यस्य आभिरुचा तस्य प्रतिपाद्यं तत्र वा भिरुचा इत्येकं विश्वेदेवदे

का. मा
६९

वता कये कं कर्म। तथा सति किमु परितनेन वा जिभ्यो वा जिनमित्यनेन वा केन पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वा जिनं गुणोपिविधीय
तित्तकर्मतरविधिरितिसंशयः। तत्र वा जोत्रमा भिक्षासायेवादेवाना मलिते वा जिन इति युक्त्या प्रकृतो नैवाननूद्य वा जिनं गुणो
विधीयते। स वा भिक्षु या सह विकल्पते समुच्चीयते वेति पूर्वः पक्षः॥ उत्पत्तिश्चिष्टा भिक्षा गुणा वस्तुस्य कर्मणो गुणातरा काङ्क्षाभा
वात्। वा जिनस्य त्रप्रवेशा संभवे सत्यन्यथानुपपन्नो वा जिनं गुणो वा जिज्ञाया र्यस्य प्रकृतदेवता व्यतिरिक्तं स्वत्वं कल्पत्वा क
र्मभेदपर्यवस्यतीति सिद्धांतः। अत्र यथाद्वयदेवतालक्षणस्य यागनूपस्य भिन्नत्वात्कर्मभेदः। तथा प्रकृतेऽपि नूपभेदादुत्त
मेदोभ्युपगम्य तां उपवासमात्रं जन्माष्टमी स्वरूपं तदुत्पत्ति वा केतमात्रस्य प्रतीयमानत्वात्। ननु जयंतीव्रत एवोपवासं कुर्व
दित्युत्पत्ति वाक्यं स्मर्यते ननु जन्माष्टमीव्रतं वा ठं॥ तथा यत्र विधिरुज्जेत व्यः अन्नभोजने प्रत्यवायस्मरणानुपपन्नो स चोनीयमा
मात्रो विधिरूपवासमात्रं विधत्ते ननु मे उपनिर्माण जागरण प्रतिमादानादिकं। विधेस्तत्र धनहेतुश्च करण प्रत्यवाय वा केयमु
भोजन निषेधमात्र स्मरणत्वात्। न हितत्र निशयादानभावे च प्रत्यवाय स्मर्यते। अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपेन तु दानादिकं।
अत एव कारण प्रत्यवाय वाक्यशेषे जयंती प्रयुक्त दानादिश काव्यावृत्तये केवलशब्द उपवास विशेषणत्वेन पश्यते। केव
लिनोपवासेन तस्मिं जन्म दिने मम शत जन्म कृता त्यापानुच्यते नात्र संशय इति। तस्माज्जन्माष्टमीव्रतोपवासमात्रं स्वह

राम
६९

पं॥ पदि शिष्टास्तत्रापि जागरण दानादिकमनुतिष्ठंति अनुतिष्ठन्नामशुविस्तेः। उण्यविशेषैः व्रतस्योपोद्धतन संभवात्। शास्त्रेण
उप्रापितमुपवासमात्रं। जयंतीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवास स्वरूपं तद्विधायके बुशास्त्रे उक्त्या मिधानात्। तथा च पुराणोक्त
श्चर्यदेवकीर्त्तने जयंती संभवे व्रतं। कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजने रपीति॥ भविष्योत्तरे पि॥ मासीमाद्रपदेष्टम्यामिशी ये कृष्ण
पक्षे गेशशाकवृषराशिस्थोऽक्षरौ हिणिसंज्ञके योगे स्मिन्नुदेवादिदेवकीर्त्तनामजीजनत्। तस्मान्मा पूजयेत्तत्र शुचिः सम्य उणे
धितः॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणां॥ हिरण्यमेदिनी गावो वासांसि कुशुमानि च॥ यद्यदिष्टमेतत्तत्कृत्वा मेव
पतामिति॥ भविष्यद्विष्णुधर्मोत्तरयोः॥ जयंतीमुपवासश्च महापातकनाशनः॥ सर्वे कार्ये महा भक्त्या पूजनीयश्च वैशव इति।
वद्विपुराणे॥ कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलौ कारो हिणीयदि॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नत इति॥ स्मृत्यन्तरे पि॥ प्राजाय
त्यर्हं संयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं च कपाणिन इति॥ नादीय संहितायां जयंती प्रकृत्य स्मर्यते॥ उपो
ष्य जन्म चिक्रा निर्कर्या जागरणं तु यः॥ अर्द्धरात्र्युताष्टम्यां सोऽश्वमेध फलं तन्मेदिति॥ एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासे
जयंतीव्रत रूपत्वेन प्रतीयते॥ अतो नूपभेदादुत्तमेदः॥ तथा शुद्ध मिश्रत्वभेदादपि दृष्टव्यः॥ अकरणे प्रत्यवायमात्र स्मरणत्वात्। शुद्ध
निर्जन्माष्टमीव्रतं करणे फलविशेष स्मरणत्वात्। अकरणे प्रत्यवायमात्र स्मरणत्वात्। नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मिश्ररूपे जयंतीव्रतं॥ तत्र
फलवाक्यानि पूर्व पक्षे सर्व प्रसंगादुदाहृतानि॥ अकरणे प्रत्यवायश्च जयंती प्रकृत्य कस्मिंश्चि पुराणे स्मर्यते अकुर्वन्त्यातिमरं के पाव

को. मा.
६२

दिशुः सुतु दशोति ॥ स्विदयुगलोपि ॥ श्रुष्टायेन उयत्पापं शव हस्तस्य भोजने ॥ तत्पापं लभते कुंति जयंती विमुक्तो नरः ॥ क्रियाहि
नस्य मूर्खस्य परात्रं भुंजते धिवा ॥ न कृतं घृण्य लोकोक्तिजयंती विमुक्तस्य च ॥ ब्रह्म घृण्य पृथु पृथु गोवधे स्त्रीवधे पिबानने
कोय दुःखार्हं लजयंती विमुक्तस्य च ॥ न कृतोति यदा विमोर्जयंती संभवत् ॥ यमस्य वशमापन्नः सहते नारकी व्यथा ॥ जयंती वा
सौ प्रोक्ते करोत्युदरपूरणं ॥ सवी अतेति मात्रं नुयमदूतेः कलेवरं ॥ यो भुंजीत विमूढात्मा जयंती वा सो नृपेति ॥ तैरेतैरकरणाप्रत्यया
वाक्यैर्नित्यं च जयंती ॥ न त्वेव भुंक्ते रकरणाप्रत्यया वाक्यैः ॥ केवलं नोपवासनेति पापकृत्यवाक्याच्च जन्माष्टमीव तमपि नित्यं कांक्ष्यं
तमैव ॥ पापकृत्यफलत्वमात्रेण कांक्ष्यत्वे संधावंदनादेरपि कांक्ष्यत्वप्रसंगात् ॥ अतः स पिपापकृत्ये फलांतरास्मरणेन केवलं नि
स्यत्वं जन्माष्टमीव तस्य युक्तं ॥ ततः केवलमिष्टत्वभेदाद्वतवैर्भेदः ॥ तथा निर्देशभेदादपि वतभेदो दृश्यः ॥ निर्देशभेदश्च भृगु
वाक्ये दृश्यते ॥ जन्माष्टमी जयंती च शिवरात्रिस्तथैव च ॥ पूर्वविद्धे वक्तव्यातिथिभेदे च पारणामिति ॥ यत्र जन्माष्टमी रोहि
णी चेति पाठः ॥ तत्रापि रोहिणी शब्देन तद्युक्तातिथिर्विवक्षिता ॥ ननु केवलं रोहिणी तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोत्तरयोर्जन्मा
ष्टमी शिवरात्रौ स्तिथित्वात् ॥ अथ केमेव वतं स्यात् निर्देशभेदेनोपपद्येत ॥ ननु वतभेदेऽप्यस्ति दोषः ॥ यदा दिनद्वयेऽष्टमी
वर्तते ते रोहिणी तूत्तरदिन एव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः ॥ परं युर्जयंत्युपवास इति नैरन्तर्येनोपवासद्वयं प्रसज्येत प्रसज्येत
नाम प्रमाणवत्वादिति चेत् ॥ न ॥ परदिने भोजनोपवासलक्षणविस्तृष्टधर्मप्रसंगात् ॥ उपवासस्यो गंधारामिति हि वदते

रामः
६२

तथा जन्माष्टम्युपवासो गणप्यपारणस्य जयंत्युपवासस्यैकत्र प्राप्तिः सोयमेको दोषः ॥ अतिरेकानुपलभश्चापरो दोषः ॥ तथा
हि यथा जयंती व्यतिरिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्येत तथा जन्माष्टमी व्यतिरिक्ता विजयंती कापिव सारुप्यं लभ्येत ॥ न त्वेव उपलभ्य
ते ॥ अतो वतभेदोऽपि दुष्ट एव ॥ अतो न्यते ॥ न तावत्पारणोपवाससंकर्ये लक्षणो दोषोऽस्ति ॥ आद्या रोणकपानादिना पारणोपवा
दितेऽप्युपवासभंगाभावात् ॥ अन्यथा द्वाद्शीयारणत्रयोदशीर्नयोः क्वचित्सांकर्यं केन वार्येत ॥ नाप्युपवासद्वयनैरन्तर्यं रोहिणी
संयोगसंभवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्तव्यत्वात् ॥ सर्वत्र तिथिष्वलभ्ययोगस्य केवलं तिथेरुक्तत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रो
पहणीयत्वात् ॥ अत एव अतिरेकानुपलंभोऽप्यलंकारयननुदोषाय ॥ जन्माष्टम्यो रोहिणीतिरेकत्वेन व्यतिरेकानुपलभ्यतां
नामा ॥ जयंती सांयोगरूपत्वेन रोहिण्या मिवाष्टम्या मपि सांयोगरूपत्वेन कथं व्यतिरेकशोकावकाशस्तस्माद्वतद्वयपदेन कोऽप्य
स्ति दोषः ॥ किंच यदो रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमी जयंती सांयोगस्यावश्यं भावित्वेन जयंती वत एव जन्माष्टमी वतमे
तर्भवति ॥ तस्मादपि नोपवासद्वयप्रसंगः ॥ न देवं वतभेदे दोषाभावात् तस्मात् कानां च नामभेदादीनां पुराणोक्तानां द्वावद्वय
भेद एवावश्यं मध्यमेयः ॥ वतैकं धर्मसुतयोः स्तुत्युक्तानुसंधानाभावादष्टम्युपवाससादृश्याच्च केषां विदुदेति ॥ सादृश्यं च गुण
विकृतिना दशया श्रिया वा च संभाव्यते ॥ यथा द्वाद्यागस्य गुणविकृतिः सा केयस्यापि यको यागः ॥ तत्र द्वाद्यागे यावतो गमि विष
याः प्रयोगास्ते सर्वे विता के प्रस्थापीये ॥ विद्येते भेदस्तु स्वल्प एव भवति ॥ द्वाद्यागे सान्नाप्यहविषो दधियसोः पृथग्वदाने

का. मा.
६३

साकं प्रस्थाप्यो येन सहैव प्रस्थानं ॥ एतावता भेदगुणविकृतिरित्यभिधीयते ॥ तथा त्रिष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्त्यः ॥ अत्रि
ष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि उक्तेष्वधिकानि त्रीणि ॥ ततो गुणविकृतिरुक्त्या गुणविकृतित्वमेव मन्त्राणि जन्माश्मन्त्राण्युपवासांश्च जये
त् ॥ अनुदानादिरधिको गुणः ॥ अतः सा गुणविकृतिः ॥ अत्र या अत्रिभावेन ज्योतिष्टोमे तद्गतावस्तुष्टोपासने दृष्टः तत्र ज्योतिष्टोमश्चात्र
पः ॥ तस्यां गानुक्त्या दीपानि ॥ तत्रोक्तं नाम वरुचामाध्यायिना होत्राण्यमाने आज्यमस्तु तत्रोक्तं यनि केवत्यादिनाम केशं त
त्रोक्तं माश्रित्य वरुचामाध्यायिना पतिषद्युपासना निविहितानि ॥ तथा च श्रुतिः ॥ उक्त्यमुक्त्यमित्येव प्रजावदंति तद्विदमेवोक्त्य
मित्यमेव पृथिवीति ॥ अहमुक्त्यमस्मीति विद्यादित्य ॥ उक्तो योनाम सामवेदिनो द्वात्रायोगीयमानः ॥ साम्नो मागविशेषः ॥ तत्रोक्तं
यमाश्रित्य कंदो यो पतिषद्युपासना निविहितानि ॥ त्रिंशत्तेतदहं मुक्ती यमुपासीतेति ॥ एवं प्रकृते पि जन्माश्मन्त्राणि ब्रूते ये ये आवाह
स्माश्मन्त्राणि तामाश्रित्य रोहिणीयोजनिमित्तं दानादिकं जयंती ब्रूते विधीयते ॥ अतो गुणविकृतित्वेनात्र या अत्रिभावेन च सा दृश्यस
द्वावादनयोर्ब्रूते कथं भो मंद उद्धेर्जायतां नाम ॥ अमा रात्र्या यदंशं भिक्षुसर्वे ये वव्रतमेहं गीकार्य इति सिद्धं ॥ यदेतद्विचारत्रयं
वमुपहिंसं ब्रूतमेदेति प्यिनिर्णये वेधे वेति ॥ तत्र ब्रूतमेदो निर्णीतः ॥ अथ तिथि निर्णेतव्या ॥ तन्निर्णयश्च वेधाधीनः ॥ अतो वेधः पू
र्वमभिधीयते ॥ तिथ्यंतरेष्वरूपेण कर्म कालत्वात् ॥ उद्यात्तमयवेलाया त्रिमूर्तवेधः ॥ सामान्येन निरूपितः पंचम्यादि
षुतु विरोधतः ॥ वामपूतं दिवेधो दर्शितः ॥ जन्माश्मन्त्रा जयेत्याश्चरात्रिप्रधानत्वात् रात्रियोगोत्पशतः ॥ एतच्च जावालिङ्ग

राम
६३

जोतमाभ्यां दर्शितं ॥ अहस्तुतिपथः पुण्याः कर्म उज्जानतो दिवा नक्कादि ब्रूतयोगे षुतु त्रियोगे विधिष्यत इति ॥ यद्यच्छपवा सव्रतत्वात्
अहनि रात्रौ च सुत्यं च उक्तिः सामर्थ्ये सिद्धं ॥ तथा पि अर्धरात्रस्य मध्यकालत्वं मुक्तं वसिष्ठसंहितायां ॥ अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशार्धे दृश्यते यद्दि ॥
मध्यकाल इति ख्यातत्वात् जातो हस्त्वयमिति एव सत्यं रात्रसद्भाव एवात्र कर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते ॥ एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पश्यते
रोहिण्यमर्धरात्रे नु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ॥ तस्या मध्यर्धे न शौरेर्हति पापं विजयते ॥ तस्मिन् अर्धरात्रे कियत्परिमाणं पेक्षितमित्यपेक्षा
या आदिसुत्रात् दर्शितं ॥ अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया पियदा भवेत् ॥ जयंती नाम सा षोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति ॥ वराहसंहितायामपि ॥
सिंहेर्के रोहिणीयुक्ता नभः कृष्णाष्टमी यद्दि ॥ रात्र्यर्धपूर्वा परगा जयंती कलया पि वा इति ॥ रात्रे रर्धरात्र्यर्धपूर्ववश्च परव पूर्वो परे रात्र्यर्धवते पूर्वो
परे रात्र्यर्धपूर्वो परे तयोर्गच्छति वर्तते इति रात्र्यर्धपूर्वो परगा ॥ घटिकाया अशीत्यधिकशततमो भागः कला ॥ नावतापरिमाणेन पूर्वोर्ध्वव
साने उत्तरार्धो दो ववर्तमानो ग्रहीतव्या ॥ खंडतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा ॥ पूर्वोद्युः सप्तमी युक्ता परेद्युर्नवमी युक्ता वेति तत्र सप्तमी यु
क्ता या रात्रिपूर्वार्धे कसाने कला द्वावो विधीयते ॥ उत्तरार्धो दो स्वतः ॥ सिद्धत्वेनाविधेयत्वात् ॥ तद्विषयं यणनवमी युक्ता या उत्तरार्धो दो
कला सद्भावो विधीयते ॥ पूर्वोर्ध्ववसानकलायाः सप्तमी युक्तविषयत्वं विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितं ॥ रोहिणी संहिता कृष्णाष्टमी भा
द्रपदेष्टमी ॥ सप्तम्यामर्धरात्र्यर्धकलया पियदा भवेत् ॥ तत्र जातो जगत्त्रायः को लुभी हरिरीश्वरः तमेवोपावसेत्कालं कुर्यात्तत्रैव जाग
रामिति ॥ इयमष्टमी कृष्णयक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति ॥ सैवाष्टमी शुक्लयक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति ॥ अतएव यो

का. मा.
६४

जीश्वरः रोहिणी संहिता कृष्णमासे च श्रावणेष्टमी ॥ अर्द्धात्रादधश्चार्धकलयाधियदा भवेत् ॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप
प्रणाशिनीति ॥ कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लभ्यता स एव पङ्कान्तरमाह ॥ अर्द्धात्रे दधश्चार्धकलयाधियदा भवेत् ॥ रोहिणी राष्टमी
ग्राह्या उपवासवतादिष्विति ॥ एकारार्धघटिका वै कार्धघटिकेताभ्यामन्विता कलामये दधार्धघटिका स्थूला तामये दधार्धघटिका
स्थूला तत्रायमर्थः संपद्यते ॥ पूर्वभागावसान एकाघटिका उत्तरभागादौ वै कामिलित्वा तन्निशी यशद्ववाच्यमुक्तं तावत्
रिमासां सर्वैरपि सुलब्धत्वा मुख्यः कल्पः तदसंभवेऽर्धघटिका वैष्टव्या ॥ तस्याप्यसंभवे कवेत्तित्तत्र मुख्यपक्षमभिधेयमभि
धेयान्तरे निशीथे कल्पपक्षगत्सुक्तम् ॥ तत्र वचनं साकल्येन पूर्वमेवोदाहृतं ॥ अत्र जयंती च दधार्धस्था वश्य कर्तव्यता तस्य च प्रो
यकालो नत्वा निशीथयोगः प्रशस्तः ॥ एतदेव विष्णुधर्मोत्तरे मिहितं ॥ अर्द्धरात्रे तु योगो यं तावत्पुदये तैयं तथा ॥ नियतात्मा
शुचिं स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेदिति ॥ सोममर्द्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः ॥ यस्तु कृत्वा होरात्रयोगः सोमं मुख्यतरुणश्च यदा कदा
विदिष्ययोगः सोमकल्पः ॥ सच वसिष्ठसंहितायां दर्शितः ॥ अहोरात्रे तयोर्योगो ज्योत्संमूर्तो भवेद्यदि मुहूर्तमप्यहोरा
त्रयोगश्चेत्तामुपयोजयेदिति ॥ पुराणांतरेषां रोहिणी च यदा कल्पे यदेष्टव्या द्विजोत्तमा ॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप
हारायि ॥ वासरे वा निशायां वा पञ्चत्वापि रोहिणी ॥ विशेषेण नभो मासे सेवोपयामनीषिभिरिति ॥ यो यं जयंतीव
तयोगनिर्णयः स एव जन्माष्टमीव तेष्टव्यः ॥ यस्मिन्नेतरे यो गोनास्तितस्मिन्नेतरे जन्माष्टमीव तमेकमेव प्रवर्त

रामः
६४

ति ॥ तत्रापि नेतगाष्टमीव द्विवसेवेधः ॥ किं त्वर्द्धरात्रवेधः ॥ तथा च तस्मिन्नेव पुराणांतरे दिवा वापि दिवा रात्रौ नास्ति चेद्रोहि
णी कला ॥ रात्रियुक्ता प्रकुर्वीत विशेषेण दुसंयुताम् ॥ अन्यत्रापि अष्टमी शिवरात्रिश्च स्वर्द्धरात्रादधोयदि ॥ दृश्यते घटिका
या सा पूर्वविधा प्रकीर्तितेति ॥ इति वेधे निरूपितः ॥ अथ ग्राह्यातिथिर्निरूप्यते ॥ सा च संवत्सरभेदे न द्विधा भवति ॥ रोहिणी रहि
तारोहिणी युक्ता चेति ॥ तत्र यारोहिणी रहिताष्टमी सापि द्विविधा शुक्ला सप्तमी विज्ञातेति ॥ सूर्योदयमारभ्य प्रवर्तमानाऽ
ष्टमी शुक्ला निशीथ्यादौ कसन्नम्या कियत्पार्षिका विज्ञा ॥ शुक्लापि पुनर्निशीथ्या सप्तम्याभिभ्यां द्विविधा ॥ तत्र निशीथ्या
पिनी जन्माष्टमीव ते मुख्यविशेषेण दुसंयुतामिति वचनात् ॥ निशीथ्यापि रहितापि रात्रियुक्ता प्रकुर्वीतेति वचनेन ग्रही
तमा भवति ॥ ननु पूर्वदुर्निशीथ्या दूर्ध्वमारभ्य परे दुर्निशीथ्यादौ कस्या समाप्यते तस्या उभयत्रात्रि संबंधित्वात् ॥ कुत्रोपवास
इति चेत् ॥ परे दुरिति ब्रूमः ॥ उभयत्र निशीथ्या सप्तम्याभावस्य रात्रि संबंधस्य च न त्वेपि परे दुः प्रातः संकल्पकालमारभ्य व
र्तमानतया प्राशस्त्येष्टव्यं ॥ सप्तमी विज्ञापि त्रिविधा ॥ पूर्वदुरे वनिशीथ्यापिनी परे दुरे वनिशीथ्यापिनी उभयत्र निशीथ्या
पिनी चेति ॥ तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोर्निशीथ्यापिनेः प्रयोजकत्वेन पा निशीथ्यापिनी सा विशेषेण दुसंयुतामिति वचनेन
संहितया भवति ॥ या तु दिनद्वयेपि निशीथ्यापिनी तस्या उभयत्र निशीथ्ययोगस्य रात्रियोगस्य च न त्वत्वात् तनेन वचनेन नि
र्णयः संभवति ॥ नापि कल्पपक्षेऽष्टमी वैवेत्यादिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तेर्निर्णेतुं शक्यते ॥ तेष्वा महर्षेर्वैदिकत्वात् ॥

यः

न्युन्यथावतांतेरेपि निशीयेवेधः। प्रसज्येता तस्मान्नान्यः परिशिष्यते। न्यायश्च परेद्युः पदा संघाययति संकल्पकालमार
भ्यतिथिसंघातात्तानवका कल्पाभिधा यिवचनेन पूर्वद्युरपि संकल्पकालेतिथिरस्तीति शंकनीयं। तस्या मुख्यतिथिर्वा
भावात्। किंच सातिथिं सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविरिति वचनेन निशीयव्यापिनी मष्टमी न विषयीकरोति। तस्मा
त्परेद्युरेवोपवासः॥ तदेवं वतुर्विधारो हिणी रहिताष्टमी निर्णीता॥ अथ रोहिणी सहिताष्टमी निर्णीयते॥ सापिचतुर्वि
धा शुद्धा विद्धा सुद्धा धिका विद्धा धिका वेति॥ तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीययोगो पत्किंचिन्मुहूर्तयोगश्चेति त्रैविध्यं
भवति॥ एवं विद्यायामपि दृष्टव्यं एतेषु बहुभेदेषु दिनान्तरे योगाभावा दुपवाससंदेहो नास्ति। किंतु केवलं योगतारतम्यं
भवति किंचिन्मुहूर्तयोगप्रशस्तः। अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततः संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः सर्वेषुपि योगेषु योगमुपजीवो
पवासो विहितो विष्णुरहस्ये प्राजायत्यर्द्धसंयुक्ता कृष्णा गभसि चाष्टमी। मुहूर्तमपि लभ्येत सोपवासा सुमहाफला। मुहूर्
तमप्यहोरात्रेयस्मिन्मुहूर्ते हितं भवेत्। अष्टम्या रोहिणी रिकुं तो सुप्रणामुपावसेदिति। शुद्धाधिकानुसूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता
परेद्युः सूर्योदयमतिक्रम्य वृद्धते। सावत्रिविधा पूर्वद्युरेव रोहिणी युक्ता। परेद्युरेव रोहिणी युक्ता। दिनद्वयेपि रोहिणी युक्ता चे
ति। तत्राद्ययोर्द्वयोर्जात्युपवाससंदेहः। रोहिणी युक्ता या द्वितीयकोटेरभावात्। तृतीयपदे तु रोहिणी योगस्योभयत्र समानत्वे
पि गुणाधिक्या पूर्वोपवासागुणाधिक्यं च दर्शयते॥ येयमत्रोपवासात्वेनोक्ता पूर्वतिथिः॥ सापि रोहिणी योगभेदा विधा

रामः
६५

जी.

भिद्यते अष्टमी वत्सूर्यमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित् परेद्युरपि कियतो वृद्धते। कदाचित् पूर्वद्युर्निशीयमारभ्य रोहिणी प्रव
र्तते कदाचिन्निशीया दूर्ध्वमारभ्य प्रवर्तते॥ तत्र प्रथमपदे संपूर्णयोगत्वमेको गुणः। संकल्पकालमारभ्य कृत्स्नकालव्याप्तिरपरो
गुणः। निशीयव्याप्तिस्तृतीयो गुणः। नच ते त्रयो गुणाः परेद्युः संभवन्ति। द्वितीयपदे निशीये जयंती सद्भावो गुणः। नच परेद्युः साति
तृतीयपदे दिनद्वयेपि निशीये जयंती योगो नास्ति पूर्वद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी तत्राष्टम्याः प्राधान्यात् प्राव
त्यमभ्युपेयम्॥ सर्वत्र हि जयंती वा केचन रोहिणी सहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमी सहितारोहिणीति व्यवहारभावाच्च तिथिन
कृत्रयोः क्रमेण प्राधान्योपसर्जनभावा वजंतव्यः॥ अतो गुणाधिका कुद्धा धिका पूर्वोपवासा। निशीयार्थो कस्यप्युक्ता।
परेद्युरपि विध्यमाना विद्धा धिका॥ नच निशीयवेधो ग्राह्य इत्युक्तम्॥ वाठम्॥ वेध्याया अष्टम्या निशी सद्भावो त्रिनिशीय
वेधः। ननु वेधिकायाः सप्तम्याः सद्भावः विद्धा धिकायामपि पकृत्रयं। द्योः यद्वयोः संदेहाभावाच्च पूर्ववेधो जनीयत
सा पूर्वद्युरेव रोहिणी युक्ता विद्धा धिका तस्यामुपवास आदित्यपुराणे स्मर्यते। विना जहं न कर्तव्यं नच संयुक्ताष्टमी। कार्यं विद्धा
पिसप्तम्यारोहिणी संयुक्ताष्टमीति। विष्णुधर्मपि॥ जयंती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयान्विते। कृतोपवासंतिथ्यंते तथा कुर्यात्तु पा
रणमिति॥ गारुडपुराणेपि॥ जयंती पूर्वविद्धाया उपवासं समाचरेत्। तिथ्यंते वोत्सवांते वावती कुर्वीत पारणमिति। यापरेद्युरेव
रोहिणी युक्ता विद्धा धिका। तत्रोपवासः पूर्वतिथ्योन युक्तः। रोहिणी योगाभावात् परेद्युस्ततः सद्भावान्पूर्वोदाहृते न प्राजापत्यादिवा

मी ४

का. मा.
६६

विष्णुरहस्यवचनेनोपवासे विधीयते॥ यातूभयत्रोहिणीयुक्ताविष्णुधिकासाधिनशीथेजयंतीयोगमयेह्युचतर्द्धाभिघतेपूर्वे
धुरेवनिशीथयोगवती॥ परेधुरेवतादृशी॥ उभयत्रापितादृशीउभयत्रनिशीथयोगरहितावेति॥ तत्रयापूर्वेधुरेवनिशीथयोगव
तीसापूर्वेपोष्यातदुक्तं पद्मपुराणे॥ कार्यविष्णुपिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमी॥ तत्रोपवासं कुर्वीततिथिभांतेचपारणमिति॥ अत्राव
शिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परादिन एवोपवासः॥ तत्र दिनद्वये निशीथयोगमभिलक्ष्य वस्त्रं वैवर्ते पश्यते॥ वज्रनीयाप्रयत्नेन सप्तमी संयुताष्टमी
॥ सा सहापि न कर्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी॥ अविष्णुयांतु सहायां जातो देव किं नंदन इति॥ यदा दिनद्वयेपि निशीथयोगोपरत्रोप
वासस्तदा किमुवक्तव्यम्॥ परेधुरेवनिशीथयोगे दिनद्वयेपि निशीथयोगराहित्यं वहुधा जायते॥ तद्यथापूर्वेधुर्निशीथादूर्ध्वं तिथि
न कृत्रयं प्रवृत्तं तच्च परेधुर्निशीथादूर्ध्वं गेव समाप्तमित्येकः पक्षः॥ पूर्वधुर्निशीथादूर्ध्वं गेव न कृत्रयं प्रवृत्तं तच्च परेधुर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृ
त्ता परेधुर्निशीथादूर्ध्वं गेव न कृत्रयं निवृत्तमित्यपरः॥ अष्टमी निशीथादूर्ध्वं कृत्रयं निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तं॥ अथ परेधुर्निशीथादूर्ध्वं
गेव समाप्तिरिति तृतीयः॥ त्रिष्वेतेषु प्रकारेषु परेवोपोष्या॥ दिनद्वयेप्यर्द्धरात्रयोगविषये पूर्वरात्रे तस्य वज्रनीयाप्रयत्नेन ति
थिवनस्यात्रापि संशयितुं शक्यत्वात्॥ किंच प्रथमप्रकारेण यो यो धूलकोलिसंकल्पकालमारभ्यतिथिनक्षत्रयोगस्य वहुकालया
पित्वा त्रयसप्ततदृष्टं॥ द्वितीयप्रकारेण परेधुराष्टमीवाहुत्येन न कृत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशंका न कर्तव्या॥ अतएव स्वरूप
राणोपपद्यते॥ सप्तमी संयुताष्टम्यां भूत्वा महेन्द्रिजोत्तमः॥ राजापते द्वितीये हि मुकुतोर्ध्वमेव दक्षिणैश्चामिकं ते यो पोक्तव्या प्रादिभिः पु

तामः
६६

परे

ति॥ तृतीयप्रकारेण पूर्वधुर्नक्षत्रवाहुत्येन अष्टमी योगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशंका भवति सारपद्मपुराणे निवर्त्तते॥ पूर्वविष्णु
ष्टमीयातु उदयेन वमीदिने॥ अहर्त्तमपि संयुक्ता संयुक्ता साष्टमी भवेत्कलाकाष्टा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः॥ नवम्यां सेव
यास्यास्या सप्तमी संयुता नहीति॥ तदेवं जमाष्टमी भेदाजयंती भेदाश्च निरूपिता॥ तत्र जयंती भेदेषु उपवासदिने यदिसोमवा
सते बुधवासते वा भवति तदा फलधिक्यं भवति॥ तदुक्तं पद्मपुराणे॥ अतयोनिगता नानुप्रेतत्वेनाशितेनरेः॥ येः कृताश्रावणे
मासी अष्टमी रोहिणीयुता॥ किंपुनर्बुधवारोरासोमेनापि विशेषतः॥ किंपुनर्नवमीयुक्ता कुलकोष्यालुमुक्तिरेति॥ स्वरूपरा
णोपि॥ उदयेवाष्टमि किंचित् नवमी सकला यदि भवेत्तु बुधसंयुक्ता राजापत्यर्द्धसंयुता॥ अथि वर्यशतेनोत्तम्यते यदि वानवेति॥ विष्णु
धर्मोत्तरेपि॥ अष्टमी बुधवारोरा रोहिणीसहिता यदा भवेत्तु पुनिशादूल किंचित् तैर्व्रतकोटिभिरिति॥ यथोरित्याविहिततिथ्या उप
वासं कृत्वा परेधुः पारणेनोपवासं समापयेत्॥ पारतीकर्म समाप्तौ इत्यस्माच्छातोर्निष्पन्नः पारणशब्दः यद्यप्यसो समाप्तिमात्रं
अभिदधाति तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात्पंकजादिशब्दवद्योगरूपेण दृश्यः॥ तथा च योगरूपेणोपवासस्य पर
माणं भोजनमभिधत्ते॥ अंगत्वेनोपवासविधेवाक्येषु तिथिभांतेचपारणमिति विधानादवगतं॥ नवरागप्राप्तस्य भोजनस्या
नेन वचनेनोपवासो गतिपिनक्षत्रशेषयोर्निषेधः क्रियते ननु पारणनामकं किंचिदंगविधीयत इति शंकुनीयम्॥ तथा स
ति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेरागप्राप्ते हि अभ्यवहरणं भोजनशब्दः॥ तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविह्वयां मुख्यार्थो वा

का. मा.
६७

चित्तस्यात्। किंच यदि पारणाम्यं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधा न नोपपद्येत। तद्विधानं च द्वादशीप्रस्तावे देवत्वेन स्मर्यते।
संकरे विषये प्राप्ते द्वादश्यां पाथे कथं अस्ति पारणं कुर्यात्। ननु भुक्तं न दोष इति। अतः पारणं शब्दवत्तात्प्रातिनिधिवत्ताच्च
पारणं स्यात्। त्वं दृष्टव्यं॥ अत एवादिपारणं॥ पारणं तत्र ते ज्येष्ठतामेतद्विभोजनं। असमाप्ते बुते पूर्वमेव कुर्यात्तत्तरे मिति।
तच्च पारणं उपवासदिनात्परदिने पूर्वाह्ने कर्तव्यं। उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेदिति देवतस्मरणं॥ एवं सामान्यतः पू
र्वीह्ने प्राप्ते क्वचिदपवादप्रातिनिध्याभावे च पारणमिति विधीयते शुद्धाधिकायां पूर्वद्युरेव जयंती योगः। उभयत्रा विजयंती योग इत्यन
योः पदयोः। पूर्वद्युरेवोपवासविधानात्परेद्युः केवलतियेति स्थित्यनङ्गत्वात्। सद्भावात्तदंते पारणविधिः॥ तथा शुद्धाधिका विद्वाधि
कयोः सभयो रपि यदा परेद्युरेव जयंती योगस्तदा परतिथ्यानुपवासविधानात्पारणदिने तिथ्याभावेऽपि कदाचिन्नङ्गावशेष संभवा
त्तदंते पारणं विधीयते। तिथेर्वानङ्गत्वात्पराशरकाले पारणं। ब्रह्मवैवर्ते प्रतिविध्यते। अष्टम्यामथ रोहिणीं न कुर्यात्पारणं कुर्यात्।
हम्यासु कृते कर्म उपवासार्जितं फलं॥ तिथिरष्टगुणं हतिनङ्गत्वाच्चतुर्गुणं तस्मात्प्राप्ततः कुर्यात्तिथ्याभावे च पारणमिति। त्वेदपु
राणोपिति स्थित्यनङ्गत्वात् नियमेति भांते च पारणं॥ अतो न्यथा पारणं तु व्रतभागमवाप्नुयात्तदिति॥ तिथिभातश्च द्विविधः। उभयांत एकतरांत
श्चेति दिनद्वये जयंती योगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिनेऽष्टमीं मुहूर्तत्रये नामिका मति रोहिणीं तु पूर्वद्युर्निशीयादवागपदाकं चिन्मृतातद
उत्तरांशपरेद्युः समाप्येत॥ तत्र यदि दिवेव समाप्येतदा तामति कर्म पारणं कुर्यात्। उभयांतस्य मुख्यत्वात्॥ यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तस्मात्ति

ताम
६७

नप्रतीहणीया। पारिपारणस्य निषिद्धत्वात्। तथा च ब्रह्मवैवर्ते। सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते अन्यथा उच्यते। स्यादने पारण
पारणमिति॥ अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसंसे जसो दिवा। तामसे पारणं कुर्यात्तामसी गतिमश्रुत इति। दिवा पारणं कुर्यान्नपि नाष्टमीवेलायां
कुर्यात्। एकतरांतस्याप्यभावात्। अष्टमीमतिवाह्यो रणं वर्तमाना यामपि पारणं कुर्यात्। अत एव नारदीये। तिथिनङ्गत्वात् संयोगपु
वासो यदा भवेत्। पारणं तु न कर्तव्यं पावनैकस्य संहयः। संयोगिके बुते प्राप्ते यत्रैकोपि दिव्युज्येत तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदु रिति॥
पूर्वद्युरेव निशीथे जयंती योगवत्यां विद्वाधिकायां पारणदिने तिथ्याभावे च शुद्धा संभाव्यते। अहस्यभया त एकतरांतो वा रात्रौ वेकतरांतं
या तो चेति तेषु चतुर्भेदे बु निर्णयः स्मर्यते। तिथ्यर्ह्येवार्थदोषे दोषांतमप्यापि वा। अर्द्धरात्रे पि वा कुर्यात्पारणं त्वयोरुनीति। दि
वसे पद्युभयांतस्तदा पारणं मुख्यः कल्पः। नङ्गत्वांतमित्यनेनैकतरांतत्वं विवक्षितं। सोयमनु कल्पः। यदि रात्रौ निशीयादवागपदाकं चिन्मृतातद
रांतो वा भवति। तदा दिवसे मुख्यो कल्पोऽस्म्योरप्यसंभवाद्वात्रैव पारणस्य निषिद्धत्वादर्थादुपवासप्राप्ते पारणस्य प्रतिसवः
क्रियते॥ अर्द्धरात्रे पि वा कुर्यादिति। ननु पारणं अष्टम्यंत स्पृष्टी कुर्यात्पि रोहिणीं न प्रतीहणीयः याः काश्चित्तिथयः प्राक्ताः पुण्य
नङ्गत्वात् संयुताः। अर्द्धरात्रे पारणं कुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमिति स्मरणं॥ मैवं। नङ्गत्वांतं चतुर्गुणमिति प्रत्यवायस्योदाहृतत्वात्।
तस्माद्विनाश्रवणरोहिणीमिति वचनं केवलं नङ्गत्वात्पवासविषये पूर्वोक्ता उक्त्यविषये च स्वगतव्या॥ अशक्तस्य नङ्गत्वात्
योः सभयोः सुवर्तमानयो रपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणं पारणं न दुष्यति॥ तिथ्यंते वा सवांते वा व्रती कुर्यात्पारणमिति स्मरणं॥

तिर

का. मा.
६८

इति जयंती निर्णयः॥ अथ नवमी निर्णीयते॥ सा च विधिनिषेधरूपा भ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविद्धव्याद्या॥ तद्विधि
अथ गमादिशास्त्रे वसुंधरयो रिति पश्यते॥ पञ्चपुराणेषु॥ अष्टम्या नवमी विधानवम्या वाष्टमी युता अर्चना रीश्वरः प्राया
उमा माहेश्वरीतिथिरिति॥ भविष्यपुराणो द्वाशी कल्पेति॥ नवम्या सहकार्या स्यादष्टमी नवमी तथेति निषेधस्तु स्कंद उ
राणो भिहितः॥ न कार्या नवमी तात दशम्या तु कदाचनेति॥ विधिनिषेधावभावात्पि वस्तुवैवर्ते दर्शितो॥ अष्टम्या नवमी विद
कर्तव्या फलकांक्षिभिः॥ न कुर्यान्नवमी तात दशम्या तु कदाचनेति॥ सेयं नवमी भविष्यपुराणोक्तं दुर्गावता दोष्टव्या॥ ननु
हस्मानवम्याः पूर्वविद्धत्वेऽपि शुक्लनवमी परविद्धस्तु॥ शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामभुदितो रविरिति वचनात्॥ मैवं पूर्वो
क्तैश्च वचनेषु दशमी विद्यायाः साक्षा निषेधात्॥ ननु तस्य निषेधस्य सामान्यस्य ह्यात्॥ हस्मपक्षे संकोचोऽस्त्विति चेत्॥ सं
कोचो हेतोर्भवदुदाहृतस्यापि सामान्यस्य ह्यात्॥ तस्याप्यहोरात्रभयोरपि पूर्वविद्धव्याद्या॥ तमनवमी तु वैत्रशुद्धनवमी
पुनर्वसुयुता यदि॥ सेवमध्याह्नयोगेन महा पुन्यतमो भवेत्॥ नवमी वाष्टमी विद्याया ज्वा विष्णुपरायणो॥ उपोषणं नवम्या वै
दशम्या पारो भवेदिति वचनादष्टमी विद्यासनं कुर्यापि नोपेक्ष्य॥ ॥ इति नवमी निर्णयः॥ अथ दशमी निर्णीयते॥ तस्या च
तस्या च तिथ्यंतरं केयोद्योऽस्य विभागो नास्ति॥ तिथ्यंतरे तु काचित्पूर्वविद्या ग्राह्या काचिदुत्तविद्या ननु तथा दशम्यां किंचिन्निया
मकमस्ति॥ एतदेवाभिप्रेत्या गिरा आह॥ संपूर्णा दशमी ग्राह्या परया पूर्वया च वा॥ शुक्लवद्विधिताय स्यात्तिथिः सा सर्वतोमु

रामः
६८

रवीति॥ यथा संपूर्णा दोषरहिता तथा विद्यापि॥ प्रतिपत्संमुखी कार्येत्यादौ तिथेर्मुत्वं पूजा मुक्तं॥ दशम्या लुता ययो रभयोरपि मुत्वं
त्वा त्यूज्यत्व॥ प्रभयत्रसमाने॥ एवं स्थिते सत्यवेदं विन्यते॥ किंप्रसवेच्छया पूर्वोत्तरविद्धयोरन्यतरा ग्राह्या किंवा निया मकशा त्वमस्तीति
॥ तत्र न तावद्वास्त्रं किंचित्पश्यामः॥ प्रभुत सर्वतो मुखत्व कथनात् पूर्वोत्तरविद्धयो रभयोः समवतत्वे शास्त्रेण प्रतीयते॥ अतो वीहिभिर्ध
जेत यवैर्वेत्त्यादि वदेच्छिको विकल्पो गंतव्यः॥ न वाष्टदोषग्रस्तत्वा द्विकल्पो न युक्त इति शं कनीये॥ गंतव्यताभावदोषग्रस्तस्याप्यवशा
यणीयत्वात्॥ तदुक्तमाचार्यैः॥ एवमेवोष्टदोषोऽपि यववीहियववा कथयोः॥ विकल्पश्चाश्रितस्तत्र गतिरन्या न विधत्त इति॥ तस्योद्वेक्षिते
विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः॥ अस्तत्र वचने व्यवस्थापके तथा च मांकेडेयः॥ शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामभुदितो रविः॥ हस्मपक्षेतिथि
ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति॥ न च नेन वचनेन पक्षभेदे न विकल्पश्चाश्रितः॥ तथा सति दोषाष्टकस्य तादवस्यादेच्छिक विकल्प एव उ
क्तानस्वीकृत्य तस्मिन् तिचेत्॥ मैवं सति व्यवस्थापके शास्त्रे प्रसवेच्छया प्रभारान्॥ अत एव स्मर्यते॥ उदासीने लुशास्त्रार्थ प्रसवेच्छानिया
मिकेति॥ ननु पक्षभेदेन व्यवस्थापकपक्षात्॥ किदुपराणो॥ पूर्वविद्याया एव ग्राह्या भिधानात्॥ दशमी चैव कर्तव्या स दुर्गा द्वि
जसत्तमेति॥ स दुर्गा नवी॥ आ॥ मैवं॥ पक्षद्वयेऽपि पूर्वविद्यास्वीकारे पूर्ववा यवेति परविद्या विधानस्य निरवकाशत्व प्रसंगत्वात् नव
मी मिश्रत्व वचनेन न कल्पपक्षे चरितार्थं॥ ननु परविद्या निषेधो वस्तुवैवर्ते पश्यते॥ प्रतिपत्संमुखी भूता सा वित्री वरपूणिमा॥ नवमी द
शमी चैव नोपेक्ष्याः परसंयुता इति॥ हस्मपक्षेतिथिर्ग्राह्या न दशम्या तु या पूर्णा द्वा दशी मकरेतिता॥ भृगुराणो मष्टवेदाचरतो वै निष्कलाः स्म

२४

का. मा.

६६

ता इति। अत्रैकादश्याने दात्वा दश्याश्च पूर्णा त्वादेकादशी विद्वा दश्यामीनिः फलितम्यते। वाछा। अयमपि निषेधः पूर्वोक्तन्योय
नरुस्ययह विषयतया योजनीयः। तस्या त्वोर्तरविद्वादे दश्याः पक्षे न व्यवस्था दृष्ट्या। इति दश्यामी निर्णयः। अथैकादशी
मिणीयते। तत्रैकादश्यामुपवा सो दानादिके चेतुभये विहितं। उपवा सो जयंती व नित्य काम्य रूपः। देह रूपं च तस्य द्विविध प्रमाण
व तादवसीयते। उपवास विधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसाधका मास्मरणान्नित्यत्व सिद्धिः। तानि च साधका
नि संग्रहकारेण संगृहीता निमित्तं सदायावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्। इत्युक्ता तिक्रमे दोषश्चेत्तर त्याग बो दनात्। पूजा श्रुते
। वीप्सा च तनित्यमित कीर्तितमिति। अत्र व नित्यशब्दादीन्यष्टे। नित्यत्वसाधकानि। नित्यशब्द उदाहृतो गारुड उरण। उपोष्य
कादशी नित्यं पक्षयोस्तभयो रपीति। सदाशब्द उक्तः सन कुमार संहितायां एकादशी सदाया व्यापकयोः शुक्लरुस्योरिति। या
नदायुः शब्द उक्तो विष्णुरहस्ये। द्वादशी न प्रवोक्त्या यावदायुः सृष्टिभिरिति। अथ पुराणे। उपोष्य कादशी राजन्यावदायुः सृ
ष्टिभिरिति। अतिक्रमनिषेधक एवेन दर्शितः। एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति विष्णुनापि। एकदश्या न भुंजीत क
दाचिदपि मानव इति। अकरणे दोषमाह सन कुमारः। न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं सनरो न रकं याति रो रवंतमसा
दृतं। एकादश्या निश्चयो भुङ्क्ते मूढचेतनः। प्रतिमा संसृज्जेतु किं त्विषे श्वादि विक्षमं। त्रिकृतिर्मद्यं स्यात्ता धर्मशास्त्रे मनीषि
भिः। एकादश्या न कामस्य निः कृतिः कापिनोदिता। मद्यपानान्मु निः श्रेष्ठ पातैव न रकं वजेत्। एकादश्या न कामस्य निः कृतिः स ह म

मे ५

रामः

६६

वैव २

जतीति। नारदीये। यानि कामि च पापानि ब्रह्महत्या समा नि च। अत्रमाश्रित्य तिष्ठति समाप्ते हरि वासरे। तानि पापान्युपाश्रा
ति भुंजानो हरि वासर इति। स्कंदे। मातृहा पितृहा भ्रातृहा गुरुहा तपा। एकादश्या न भुंजेत् पक्षयोस्तभयो रपीति। अकरणा
वासमापने पि दोष उक्तो विष्णुरहस्ये। समादाय विधानेन द्वादशी व्रतमुत्तमं। तस्य भग्नरः कृत्वा रो रवं न रकं वजेत्। नार
दीयेपि। द्वादशी व्रतमादाय व्रतभंगं करोति यः। द्वादशा व्रतं वीर्णं निः फलं तस्य जायत इति। अस्याग बो दना दर्शिता वि
ष्णुरहस्ये। परमापदमापन्नो हर्ष वासमुपस्थिते सत के मृत के चैव न त्यजे द्वादशी व्रतमिति। पूजा श्रवणं च केषु चिद्वचनेषु विस्पष्टं
तत्र कात्यायनः। एकादश्या न भुंजीत पक्षयोस्तभयो रपीति। स्कंदेपि। उपोष्य कादशी सम्यक् पक्षयोस्तभयो रपीति। कूर्मपुराणेपि।
वदंती ह पुराणा निभूयो भूयो व रानने। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं समाप्ते हरि वासरे इति। वीप्सा माह। सन कुमारः। पक्षे पक्षे च क
र्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति। नारदीयेपि। नित्यं भक्ति र्मायुर्न रेर्विष्णु परायणोः। पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति।
तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिरूप वासस्य नित्यत्वं सिद्धं। काम्यत्वं च सायुज्यादि फलश्रवणादवगम्यते। तदुक्तं विष्णुरहस्ये। यदि
द्विद्विषु सायुज्यं सुता सं पदमात्मनः। एकादश्या न भुंजीत पक्षयोस्तभयो रपीति। कूर्मपुराणेपि। यदि द्विद्विषु सायुज्यं श्रियं
सं ततिमात्मनः। एकादश्या न भुंजीत पक्षयोस्तभयो रपीति। कात्यायनः। संसारसागरोत्तारमिदं विष्णु परायणः। ऐश्वर्यं स
त निः स्वर्गं भुक्तिं वा यदि दिच्छति। एकादश्या न भुंजीत पक्षयोस्तभयो रपीति। स्कंदपुराणेपि। यदि द्विद्विषु सायुज्यं श्रियं वा तं दुर्लभं। ए

का. मा.
७०

कादृश्यामुपवसेत्यक्योत्तमयोः रयीति॥ नारदोपि। एदेरीसमं किं चित्वापत्राणं न विद्यते। तर्हि मोक्षप्रदाहोषाणं प्रदायिनी॥ सुक
 त्तप्रदाहोषाशरीरोरोग्यदायिनीति॥ तदेवमूतश्रवणात्काम्यत्वं सिद्धं॥ ननु। काम्यत्वमनित्यत्वं असत्तिका मेपरित्यज्य कृत्या क्यत्वात्॥ त
 प्यासत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्यांगीकारे नित्या नित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति नायं दोषः। खादिरवत्यमाणे द्वयेन द्वैरूप्यो
 पपत्ते। तथा हि खादिरोयूपोभवतीति कतौ निश्चयः खादिरो विहितः॥ खादिरेवीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति तस्मिन्नेव कतौ काम्यत्वेनानित्यः खादि
 रो विहितः॥ तत्र यथाप्रमाणद्वयसंबन्धादेकस्यापि खादि रस्यै द्वैरूप्यमंगीकृतं तद्वदत्रापि द्विविधप्रमाणसद्भावा उपवासस्यै द्वैरूप्यं किं
 न स्यात्॥ ननु विषमोद्दृष्टांते॥ नित्यः खादिः। कृत्यार्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः। उपावास्तु नित्योपि पुरुषार्थ एव। तस्य खादिरवकृत्येन त्वेवोप
 कप्रमाणाभावात्॥ वाटं॥ अस्तेवैवैवम्यं। प्रयोजकं तु द्वैरूप्ये प्रमाणद्वयमस्तेव॥ तत्र कारेण प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वोपन्या
 सात्॥ तथाच सूत्रं। एकस्य भूभयत्वे संयोग इत्युक्तमिति॥ अतस्ते कलपुष्यार्थस्याप्युपवासस्यै द्वैरूप्यमविरुद्धं॥ यद्विदुः श्रोतृ हस्य स
 दृशोद्दृष्टांतेपेक्षितस्तर्ह्यग्निहोत्रादिर्दृष्टांतेस्तु। न ह्यग्निहोत्रं कृत्यार्थं तस्य स्वयमेव कृतत्वात्॥ तस्य च नित्यत्वकाम्यत्वे वा क्यदयादवग
 म्यते॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति नित्यत्वावगमकं वाक्यं। अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति च काम्यत्वावगमकं। तस्य च कृत्यार्थत्वा
 भावेन केवलं पुरुषार्थतैव। अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति तत्र शब्दोत्तराभ्यासादिकर्मभेदहेत्वभावेनैकस्यैव कर्म
 णा। सतः प्रयोगभेदादवगंतव्यं॥ प्रयोगभेदाश्च यावज्जीवाधिकरणो निर्णीतः॥ तस्य वाधिकरणस्य लंघाहकावेतौ श्लोको भवतः

रामः
७०

ने३

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि श्रुतिवा। कालत्वात्कर्मधर्मोतः काम्य एकः प्रयुज्यतां। न कालो जीवने तेन निमित्तप्रविभागतः। का
 म्यः प्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगत इति। अयमर्थः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति काम्याग्निहोत्रं श्रूयते। तथा वाक्योत्तरं
 पठितं। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति। तत्र संशयः। किं यावज्जीवमिति नैव न भिन्नं तत्तरेवोद्यते किं वा कौग्निहोत्रेण विधिरिति। तदर्थ
 मर्थोत्तरं चित्वा किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्मधर्मः। उत पुरुषधर्म इति। यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमितकालो भिधीयते॥
 काम्येन चाग्निहोत्रेण कालविशेष आकाङ्क्षितः॥ तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्मधर्मः॥ तस्मादु एव विधिः। तथा चा
 ग्निहोत्रस्य काम्यस्य प्रयोग एक एव न त्वन्योनित्यप्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः। यावज्जीवशब्दान कालस्य वाचकः किंतु लहकः वाचार्थस्तु
 हस्तजीवनं तत्र न कर्मधर्मत्वेन वर्धते शक्यं। पुरुषधर्मत्वादिति प्राणधारणमभिधत्ते ननु कालं। प्राणधारणस्य पुरुषधर्मः।
 कालस्य तदसंभवात्॥ तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किं चिन्निमित्तं। तस्मादधिकारोत्तरं चोदना। तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्र
 योगः। कामनिमित्तकदाचित्कः प्रयोगश्च परस्परं भिद्यते इति सिद्धांतः॥ अनेनाग्निहोत्रस्यानेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तमेतन्नि
 त्यप्रयोगः। काम्यप्रयोगश्चास्तु। न चैकस्य कर्मणः। कालभेदेन कर्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न संभवतः॥ न वा त्रकालभेदः संभवति।
 नित्यकाम्योपवासयोर्द्वयोरप्येकादृश्यामेव विधानात्॥ नाप्यत्र कर्तृभेदोस्ति। यद्यपि काम्यपरित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठानं शक्यं।
 तथापि काम्यमनुष्ठानं नानित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात्॥ अतः कर्त्रेकात्कालेकाश्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटते। नायं दो

२४

का.प्रा
७९

षः। विविदिषाधिकारणाभ्यामेन सकृदेन तिष्ठतः। प्रयोगद्वयसिद्धेः। तस्य वाधिकारणस्य संज्ञाहकारो वेतोऽश्लोको भवतः। विद्यार्थमाश्रमा
र्थवद्धिः प्रयोगो यथासकृत्। प्रयोगविभेदेन प्रयोगोपिविभियते॥ आद्यार्थमुक्त्वा तद्विः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा। अनित्यनित्य
संयोगउक्तिभ्यां वादिरेमतइति। अयमर्थः। तमेतदेवानुवचनेन वा स्यात्। विविदिषातिष्ठति न दानेन तपसा नाशकेन तिष्ठति वा के
न यज्ञादयः। परमात्मविद्योदयाय विहिताः। गृहस्थावाश्रमधर्मत्वे तु यज्ञादीनां सर्वश्रुतिस्मृतिषु सिद्धाः। तत्र संज्ञायः। किं यज्ञादीनां
द्विः प्रयोगउत्तसकृदिति। तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेदः। इति पूर्वः पक्षः। निमित्तेन वा समेन क्रियमाणस्य भोजनेन प्रयोजनेन
न्यकर्तृकश्राद्धनिष्पत्तिः स्वतः प्रिश्चनवद्धिर्भुज्यते। तद्वद्विद्यार्थमनुष्ठितेन यज्ञादिकर्मणा प्रयोजनद्वयसिध्यति। न च नि
त्यानित्यसंयोगविरोधः। वादिखद्युक्त्येन तदुपपत्तेः। तच्च पूर्वमुपपादितं। तस्मात्सकृदेव प्रयोगइति॥ एवमत्रापि सकृदेवोप
पवासे कुर्वितः। काम्यप्रयोगे नित्यप्रयोगश्च भव्यसिध्यति। ननु सकृदुद्योगेनानेकार्थत्वासिद्धिर्द्धाभवति। तत्रेण वा प्रसंगो वा। तद्य
यास्वी पूर्णमास्योः। अस्मात्प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां सक्तसकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्येनोपकारः सिध्यति। तदिदं तत्रापि
थमनुष्ठितेन प्रयाजादिनाप्यनुत्तममध्यपातिनः पशुपुरोडाशयागस्याप्युपकारः सिध्यति। योयं प्रसंगः। एवं सति प्रकृतेऽपि तत्र प्रसंग
योः कतरस्योपादानमिति चेत्। प्रसंगस्येति ब्रूमः। काम्यप्रयोगेनैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात्। तथा च स्मृतिः। काम्यपिनित्यसि
द्धिः स्यात्प्रसंगेनोभयात्सकृदिति। तदेवमेकादशुपपत्तयः सस्यनित्यत्वकाम्यत्वत्तद्गुणैरूप्यविरोधाभावात्। दैर्घ्यमभ्युपेयमि

स्य ५

रामः
७९

ति स्थितं। अत्रोपवासांगतिविधिर्णयस्य वेधाधीनत्वात्। प्रथमं दशमीवेधो नित्यते। सच वेधस्त्रिविधः। अरुणोदयवेधः। सूर्योदयवे
धः। चतुर्दशीवेधश्चेति। तत्र अरुणोदयवेधो भविष्यसुरारोदशीतः। अरुणोदयकाले तु दशमीयदि दृश्यते। सार्धैकादशीतत्रोप
मूलमुपोषणमिति। अरुणोदयवेलायां दिशांगं धोमविद्यदि। दुष्टं तत्रुपयन्निवर्जनीयेन रात्रियेति। गार्हपत्येनोपि। दशमीवेधसं
युक्तोपादस्यादरुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्मवेन तद्धिनेकादशीवतमिति॥ अरुणोदयस्य प्रमाणं स्निग्धनारदाभ्यामुक्तं। उदयाप्राक्
तस्य लुनादिका अरुणोदयइति॥ तस्मिन्नरुणोदयवेधावहुविधाः। ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः। कीदृशस्तु भवेद्धेधोयोगो विप्रं
इकीदृशः। योगवेधो ममावक्तव्याभ्यामुष्टमुपोषणं। चतस्रो घटिकां प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागोत्रवेधादीनां किलोदितः।
अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयं॥ अतिवेधो द्विघटिकाः। प्रभासदर्शनाद्वे॥ महावेधो पितत्रैव दृश्यते। कीदृशं दृश्यते॥ तुरीयस्तत्र वि
हितो योगः सूर्योदये सतीति॥ अयमर्थः। वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वार उपवासस्य दूषकाः। तत्र रवेः प्रभासदर्शनात्पूर्वसार्धघटिका
त्रयमेकादश्याप्रेततः प्राचीने घटिकार्धे अरुणोदयसंबन्धीनदशमीसप्रावेवेधइत्युच्यते। यदा सूर्यस्य दर्शनात्पूर्वघटिकाद्वयमुप
रितनमेकादशी व्याप्ते पूर्वतु घटिकाद्वयं दशमी व्याप्ते तदानीं मतिवेधइत्युच्यते॥ यदा सूर्यस्य दर्शनादर्शनसंदेहकाले मेकादशी व्याप्ते
तिततः प्राक्कृत्स्नोप्यरुणोदयकालो दशमी व्याप्ते तदा महावेधः। यदा सूर्योदये स्पष्टे सति पश्चादेकादशी पृथक्ता ततः प्राच्यामुदयवेला
यां दशमी विद्यते तदा योगशब्देनाभिधेयो दोषो भवति। सच वेधाद्यपेक्षया नुरियो भवतीति। न च रुणोदयात्पूर्वमपि मध्यरात्रानं
तेरदशमी कलाविद्येत तदा नोपवासस्तदभावे रूपवासः कर्तव्यः। तथा च स्मृतिः। अर्द्धरात्रात्परायत्रैकादशुपपत्तयते। तत्रोपवास

92

समः
७२

प्राप्तो वैष्णवः। अतएव त्वं पुराणो वैष्णवस्वरूपमभिहितं॥ परमायदमायन्नोर्ध्ववासप्रस्थिते॥ नैकादशीत्येज्यं लुपस्य दीक्षास्ति वैष्णवो॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजारादिविस्तृतः॥ विष्णुर्पिता रित्ताचारः सद्धि वैष्णव उच्यते इति॥ विष्णुपुराणेऽपि। नचलति निजवर्णधर्मतोयः सम
मतिरात्मसुहृद्विषयपदे। नहरति नचरति केचिदुच्चैर्जितमनसतमवैहिविष्णुभक्तमिति॥ यथोक्तं गुणसंपन्नो वैष्णव दीक्षाप्राप्तो यत्तत्प्र
तितिष्ठिरेवं निर्गतत्वा॥ एकादशी द्विविधा॥ अस्तुणोदयवेधवती शुद्धा चेति। तत्र वेधवती सर्वथा त्याज्या। तद्धि नैकादशीव तमिति गत्
उपुराणसामान्येन प्रतिषेधात्। विशेषतस्तु संपृक्तादिभेदेन प्रतिषेधोदृष्टव्यः। यः एते वेधातिवेधमहो वेधयोग्याख्यादेवाः। पूर्वप्रकृ
तेषु सत्त्वेकादशी संपृक्तसंदिग्धसंयुक्तसंकीर्णानामभिर्व्यवक्ष्यते॥ अस्तुणोदयस्य प्रथमघटि यादशमी सद्भावो वेधप्रयुक्तः। सच दि
विधः॥ घटिका प्राग्मेकस्त्रघटिकायां च दशमी वृत्तिभेदात्। तत्र प्राग्मेकावेदशमी प्रकृतैकादशी संपृक्तेषु च्यते॥ कृत्स्नघटिकावर्तिदश
मी सद्भावप्रकृतैकादशी संदिग्धा अस्तुणोदयप्रथमप्रकृतैकादशी व्याप्तिरतिवेधः। तदुपेतैकादशी संयुक्तेषु च्यते॥ सूर्यमंडलदर्शनसंदेह
वेलायादशमी सद्भावो महावेधस्य प्रकृतैकादशी संकीर्णेषु च्यते॥ ता एताः संपृक्तादयश्च तत्रोपि त्याज्याः॥ तथा च गोभिलः। अस्तुणो यवेला
यादशमिर्यादिसंगता॥ संपृक्तैकादशी तानुप्रोहिमैदत्तवाचिभुरिति॥ गत् उपुराणे॥ उदयात्प्राक्त्रिघटिका व्यापिमेकादशी यदा॥
संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेधर्मवृद्धये॥ आदित्योदयवेलायामारभ्य घटिकाडिका॥ संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफले सुभिः॥ पु
त्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत्॥ तत्र कर्तुं शते प्रणेत्रयोदश्यानुपारणमिति॥ यद्यपि पूर्वत्र वेधवाक्ये सांख्यिकुघटिकात्रय

23

राम ७३

CM

5

10

20

25

30

35

40

का. मा.
७४

एकादशी उपवसेन श्रद्धां वैष्णवीति। दशमीवेधरहिताशुद्धैकादशीपरेद्युत्तरयादूर्ध्वनात्किं नूदयेसमाततो न्यूनावाद्योरपि
पक्षयोर्द्वादशीपरेद्युत्तरयेसमान् न्यूनाधिकावाभवति भत्र सर्वत्र शुद्धैकादशुपयोग्या नत्वविद्धां वैष्णवीद्वादशी उपवसेदित्यर्थः। एवं
वसतिप्रकृतेन द्वादशाधिकेपि एकादशीसंयुतयोरन्यतरत्वात् अथमेकोपोष्या इत्युक्तं भवति। उभयाधिकेपरेद्युत्तरवासा गाहउ
रणोदर्शितः। संपूर्णैकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा। तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशीयदीति। वराहपुराणेपि॥ एकादशीविष्णुना
वेत्तादशीपरतस्थिता॥ उपोष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमं पदमिति॥ सत्यंतरेपि। संपूर्णैकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ वैष्णवीच
त्रयोदश्यां घटिके कापि दृश्यते। गृहस्थोपि परा कुर्यात्पूर्वो नोपवसेत्तदा॥ पूर्णोपेकादशीत्याज्या वर्द्धते दित्येयदीति॥ एवमेवैका
धिके दितयाधिकेपि निर्णयो दर्शितः। अनुभयाधिके पुन नास्ति संदेहः। इति शुद्धायां चत्वारो भेदा व्यवस्थापिताः। अथ विद्धायां
चत्वारो भेदा व्यवस्थाप्यते॥ तत्राप्येकादशाधिके पूर्वो गृहीयतो र्यवस्था। तदाह प्रवेता॥ एकादशीपि दृष्टो चेच्छुक्ले कृष्णे
विशेषतः। उत्तरानुयतिः कुर्यात्पूर्वोपवसेद्गृहीति॥ न चैतद्वाक्यं शुद्धाधिके चरितार्थमिति शंका नीयम्॥ बाधकाभावेनाविद्धाधि
केपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात्॥ द्वादशाधिकेपरेद्युत्तरवासः॥ तदाह वासः॥ एकादशीयदालुप्ता परतो द्वादशी
भवेत्॥ उपोष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमं गतिमिति॥ लुप्ता आदौ दैर्मी मिश्रत्वात्परतो वृद्धाभावाच्च ह्येकं गतेति यावत्। उभ
याधिकेपरेद्युत्तरवासः। तदुक्तं भविष्यपुराणे। एकादशीदिशा शुक्लं वर्द्धमाने विवर्जयेत्। ह्यमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दमीय

रामः
७४

तामिति उभयाधिकेपुनरेव संदेहः। कोयं तराभावात्। न च विद्धत्वादस्ति संदेह इति वाच्यम्। असतिकोयंतरे विद्धायां पुन
देयत्वात्॥ तथा च विष्णुरहस्यं। एकादशीभवेत्काविदश्यादूर्ध्वनात्तिथिः। वृद्धिपक्षे भवेदोषः। नूयपक्षे तु पुण्यपदेति। इति विद्धा
भेदा व्यवस्थापिताः। अत्र शुद्धाविद्धयोरप्येव निर्णयसंग्रहः। एकादशीद्वादश्यां सभयोरपि दृष्टोपरेद्युत्तरवासः। द्वयोरप्यदृष्टोप
र्वद्युः। एकादशीमात्रवृद्धो गृहीयतो र्यवस्था॥ द्वादशीमात्रवृद्धो शुद्धायां सर्वेषां पूर्वद्युः विद्धायां परेद्युरिति॥ तदेवं शास्त्रार्थव्यव
स्थिते। यानि यावेति मुनिवाक्यानि विधायकानि निषेधकानि वा तानि सर्वाणि यथा क्त निर्णया विरोधेन व्यवस्थापनीयानि
अत्र व्यवस्थापनप्रकारे दर्शयामः। स्कान्दे प्रतिपक्षप्रवृत्तयः। सर्वोऽदयादोदयादवेः। संपूर्ण इति विख्याता हरिवासरवर्जि
ता इति। हरिवासेरनुसंपूर्णत्वं प्रकारंतरणेनैकादश्याह उदयात्प्राग्यदा विप्रभूतं द्रव्यं संयुता। संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोप
वसेद्गृहीति। भविष्यपुराणे॥ आदित्योदयवेलायां प्राशुर्भूतं द्रव्यं चिता। एकादशीनु संपूर्णा विद्या न्यापरिकल्पितेति। तदेत
द्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्द्वैतविवक्षयं। दशमीवेधनिंदकानि च वचनानि द्विविधान्युपलभ्यंते। कानि सि
द्धरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि। कानि विज्ञदनुवादेनेति। तथा भविष्ये। अरुणोदयकाले च दशमी यदि दृश्यते। तत्र नैकादशी का
र्याधर्मकामार्थनाशिनीति। कोसः। अहं देयवेलायां विद्याकाविदुषोषिता। तस्याः पुत्रशतेन शृतस्मात्तां परिवर्जयेत्। एतादृ
शानि सर्वाणि वैश्वविषयाणि दृष्टव्यानि। अरुणोदयानुवादेन तरेण दशमी विद्यानिंदकानि च वचनं वैचना उपलभ्यंते

लो३

का.मा.
७५

तद्यथा नारदः। दशम्युगताय त्रिपिरेकादशी भवेत्। तत्रापत्यविनाशश्च परेत्यनरकं वजेदिति॥ ब्रह्मवैवर्ते। दशमीशेषं
युक्तायः करोति विमूढधीः। एकादशी फलं तस्मिन् स्याद्वा दशवार्षिकमिति विष्णु रहस्ये॥ दशमीशेषं संयुक्तायुषो धेकादशी
किला। सेवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते॥ इति दृशानि सर्वाणि अरुणोदयवेधसूर्योदयवेधद्वयसामान्येन प्रवृत्तत्वात्। वे
द्यवस्मार्त्तोभयविषयाणि नत्रैवैवैव विषये निरुक्तं शेषवर्त्तते। स्मार्त्तं विषये नूभयाधिक्ये द्वादश्याधिक्ये सर्वपुस्त्यविषयाणि
इत्यादि। दशमी विद्वाभ्युत्तापकानि कानि सिद्धवन्तु पलभ्यंते। तद्यथा स्कंदपुराणे। त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यद्विचिंतन।
उपोष्येकादशी तत्र दशमी मिश्रिता चेति। स्मृत्यरे। उपोष्येकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि॥ दशम्या हि विमिश्रेव एकादशे वर्धम
कृदिति। बृहद्सिष्ट। द्वादशी त्वत्त्वमस्यापि य दिन स्यात्परेह नि। दशमी मिश्रिता कार्या महापातकनाशिनिति। अथ श्रृंगः। एका
न लभ्येत द्वादशी सकला भवेत्॥ उपोष्येकादशी विद्वाभिरुद्दालको ब्रवीत् इति॥ हारितोपि। त्रयोदश्यां यदा नष्टा द्वादशी घटिका द्वय
म्॥ दशम्येकादशी विद्वासे वोपोष्या सदा तिथिरिति॥ एतादृशानि वाक्यानि सर्वाण्युभयाधिक्ये सर्वविषयाणि एकादश्याधि
क्ये न स्मार्त्तं गृहस्य मात्र विषयाणि इत्यादि॥ न चेतानि वैस्मव विषयाणि॥ वैस्मव प्रकरणे पु विद्वाभ्युत्ताया अदर्शनात् संपूर्णे
कादशी परित्याग विषयाणि कानि विद्वच्च न न्युपलभ्यंते। तद्यथा स्कंदपुराणे॥ एकदशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि। तदा ये
कादशी सक्ता द्वादशी समुपासयेदिति तया च कालिकापुराणे॥ एकदशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी भवेत्॥ उपोष्या द्वादशी तत्र ति

रामः
७५

थि वृद्धिः प्रशस्त इति॥ गार्ग्यपुराणे॥ पूर्णं भवेद्यदा नंदा भद्रा वैव विवर्द्धते॥ तदोपोष्यात्तु भद्रा स्यात्तिथि वृद्धिः प्रशस्त इति।
तादृशानि सर्वाणि वैस्मव विषयाणि। दिनत्रय विषयाणिकानि सिद्धवन्तु पलभ्यंते नारदः। यदि देवानुसं सिद्धे द्वादश्या तिथि
युक्ता तत्र कुतश्च तत्र एव द्वादशी पारणं भवेदिति॥ कूर्मपुराणेपि। द्विष्टमेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः। तामेवापवसेत्काममकामो
विष्णु तत्पर इति॥ अत्राद्यंतयोर्दशमी द्वादश्यार्मध्ये एकादशी ते दिनत्रये यदा प्रातिपद परतो द्वादशी वृद्धि वृद्धिश्चेत्सूभयं संभवति॥
तत्र यद्य वृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रये मुपोष्यम्। तदुक्तं स्कंदपुराणे। दिनत्रय मृते देवि नोपोष्या दशमी युता। सेवोपोष्या सदा पुण्याय
रतश्चेत्त्रयोदशी ति। द्वादशी वृद्धा वैकादशी यदालुप्ते सने या सत्रने न परेद्युत्पवास इति पूर्वमेव निर्णीतं॥ यदा त्वाद्यंतयोरेकादशी त्र
योदश्यार्मध्ये द्वादशी ते तादृशं दिनत्रयं तदा नारदेन स्मर्यते। एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी। तत्र कुतश्च तत्र एव द्वादश्या ति
थि। एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी। त्रिष्टुशाना मसा प्रोक्ता ब्रह्मरुत्या यो हतीति। तदेतदेवैव विषयं यति विषयं वापु
इत्यादि। गृहस्य पुत्र निधिदं। तया च कूर्मपुराणे। एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत्। पुत्रो वसं न्वित इति॥
पद्मपुराणेपि। एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी॥ महसृक्कृतदहो रात्रं नोपोष्य तत्सुतार्थिभिरिति। यत्तु अथ श्रृंगेणोक्ते। अविष्का
नि निषिद्धे अनलभ्यंते दिनानि। उद्धृतेः पंचभिर्विद्वाद्यो ह्येवैकादशी तिथिः॥ तद्वृद्धि विद्वाभ्युत्ताया निदिनायुपवसेत्पुत्रः। पूर्व विद्वा
न कर्त्तव्या वष्टोकादश्यां दशमी। एकादशी तु कुर्वीत ह्येतद्वा द्वादशी यदा ति अत्र निषेधो यति विषयः विधि गृहस्य विषयः वैष्णवाहु

कामा

७६

वेव ७

त्ये नहेयत्वशं कामाधूदिति यंच भिर्छ हूत्रै रितुक्तं ॥ तदेवं नाना विधवचन व्यवस्थापन प्रकारोक्त्यादितः ॥ अनया व्युत्पत्त्या मे
द्वे द्विरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोते वा इत्युपवासतिथि निर्दिष्टा ॥ अथाधिकारी निरूप्यते ॥ तत्र नारदः ॥ अथाष्टादधिको मर्त्यो स्वपू
र्णाशीतिराद्यनः ॥ भुंक्ते यो मानवो मोहो देकाश्यासपापकृदिति ॥ कात्यायनोपि ॥ अष्टवर्षाधिको मर्त्यो स्वशीतिस्तु नवत्सरः ॥ एकादश्या
उपवसेत्युक्तं यो मर्त्यो रपि ति ॥ ग्रहस्य स्युशुक्ले कादश्यामेव नित्योपवासः ॥ तथाच कुर्म उपाणो ॥ एकादश्यां न भुंजीत पशू यो मर्त्यो रपि
वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लो मेव सदा गृहीति ॥ भविष्योत्तरे ॥ एकादश्यां न भुंजीत पशू यो मर्त्यो रपि ब्रह्म कारी च नारी च शुक्लो मेव स
दा गृही ॥ नारी विधवा तस्या एव पति धर्मत्वात् यति मत्या उपवास निषेधेति ॥ पत्यो जीवति यानारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ॥ आशुष्यं हर
ते भर्तु नारकं गच्छतीति ॥ मनुः नास्ति स्त्री सा पृथग्य हो न व्रतं नाप्युपासते इति ॥ मां देवः ॥ नारी खल्वननुता भर्तृ पित्रा सुतेन
नवा निष्कले तु भवेत्तस्या यः करोति व्रतादिक मिति ॥ आदिशब्दादत्रा तं कारणं धूपां जनानां उपसेग्रहः ॥ तदाह मनुः ॥ पुष्या तं कारव
त्राणि गंधधूपानुलेपन मिति ॥ पशुरनुमत्यानुपतीव्रता दिष्वधिकारिणी भवति ॥ तदाह कात्यायनः ॥ भार्या पत्युर्मते नैव व्रतादि
नाचरेत्तदेति ॥ शुक्लो मेव त्वेव कारः ॥ कस्मैकादश्या उपवास निषेध एतथाच कुर्म उपाणो ॥ संक्रांत्या कृष्णपक्षे च रवि शुक्र दि
ने तथा ॥ एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं वपारा मिति ॥ गोतमोपि ॥ आदित्ये ह न संक्रांत्या मसिते कादशी पुष्या यती पाते कृते आदे उत्री नो
पवसेद्गृहीति ॥ अत्र उत्रीति विशेषणं उच्यते दोष विशेष प्रदर्शनाय ॥ तथाच पशु उपाणो ॥ संक्रांत्या उपवासेन वारतो न शुचिश्चिः ॥

रामः

७६

एकादश्यां च कृष्णायामेष्ट उपविनश्यति ॥ नारदीयेपि ॥ इदं कृत्वा कसंक्रांत्यो रेकादश्यां सितेतेरे ॥ उपवासं न कुर्वीत यदीह तंतिं ध्रुवमि
ति ॥ अत्र संक्रांत्यादिषूपवासस्य निषेधः ॥ संक्रांत्यादिनिमित्तकस्या तथाच कात्यायनः ॥ एकादशी शुक्लमासु रविसंक्रमेण तथा च दस्योप
रोगे च न कुर्यात्पुत्रवान् ॥ तस्य युक्तोपवासस्य निषेधो यमुदाहृतः ॥ प्रयुक्तं तस्य युक्तस्यानविधिर्न निषेधनमिति ॥ जैमिनि रपि ॥ तत्रि
पितोपवासस्य निषेधो यमुदाहृतः ॥ नानुषंगकतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपासनामिति ॥ अथ मर्यः ॥ एकादश्या उपवासस्य नित्यत्वं संक्रा
ंत्या उपवासस्य च का म्यत्वात् का म्योपवास निषेधेन नित्योपवास निषेधः सिध्यतीति ॥ संक्रांत्यादिनिमित्तकोपवासः ॥ सर्वे ते नोक्तः
अमावास्या द्वा दशी च संक्रांतिश्च विशेषतः ॥ एताः प्रशस्तास्ति तयो भागुवार लथेन च ॥ अत्र ज्ञानं जयो हो मो देवता नो च पूजनं उप
वासस्तथा दानं ग्रहे कं पावनं स्मृतमिति ॥ ग्रहस्य स्युशुक्लायामे नित्योपवास इत्युक्ते नै मित्रिक का म्योपवासे तु कृष्णायाम
पि कर्तव्यौ ॥ तत्र नै मित्रिक स्मृत्येरे पद्येता शयनी बोधनी मध्ये या कृष्णे कादशी भवेत् ॥ सेवोपोष्या गृहस्थे न नान्या कृष्णा क
कदाचनेति ॥ का म्यसु स्कंद उपाणो ॥ पितृणां गति मन्विच्छ कृष्णायामुपासयेत् ॥ इति सनत्कुमारः ॥ भागुवारेण संयुक्ता कृष्णा
संक्रांति संयुता ॥ एकादशी सदोपोष्या सर्वसर्वं संपत्करीतिथिरिति ॥ मत्स्य उपाणोपि ॥ एकादश्यां तु कृष्णायामुपास्य विधिवन्तः ॥
उवाचोयः ॥ समृद्धं च सायुज्यं च सगच्छतीति ॥ दिनं कृते उपवतो गृहस्थस्योपवासो निषिद्धः ॥ तथाच पितृमहः ॥ एकादश्यां दिनं
प उपवासं करोति यः ॥ तस्य पुत्रा विनश्यंति मद्याया पिउतो यथेति ॥ मत्स्य उपाणोपि ॥ दिनं कृते कसंक्रांतो ग्रहणे च दस्योपवा

को. का

२७

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति दिनकृत्यलक्षणपद्मपुराणे। देतिष्यतावेकवारयस्मिन्सप्तादिनकृत्य इति वदन्त्येपि॥ एकस्मि
 सावनेन त्वदिति धीनां त्रितयेयदा। तदा दिनकृत्यः प्रोक्तः सैसाहस्त्रिकं फलमिति। फलमत्रोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं दृष्ट
 योऽपवासस्य निषिद्धत्वात् इदं विषये किं कर्तव्यमिति कांक्षायां वायु राणे पठते। उपवासे निषिद्धं तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पयेत्।
 न दुष्पत्युपवासे च उपवासफलं भवेत्। न केन ह विद्या न मनोदानं वा फलं तिलाक्षीरमर्थां तु वा ज्योपस्यं वा गव्यं यद्विवापि वायुः पु
 रासमत्रोक्तं सुतरं वेति। उपवासासमर्थं तु एकभक्ता धीनिकुर्यात्। तथा च स्मृतिः उपवासे त्वशक्तानामशीते रूर्ध्वजीवि
 नां। एकभक्तादिकं कार्यं ग्राह्यं धाय नो मुनिरिति। मार्कंडेयपुराणे। एकभक्तेन न केन तथैवावाचितेन च। उपवासेन दानेन
 न निष्ठादृशि को भवेदिति॥ कूर्मपुराणेपि। एकभक्तेन न केन हीना वृद्धातुरः कियेत्। नातिक्रमेत्। दृष्टी तु उपवासवतेन वेति
 स्मृत्यन्तरेपि। एकभक्तेन न केन बाल वृद्धातुरः कियेत्॥ पयोमूलं फलं वापि न निष्ठादृशि को भवेदिति। भविष्यपुराणेपि। एकादश्या
 उपवासेन केन वापि समाचरेदिति। नित्यका म्ययोरशक्तानां पुत्रातिनिधिभिर्बतं कारयेत्। तथा च विष्णुरहस्ये। श्रसामर्थ्यं शरीरस्य व
 त्वसमुपस्थिते॥ कात्येयैर्धर्मपत्नी वा पुत्रं वा वितया न्वितमिति। पौंडरीकसिं॥ भार्यापुत्रवर्तते कुर्याद्भार्यायाश्च प्रतिवतं॥ श्रसामर्थ्यं
 परस्ताभ्यां वतभंगेन जायत इति। स्कंदपुराणे। पुत्रं वा विनयो यतं भगिनी भ्रातरं तथा। येष्वा मभाव एवायं वास्तवो विनयो जयेत
 श्रम्यत्रापि भ्रातरं भगिनी शिष्यं कारयेद्वा स्नानादिभिरिति॥ स्मृत्यन्तरेपि॥ पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगृवादिभूभुजां॥ अदृष्ट

रामः
२७

आघृतकोदृशमीष्टादृशोः सायं भोजनाभावः मध्ये एकादश्यां सायं प्रातश्च भोजनाभावः। तथा च सायं प्रातर्गृहस्थानां प्रशानं श्रुतिचोदितामेति
 र्कमुपोषिता स्वयं च फलभाग्यं भवेदिति। कात्यायनः। पितृस्वष्टभ्रातृगृवर्षे च विशेषतः॥ उपवासं प्रकुर्वीतः पुण्यं कुरु शतं ल
 भेत्॥ दक्षिणानात्रदातव्याश्च शुष्मा विहिता वसा। नारिवपतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता॥ पुण्यं शतं पुण्यं मादु सनयः पादद्वि
 नः॥ उपवासफलं तस्याः यतिः प्राप्नोत्यसंशयं। राजस्य कृत्रिपार्थे च एकादश्यामुपोषितः॥ श्रोत्राद्भ्रूविय स्याद्धं फलं प्राप्नोति नि
 श्चिंतं। पितामहादिभिरुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे। कृते तेन फलं विप्राः समग्रं फलमाप्नुयुः। कर्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः
 । यमुद्दिश्य कृते सोपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति। प्रतिनिधौ वक्तुं श्रिद्धिं समर्पयेत्॥ काम्ये प्रतिनिधिनीतिनियेनैमिदिके वसः। काम्ये
 उपक्रमदूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिविदुरिति॥ अयमर्थः। नित्येनैमिदिके वप्रतिनिधिना उपक्रमकारयेत्। काम्यं तु स्वसामर्थ्ये
 रिकृत्य स्वयमेवोपरिक्रम्य कुर्यात्॥ श्रसामर्थ्यं उपक्रमदूर्ध्वं प्रतिनिधिना पितृकारयेत्॥ उपवासाकारणोपायश्चिंतं समर्पयेत्। अह
 म्यां च वत ईश्यादिवायुत्वेन दवे चरेत्॥ एकादश्यादिवा रात्रौ न केनैव नुपर्वणीति। स्मृत्यन्तरे। अर्के पर्वद्वये रात्रौ वत ईश्यादि
 वा। एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा सांध्यं चरेत्॥ अथ काम्योपवासक्रमः। तत्रागितां सायमाद्यन्तयो रक्षोः सायं प्रातश्च मध्यमे उप
 वासफलं प्रेष्युर्जह्याद्भक्तवत्तुष्टयमिति॥ देवतः। दशम्यामेकभक्ता लमां समैशुनवर्जितः। एकादशीमुपवासे तद्द्वयोत्तमयो र
 देवतास्तत्पुण्यं तिका मितं वा स्य सिध्यति॥ बृहस्पतिरपि। दिकानिद्रापानं च पुनर्भोजनमे पुनो। कौंडीको स्यामिषतेनैतं दृष्ट
 श्यामष्टवर्जयेत्। कूर्मपुराणे॥ को स्य मां समस्तं श्रवणकांको रक्षकां न्यशां के मधुपानं च तज्जेदुप वसं स्त्रियमिति

नित्यं विहितं
 नैकात्म्ये वा सात्त्विके भोजनस्याप्राप्तौ सायं पर्यवसन्नः

स्मृत्यन्तरेपि। शाकं मासं मसूतं श्रुत्वा नर्भोजनमे युने॥ धूतमत्तं उपानं च दशम्यां वैष्णवस्य जेतु इति। विष्णुधर्म॥ असंभाष्यान्संभा
भाष्यतुल्यतसिकादले। आलक्याफलं वापि पारणे प्राणश्रुति। अस कृत्वा लपानं च दिवा स्वापव मे युने॥ तावू लव वं एमो संवर्जये
वित वा स र इति। वसिष्ठः। उपवासेन या अस्तेन खादे दंत धावनं। दंतानां काष्ठ संयोगो हेतिसप्त कुला निवेति। दंत धावने प्रायश्चित्तं वि
सुरहस्ये। आक्षोप वा स दिवसे रादित्वा दंत धावनं॥ गायत्र्याः शत संपूतं मंत्रं प्राणविश्रुति। हारीतः। पतित वा त्वेतीनास्तिक संभाषण
मन्त्रां श्लीलादिकं उपवासादिषु वर्जयेदिति कुर्मपुराणे। वहिर्ग्रीमो स जातस्ति पतितं च रजस्वलो न स्पृशेन्नाभिभाषेत स जेतु
त वा स र इति। विष्णुरहस्ये। स्मृत्या लोकन संधादि स्वादनं परिकीर्तिते। अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां वाभिको कृतां॥ गात्राभ्यंग शिरो
भ्यंगे तावू लं रातु लेपनं। वनस्थो वर्जयेत्सर्वं यज्ञान्यव निराकृतमिति॥ तुलसीगुण उपाणे॥ कास्य मासं श्रुत्वा द्रौद्र लोभं वि त य भाष
तां॥ व्यायामं च प्रवासे च दिवा स्वप्नं तया जने। तिलपिष्टं मसूतं श्रुत्वा द्रौद्र लोभं वि त य भाष
एकादश्यां आक्षु क्त्वा पि न भोक्तव्यं। तदा ह का त्यायनः। उपवासे य दानित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्॥ उपवासे तदा कुर्यात् दद्यात्पि
तसे वितमिति॥ तथा। मातापित्रोः ह्ये प्राप्ते भवेद्देकादशी यदा अभ्यर्च्य पितृ देवांश्च आ जिघ्रेत्पितृ से वितमिति॥ यत्तु मनु वचनं
आक्षु क्त्वा ता उयो विप्रो न भुंक्ते पितृ से वितं रु वि देवान गृह्णति कथं च पितरस्तयेति। तदेकादशी व्यतिरिक्त विषयः॥ आद्या एन
पि भोजन कार्यं सिध्यति तस्य भोजन कार्यं विधानात्॥ अयमिह व्रतानुष्ठान क्रमः॥ प्रथमं दशम्या मेक भक्ते कृत्वा अनेतरं दंत

रामः
७८

एकादश्या निराहारः ६

धावने कुर्यात्। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। प्राप्ते हरिदिने सम्पन्निधा य नियमं निशि। दशम्या उपवास स्य प्रकुर्याद्दे स्वव्रतमिति नियमो
नारदीये स्मर्यते॥ अक्षर लवणाः सर्वं हविष्यान्निषेविणः अनीत लशयनाः प्रिया संग विवर्जिता इति। ततः प्रातस्त्याये कादश्या वा
भ्यतरं शुद्धि विरधा तात प्र कारु। शरीर मंतः करणे पचातं वाचश्च विष्णुर्भगवान शेषं शमन यत्नं सु म मे ह शर्म पापा दने ते हृदि सत्र वि
ष्टि। अतः शुद्धि वरिः शुद्धि शुद्धो धर्म मयो अतः स करोति ममैतस्मिन् शुद्ध एवा स्मि सर्वं रा वा स्वाप घातान न द्यो वो अ भग वा जः। शमेन
यत्नं ता मा विष्णु श्वेत सितं स्थित इति॥ अनंतरं प्रातः संकल्पं कुर्यात्। तदुक्तं वाणहय उपाणे। गृहित्वौ दुर्वरं पात्रं वा रिपू र्णं उदक्षु तः। उप
वासे तु गृहीतं पात्रं दद्यात्पर्येद धारयेदिति। औ दुर्वरं ता म पात्रं संकल्प मा ह विष्णुः। स्थित्वा ह म पर ह नि भो ह्या मि पुण्डरी काक्ष
शरणं मे भवा अतः। इत्युच्चार्य ततो विद्वा लुप्या जल म पार्पयेदिति। अनंतरं तया व्रतं जलं पिबेत्॥ तदा ह का त्यायनः। अक्षर हरे रण
मेवेण विजये नाभि मंत्रितं। उपवास पू लयेत्सुः पिबेत्ता व्रतं जलमिति। विदेकादश्या वा से रात्रौ संकल्पः। न या च नारदीये। विद्वो प वा से
सकलं दिनं तत्को स माहितः। रात्रौ संपूजयेद्दिक्षु संकल्पं च तदा चरेदिति। मध्य रात्रौ दु परि दशमी यत्ना वेदेकादशी न स्या म धा रू सो परि से
कल्पः। न या च स्मृतिः। दशम्या संग दोषेण मध्य रात्रौ रात्रौ वर्जयेच्च न सो यामा सं कल्पार्चनयो स्तेति। एकादश्या देव त्वो परिषदा मंडपं
कारयेत्। तदुक्तं ब्रह्म उपाणे। एकादश्या अभ्यर्चयेन्निराहारः समाहितः। नाना पुष्पैः पुनिः श्रेष्ठ विविच प्रप्य मंडपं॥ कृत्वा वा व रणं पश्चाज्जा
गरं कारयेत्तिशीति। तस्मिन्मंडपे देव मर्चयेत्। तदुक्तं ब्रह्म उपाणे। एकादश्या अभ्यर्चयेन्निराहारः समाहितः। स्नात्वा सम्पन्निधानेन सोप

का.मा

७६

नार्च

वासो जितेन्द्रियः संपूज्य विधिवद्विष्णुश्रद्धया सुसमाहितः। उषोर्गर्भे तत्तथा धूपैर्क्षयेत् नैवेद्यकैः परैः। उपचारैर्वहुविधैर्जपेर्हर्षे मेः प्रदक्षि
णैः। सोत्रेर्नानाविधैर्द्व्येजीतवाद्यैर्मनोहरेः। दंडक्यणिपातैश्च जयशब्दैस्तथा त्रिमैः॥ एवं संपूज्य विधिवद्वात्रो कृत्वा प्रजागरायातिवि
ष्टाः परंस्थानेन तेनास्पृश्या संशयः। द्वादशोक्तं माह कात्यायनः॥ प्रातः स्नात्वा हरिपूज्य उपवासं समर्पयेत्। अज्ञानतिमिरांधस्पृशते
नो तेनेकशवाप्रसीदसुप्रसोनाय ज्ञानदिष्टिप्रदोभवः। मंत्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं वृत्ति। द्वादशोपा रणं कृत्वा वर्जयित्वा सुपो
दकी मिति। सूतका दोदानां च न रहितं उपवासमात्रं कुर्यात्। तदुक्तं कुर्मप्रणो। काम्योपवासे प्रकोते त्वेतरा मृतसूतके। तत्र काम्यवृत्ते
कुर्यादन्नं विविजितमिति। वाराहपुराणे॥ सूतके च न रं स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं। एकादशोपा न भुंजीत वृत्तमेवं न लुप्यते। सूतके
पिन भुंजीत एकादशोपा सदानरः द्वादशोपा तु समश्रीयात्तौ विष्णुप्रणम्य चेति। तत्र परित्यक्तं देवार्चने सूतको ते कुर्यात्। तदुक्तं मत्स्यपु
राणे॥ सूतको ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनाद्द्वेन॥ दानं दत्त्वा विधानेन धृतस्य फलं मश्नुत इति। छीणं रजोदशीने पिन वृत्तयागः किंतु देव
तार्चनादिरहितं सूतकादा विवोपवासमात्रं कार्यं। तदा ह्युल्लस्यः एकादशोपा न भुंजीत नारीदृष्टेरजस्य पिशति। अथ शृंगः संप्रवृत्ते पि
रजसि न त्याज्यं द्वादशी वृत्तमिति। सत्यवतो पि। वारुधदीर्घं न पसाना रिणं यद्भोजो भवेत्। न तत्रापि वृत्तस्य स्यादुपतेधः कदाचनेति। शुद्धं
नंतरं देवतार्चनादिकं कुर्यात्॥ तथा वस्मृतिः। स्नात्वा भर्तुश्चतुर्थे हि शुद्धा स्यात्परिचारणे। पंचमे ह निशुद्धा स्यादेवै पित्रे च कर्मणीति
नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येभिहितः। अथ नित्योपवासी चेत्सायं प्रातर्भुंजी क्रिया वर्जयेन्मतिमा चिप्रः संप्राप्ते हरिवासर इति

रामः

७६

ब्रह्मैवैवर्ते पि। इति विज्ञाय कुर्यात्तावत्पुमेकादशी वृत्तं। विशेषनियमाश्च कौहोरात्रं भुक्तिवर्जितः। निगृहीतेन्द्रियः अद्या सहस्रो
विष्णुतत्परः। उपोष्येकादशीपापा मुच्यते नात्र संशयः। इति सत्यानियमाना चरेत्। तथा च कात्यायनः। शक्तिमालुपुनः कुर्यान्नियमं
सविशेषणमिति॥ यदा द्वादशोपा श्रवणन न कृत्वेतदा शुद्धेकादशीमपि परित्यज्या। द्वादशोपा मेवोपवसेत्॥ तथा च नारदिये॥ शुक्ला
वायदिवा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता॥ तयो रेवोपवासश्च त्रयोदशोपा च पाणमिति। तथा। एकादशोपा लक्ष्मिदाया संप्राप्ते श्रवणे
तदा॥ उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वपापहृया वहेति। यदा पा रणा पर्याप्ता द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पा रणा कार्यं न तु त्रयो दशोपा तदुक्तं न
रदीये। भवेद्यत्र त्रयोदशोपा द्वादशोपा लु कला द्रव्ये॥ द्वादशा द्वादशी हंति त्रयोदशोपा नुपा रणं। कला द्रव्यं त्रयं वापि द्वादशी न त्वतिक्रमेत्॥ पा र
णो मरणे नृणां तिथिस्तत्कालिकी स्मृतेति॥ ननु द्वाद शपतिक्रमे पिना तिदोषः। सातिथिः सकला ज्ञेयेति वचनेन साकल्यविधानादिति चेत्॥
मेवा साकल्यस्य तानादिविषयत्वात्। वा क्योपेक्षानदानजपादिष्वपि विधानात्। पा रणे तु साकल्यवचनेन प्रवृत्तेते। तिथिस्तत्काली
तीज्ञेयेति वचनात्। द्वादशी काले यदा पा रणं तदा ततः प्रागेव सकीः क्रियाः कर्तव्याः। तदुक्तं नारदीये। अत्यायामथ विषेन्द्र द्वादशोपा म स्मृता
ये॥ ज्ञानार्चनक्रिया कार्यदानहोमादि संयुताः। एतस्मात्कारणाद्विप्रः प्रभूषेत्ज्ञानमाचरेत्। पितृतर्पणं संयुक्तं स्वत्पाद द्वादशोपा म स्मृता
हानिकरा ह्येषा द्वादशी लघितान् एणं। कतिधर्म हर एणं श्रुत्वा ते वसरस्वतीति। गस्तु उपा रणे पियदा स्वत्पा द्वादशी स्या दय कर्षो भुजेर्भवे
त्। प्रातर्मा ध्या कृत्वा पितृ तर्पणादय कर्षणमिति। स्कंदपुराणे पियदा भवेद्वितीया त्पा द्वादशी पा रणादिना उषः काले द्रव्यं कुर्यात्प्रातर्मा ध्या

का.मा.
८०

क्रिकेवतदिति तत्र पारणासंभवे च अग्निः पारणं कुर्यात् तदा ह कात्यायनः सधादिकं भवेन्नित्यं पारणं न निमित्ततः अग्निस्तु पारयि
नैत्यकांते भुंजिर्भवेदिति देवलोपि संकोविधमेवांते द्वादशापात्येत्कथं अग्निस्तु पारणं कुर्यात् न भुंजिर्न दोष इति । यदा कलपाधि
द्वादशीनास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्यात् तदुक्तं नारदीये । त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलं । शतयज्ञादिके वापि न प्राप्नो
त्यसंशय इति ॥ पारणं च नैवेद्यतुल्यं मिश्रितं कुर्यात् ॥ तदुक्तं द्वादश्यां । कृत्वा वैवोपवासं तु योऽन्नाति द्वादशी दिने नैवेद्यं तुल्यं सीमि
श्रुत्वा कोटिविनाशनमिति ॥ अथ एकादशी महिमा । तत्र वसिष्ठः । एकादशी समुत्थेन वद्विना पात केन धनमभस्यतां याति राजेन्द्र
पि जन्मशतोद्भवः । नेदृशं पावने किंचिन्नराणां भुवि विद्यते पादशेषनाभस्यदिनं पातकहानिदं तावत्पापानि देहसिंतिष्ठति मनुजा
धिप । यावतोपवसेजुतः पश्चनोदितं शुभं शुभमेधसहस्राणि वा जपेत्पशुनातिरा । एकादश्यां यवासस्य कलां नाहं तुकोदशी ॥ एका
दश्यादियैः पापे यत्कृतं भवति शुभं । एकादश्यां यवासं न तत्सर्वं विलयं व्रजेत् । एकादशी समं किंचिन्नापत्राणं न विद्यते । स्वर्गं मोक्षं प्रदाह्य
वारज्यं पुत्रं प्रदायिनी । सुकलत्रं प्रदाह्य वा शरीरं योग्यं दायिनी ॥ न गंगानगं यामूयनं काशीनं वपुष्करं । न वापिकोरं वंदे न रेवा
नं वंदे विका । यमुना चंद्रभागा च तुल्या भूषहरे दिनान् ॥ अनायासेन राजेन्द्र प्राप्ते वैश्वं पदं चितामणिं समाह्वयं स्थित्वापि निधेः समा
संकल्पपादपुण्यादेव देवोपमायतेति ॥ अस्यामेकादश्यां यवासप्रतिनिधिरूपाणि एकभक्तनक्तायाचितादीनि तेषां प्रतिपद्युक्त्या
येनोपवासंति यावेवा उष्ठानं । यानि तु स्वतंत्रा न्येकभक्तनक्तादीनि तेषां पूर्वोक्त्या येन मध्याह्न्यापि तिथिग्रहणं प्राप्नोदशी विद्या

राम
८०

निषिध्यते द्वादशी कल्पे । पूर्णविद्यादिना र्द्धेन नंदं पूर्णमपि त्यजेत् । यदि केदात्मसंताने नियमेन चतुर्ध्वपि । नोपोषितं च नक्तं च नैकभक्त
मया विते । नंदं यो पूर्णविद्यां कुर्यादेव च मोहितः । एकादशी युता द्वादशासंभवा । नक्तं वा याचिने निशमेकभक्तेतयानघान
क्तं वा याचिने तानेकभक्तमुपाहरेत् ॥ दशमी सहितं दानमनर्थं हरिवासर इति । दिनोर्द्धेन साधुसंभूतैरित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य
दिकं च दशमिस्तथेति उदाहृतं ॥ तथा सार्द्धं संप्रभूतैस्तु वैधोयं वाधते व्रतमिति च । इतो मृतं वैधुतिथ्यंतरं वन्याद्वादिवापि नैव
तया ॥ ३ ॥ इत्येकादशी निर्णयः ॥ अथ द्वादशी निर्णयः ॥ साच्युग्मादिशस्त्रेण पूर्वविद्यायास्त्या । स्कंदपुराणेपि द्वादशी च
कते व्या एकादश्यां पुताविभो । सदा कार्यं च विद्वद्भिर्विमुक्तैश्च मानवेरिति ॥ उत्तरविद्यां प्रतिषेधति इह च सिद्धि । द्वितीयापेचमी
वैधान्दशी च त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी वोपवासं हस्तपूर्वोत्तरं इति थि इति ॥ न नैवेद्यं सत्येकादश्यां यवासो द्वादश्यां यवासश्च सुभयमे
कस्मिन्दिने प्राप्नोति ॥ सत्यं तथापि वोभयस्यास्योन्नाविरोधाभावात्सहे वा उष्ठानं भविष्यति । न नैवेद्यं व्रतमसमाप्य व्रतं तत्तमनुष्ठानं
शक्यं । अतमात्रे व्रते पूर्वैर्नैवेद्यं कुर्यात् व्रतं तत्तमिति शस्त्रात् ॥ इदं हि शास्त्रमेकस्य व्रतस्य मध्ये व्रतं तत्तरोपक्रमे निषेधति ॥ प्रकृते उव
तद्वयस्यापि सहे वोपक्रम इति तत्रेण उष्ठानं भविष्यति ॥ न च स्वेवं त्वं उतिथोत्वेकादशी द्वादश्यां यवासो द्वौ नैवेद्यं एवाव्रतः । त
त्र पारणं मन्तेराप्रप्यमोपवासस्यासमाप्तत्वा इति । द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमेण संभवतीति चेत् । अग्निः पारणं कृत्वा द्वितीयापवास
स्य प्रक्रमं शक्यतात् ॥ तदृशं पारणं मशितान् शितोभयात्मकं । तत्राशितरूपत्वात् पूर्वोपवासं परिसमापयति । अनशितरूप

त्वेनोत्तरोपवासनविहंति। एतच्च द्योतकत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणे याज्ञमानब्राह्मणे श्रूयते। यदनाश्वाउपवसेत्तद्वाधुकः स्याददर्श
 यात्॥ इदोस्पपशूनभिमन्येतायो आतितनैवाशितं नैवानशितं नैवाधुको भवति नास्पसुः पशूनभिमन्यत इति। तस्मादुदकपा
 रणेनोपवासद्वयनिर्वाहः॥ एतच्च सर्वतिथिसाधारणं। प्रकृते त्वेकादशी द्वादशयोर्देवतक्या दुदकपारणमंतरेणापिन कश्चिदेषः
 श्रुत एव स्मर्यते॥ एकादशी उपोषो वद्वादशी समुपोषयेत्। न तत्र विधितोपस्यादुभयोर्देवतं हरिरिति॥ उपवासद्वयाशौकौ केवलं द्वा
 दशुपवासोभयोः फले सिध्यति॥ तथा च स्मृतिः॥ एकामेकामेकैर्दशीभुक्त्वा द्वादशी समुपोषयेत्॥ पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नो
 त्य सेशयमिति। द्वादशोक्तुकाप्योपवासो मार्कंडेयेन दर्शितः॥ द्वादशा उपवासेन सिद्ध्यार्थाभूय सर्वशः। चक्रवर्त्तितमनु त्वं संप्राप्ताश्रु
 तं त्वं श्रिय इति॥ ॥ इति द्वादशी निर्णयः॥ अथ त्रयोदशी निर्णयः॥ ॥ सा च शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवतिष्ठते। तत्र शुक्लत्रयो
 दशी पूर्वविद्यायाः॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते॥ त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशी सहिता मुने। भूतविज्ञानकर्तव्या दर्शपूर्ण कदाचना व्रजं धित्वा
 मुनिः श्रेष्ठसा विधीवत मुत्तम इति॥ यद्यप्यत्र शुक्लपक्षशब्देनास्ति। तथापि कृष्णत्रयोदशोपरविद्धतायाश्च निकृता पूर्वविद्धतायाः
 शुक्लपक्षविषयत्वं परिशिष्यते॥ सायंकालं त्रिभुक्तं मात्र व्यापित्वेन पूर्वविद्धतायां प्राप्तायां प्रतिपद इवास्याश्रयपरत्वे संक्षेपे
 पेक्षित इति दृष्टव्यं। तदुक्तं किंदपुराणे। त्रयोदशी प्रकर्तव्या या भवेदा पराक्षीति॥ कृष्णत्रयोदशोपरविद्धत्वेन उक्तं निगमोक्त
 द्वादशीमावासा कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परमुताः पूजाः पराः पूर्वमुतास्तथेति। यत्र बृहद्वसिष्ठः॥ द्वितीयापंचमीवेद्या द्वादशी

राम
८९

त्रयोदशी चतुर्दशी चोपवासे ह्यः पूर्वोत्तरेति चीरति। तच्च शुक्लपक्षविषये यदा कृष्णपक्षे परविज्ञानलभ्यते तदा पूर्वविद्यायाः
 तदाह वसिष्ठः॥ एकादशी तृतीया च घटी चैव त्रयोदशी। पूर्वविज्ञानकर्तव्या यदि न स्यात्परेहनीर्त्ति। अनेन त्रयोदशी च पूर्वविद्या
 तदाह वसिष्ठः॥ कृष्णाष्टमी बृहत्तया सा विधीवत्येवकी। अनेन त्रयोदशी रभा उपोष्याः पूर्वसंयुताः इति। अनेन त्रयोदशी भविष्य
 तपुराणे दिर्गिता मार्गशीर्षे मले पक्षरसपक्षमवर्त्तते विधायानेनेन कृता ह्येवातेनानेन त्रयोदशी तु पसंहरात्। न च मले प
 क्षे इति शुक्लपक्षे व्रतं विहितं। तथा च त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशी सहिते मनेन सामान्यशास्त्रेणैवानेन त्रयोदशोपरविद्धत्वं
 प्राप्ते। सत्यं। तदेवानेन विशेषशास्त्रे विस्पष्टीक्रियते॥ इति त्रयोदशी निर्णयः॥ अथ चतुर्दशी निर्णयः॥ अत्रापि शुक्लकृष्णपक्ष
 भेदेन व्यवस्था भवति। तत्र शुक्लपक्षे त्रयोदशी परविद्यायाः॥ तथा का सोपि। शुक्लचतुर्दशी या सा परविद्या सदा व्रत इति॥
 पूर्वविज्ञानविषय उत्तरविद्या विधिश्चेत्तुभयं भविष्यत्पुराणे पसंतं॥ सदा कार्यं त्रयोदश्या ननु शुक्लचतुर्दशी॥ पूर्णमासी शुक्ला सा सा
 चतुर्दश्या च पूर्णिमेति॥ नारदीयेपि॥ तृतीये कादशी घटी शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविज्ञानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति। यत्र भाष्यदशुक्ल
 चतुर्दश्या मन्तव्यं॥ भविष्योत्तरे विहितं। तत्र पूर्वविद्या परविद्या वामध्या क्रियापिनी ग्राह्येति केचिदुक्तं। लिखतत्र प्रमाणात्वेनोक्त
 हरिति। मध्याह्ने भोज्ये लायां समुत्तीर्य सरित्तटे। दर्शशीला रात्रीणां समूहं रक्तवाससां॥ चतुर्दश्या मर्चयंतं भक्त्या देवं प्रय कृत्यमिति।
 अत्र मध्याह्ने भोज्ये लायां मितनेन मध्याह्ने स्पर्कमकालत्वं प्रतीयते॥ अतस्तथापि नीतिविधीति। नैतत्सारां यथा विनायकव्रते म

८३

दशत्वं विधीयते कुतः अहीनशब्दस्य श्रौतप्रयोगवाक्यत्वेन तत्रैव लुप्तत्वात्। रूढिश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगादलीयसी। योगोत्तमवयवा
प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्समुदापार्यो निश्चेतव्य इति विलम्बः न चात्र प्रकरणविरोधः शक्यः। वलीयसावाको न प्रकरणस्य बाधितत्वात्
तत्तत्सादिदं दशत्वं प्रकृतात्॥ ज्योतिष्टोमादुक्तं विरुद्धिबुद्धिर्वात्रादिषु निवेशनीयमिति। अत्र यथा रूढोऽहीनशब्दस्तथा शिवो
त्रिशब्दोऽपि रूढ इति प्रथमः प्रकृतः अपर आह योगिक एवायं शिव इति शब्दः कुतः शिवसंबन्धमुपजीवत रूढस्य प्रवृत्तात्। तत्रावत्कंदपुरा
णे॥ माघस्य कृष्णपक्षे कानि प्यिश्चैव चतुर्दशी। शिव एव त्रिलुसारखाता सर्वपापनिषूदनी। तस्य रात्रिः समाख्याता शिव एव त्रिशिवप्रिया त
स्या सर्वेषु लिंगेषु सदा संक्रमते हरः। यानि कान्यत्र लिंगानि च तानि स्याव तानि चातेषु संक्रमते देवित स्यात् तत्रोच्यते हरः। शिव एव त्रिलु
प्रोक्ताः तेन सा हरवत्सर्भेति शिरोहस्यात् तस्य भूसेव देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी। शिव त्रिसमाख्याता प्रियं च त्रिपुरद्विष इति। अवंति त्वेडे। माघस्य
तृणयोर्मध्ये अस्मिताया चतुर्दशी। शिव एव त्रिलुसारखाता सर्वपापनिषूदनीति। तस्यास्ति संबन्धिनी रात्रिः। शिव एव त्रि रित्योगिको र्थः प्रोक्त
लीन्या येन ग्रहीतव्यः तस्य च या यस्य संग्राहका वेतोऽश्वोऽक्षौ भवतः। संस्कारजातिर्योगे पुंके ब्रूते प्रोक्ता एति। संस्कारसर्वभौमत्वात् जातिमुद्देज
नोक्तिः। अन्योन्याश्रयतो नाद्यानजातिः कल्याणोक्तिः। योगिकः कृत्तशक्तित्वात् कृत्तप्रियाकरणस्य तेति। अयमर्थः। दशपूर्णा
मासांगतया श्रूयते प्रोक्ता एति सादृश्यतीति तत्र संशयः। किं अयं प्रोक्ता एति शब्दः। आसादनाभि मंत्रेण शुद्धक संस्कारं ब्रूते। किं वाजला वांत
रजातिविशेषः। आहोस्वित्यो ह्यंते पात्राणां भिरित्योगं तत्र संस्कारं ब्रूते। इति तावत्प्राज्ञः कुतः सार्वभौमत्वात् सर्वेषु हि संस्कारविधिषु

राम
८३

क्यादिप्रदेशेषु प्रोक्तानीशब्दः श्रूयते। प्रोक्तानीरासादयेन्भावहिरूपसादयेति प्रैषवाक्यप्रयोगः। प्रोक्तानीरासादयतीति च विधिवाक्य। एव
मभिमन्त्रणादिवाक्यान् यदाहरणीयानि। तस्मात्संस्कारं ब्रूत इत्येकपक्षः। जातिं ब्रूत इति पक्षोऽन्तरं। लोके हि जलकीडासु प्रोक्तानीभिर्द्वेजिताः स
इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते। तत्र न तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्षोऽप्ययमेतत्कुतः श्रूयते न्याश्रयात्। नापि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः प्रोक्तः। उदक
जानौ प्रोक्तानीशब्दस्य शक्तेर्व्यवहारे पूर्वमल्लक्ष्मणत्वेनेतः पक्षः शक्तेः कल्पनीयत्वप्रसंगात्। न च योगेऽपि शक्तिः कल्पनीयेति शंका नीये। वा
करणेनैव क्लृप्तत्वात्। व्याकरणे हि उद्देशेन इत्यस्माच्छातो करणेऽप्युद्प्रत्ययेन उद्गृहणशब्दोऽप्युत्पादितः। तस्यासति प्रकर्षेण कृतेन श्र
मेनेति योगेन सेवनसाधनमुदकादिकं सर्वं प्रोक्तानीशब्दवाच्यं संप्रत्येते। प्रकृते तु स्त्रीशब्दवाच्यानां श्रवणसेवनसाधनत्वात्तद्वचनस्य प्रो
क्तानीशब्दस्य उद्गृह्यतया तत्वेन प्रोक्तानीरिति द्वितीयावकाशवचनात्। शब्देऽनिवृत्त्येते। न च हिनाधिकरणो ह्येः प्रावत्यमुक्तेः। प्रोक्तानी
धिकरणे च योगस्य प्रावत्यमुच्यते। अतएव स्वरविरोधः। मेवं। लब्धात्मिहिरूपिर्योगमपहरति। न च प्रोक्तानीशब्दे रूढिर्लोभ्यते वृद्धव्यवहा
रिण जातावुत्पादितत्वात्। अहीनशब्दोऽपि द्विषादिषु न दृष्टैर्बुद्ध्यादित इति चेत्। न। व्याकरणेऽप्युत्पादितत्वात्। अक्षरवः कृता विसृजे
न वा स्तुत्वेन वार्तिकेनाहंशब्दात्प्रत्ययस्य स्याद्यन्तस्य नादेशकृत्वाकृतविषयतया बुद्ध्यादितो हीनशब्दो न च सति घटकुटीप्रभातस्य
यस्तव प्रसज्यता यतो हीनशब्दो गेपरिहर्तुं कामेन भवता व्याकरणमुपजीव्ययोगे पर्यवसानं कृतं नायं देशः पूर्वपक्षिणो भिमते समास
तद्गणे योगे पर्यवसानस्यानभिधीनात्। न च तत्समासेऽपि व्याकरणेषु बुद्ध्यादित इति शंका नीयेत समासस्वीकारे सति श्रयशोका

एष इत्यादा विवाहीनशब्दस्याद्यदा तत्त्वप्रसंगान्। मध्योदात्तो ह्ययं शब्दः स्मृत्युपेतो। तस्मात्तद्वद्वेद्योगसाम्येऽपि समास रूपं यो-
गो पूर्वपक्षमिमं तन्निराकृत्य श्रौतं रूढिः सिद्धातिना समाश्रिता। तामेव रूढिं प्रकथितं वरस्विना वा त्रिकं कृता। अतः सत्यपि प्रकृति-
प्रत्ययविभागे योगिकत्वेन शक्तिं शक्यते। यथा योगे त्वजातो नूढस्यापि गोशब्दस्योणादिकसूत्रेऽपि योगेऽतिप्रकृतिप्रत्ययविभागकृत्वा-
कृतीति। गोरिति व्युत्पत्तिः। अदृशितातादृशप्रवर्गगतयोऽप्राकृणीशब्दे तु न रूढिज्ञापनाय किंचित्स्वतंत्रं सूत्रं विहितमस्ति। किंतु सर्वथा
उपाधारणेनावयवार्थं व्युत्पादकेन सुप्रत्ययेन निष्पादितत्वाद्योगिक एवायं प्राकृणीशब्दः। तस्मात्प्राकृणीशब्दवच्छिन्नं त्रिशब्दो योगि-
क इति द्वितीयपक्षः। अत्र पुनर्मन्यते। तत्र रूढिणोऽयं शिवरात्रिशब्दः। त्रिपिवासे केन तेन शब्देन तत्रियोगिक्यमाणा स्युत विशेषस्य लक्ष-
माणत्वात्। अत एव शान्तसंहितायां प्रकृतं शिवरात्रिब्रतं नाम सर्वपापहरणं लक्ष्मि-। अत्र जलमनुष्माणं भुक्ति मुक्तिप्रदायकं। अर्द्धरात्रौ
धर्मोऽर्द्धरात्रौ यत्र वतुर्दृशी तत्रियावेव कुर्वीत शिवरात्रिब्रतं ब्रतीति। शिवरात्रिब्रतं कार्यभूतं तत्र महांनिशि। शिवरात्रिब्रतं देवक र्षेति
वसन्ति योऽनिर्विघ्नं कुरु मे देव भक्त्या ह्यमहेश्वरेति। नारदीयसंहितायां। अर्द्धरात्रौ यत्र माघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिब्रतं तत्र सां-
मध्वफलं लभेदिति। स्मृत्युपेतोऽपि। भवेद्यत्र चतुर्दशप्राभूतया प्रातमहानिश। शिवरात्रिब्रतं तत्र कुर्वीत जागरणं तत्र येति। पञ्चरात्रेऽपि। अर्द्ध-
रात्रौ धर्मोऽर्द्धरात्रौ यत्र वतुर्दृशी। तत्रियावेव कुर्वीत शिवरात्रिब्रतं ब्रतीति। त्रिपुराणे। शिवरात्रिब्रतं देवक ययस्व महेश्वरेति
नवकालवाचकस्य शब्दस्य लक्ष्मि त्वमहेश्वरमिति शक्यं नीयं कालवाचकाभ्याममावास्यायोरपि मासीशब्दाभ्यां पागत्रयनूपयोरिच्छास-

कालसंबन्धिन्योरूपलक्षितत्वात्। अत एव श्रूयते। य एवं विद्वां योर्मासीयजेते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति। स्मृतिश्चपि सर्वत्र त्रिपिवा-
चकेऽर्द्धरात्रौ तत्संबन्धिनो ब्रतविशेषा उपलक्ष्येते। त्रिपुराणे॥ जन्माष्टमी नैव कृता कदाचित्कल्याणं तं पश्यते तौ रेवेति निर्णयश्चेति। एकादशी तु कुर्वीत
हीयते द्वादशी यदीति। तत्र मन्त्राष्टकाहार्थं। तस्मात्तत्र रूढिणोऽयं शिवरात्रिशब्द इति द्वितीयपक्षः। अत्रपि सिद्धांतमः। योगरूढ एवायं शिवरात्रिशब्दः।
योगो द्वितीयपक्षेऽप्यन्येन दर्शितः। रूढिश्च प्रथमपक्षोऽप्यन्येन। तत्रैकस्वस्तीकोरे सत्यं विषयं रात्रिब्रतं दत्तग्राहक उदाहृतोऽप्यश्ववाधे-
ता। त्वयोगिकत्वे सति शिवब्रतेऽप्येतेषु वयोदशादिति च तत्र शिवरात्रिब्रतं प्रसज्येतेति वाच्यं। तस्यापि प्रसंगस्य रूढानिवारणान्न यथापेक्षं
शब्देन काज्जायत इति योगे स्वीकृत्य भेदादिष्वतिप्रसंगो रूढिस्वीकोरेण निवार्यते तद्वत्त्रापि योगरूढतायां न केऽपि प्रसंगः। न च मुख्ये स-
भवतिलक्षणाश्रयणमुचितं। अत्रोच्यते लक्षणायाः श्रमावेव तत्परत्वेन स्यादिति। तत्राव कुर्वीत स्वीकोरे योगे नैव तत्सिद्धेः। शिवस्य प्रिया-
रात्रिर्यस्मिन् ब्रतं गत्वेन विहितं तद्वत् शिवरात्र्याख्या। तस्मान्निर्मप्यन्यायेनात्र योगरूढः शिवरात्रिशब्दः। तस्य च न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः।
निर्मप्ये योगिको योगरूढो वा योगभासनात्। योगिकोऽविरजातो नैव नियतेर्योगरूढिभाक्। अस्यायमर्थः। इष्टकाचयेने श्रूयते। निर्मप्येने
ष्टकाचयेनेति। तत्र संशयः। किमयं निर्मप्यशब्दो योगिकः किं वा योगरूढ इति निर्देशेण मप्यत इति योगस्य प्रतीयमानत्वात्। प्राकृ-
णीन्यायेन योगिक इति पूर्वपक्षः। अत्र द्वाव ग्री विद्येते विरनिर्मप्यतो विरनिर्मप्यतश्चेति। तत्र च यत्रोपक्रमात्पागपि विद्यमानो गा-
ह्यपत्योऽनित्यं धृतोऽग्राधान काले मथितत्वाच्चिरनिर्मप्यतः। चयने प्रक्रम्योऽनित्यं निर्मायत स्यात्पुत्रायां किंचित्कालं धारणाय योऽनिर्मप्य-

का. मा.
८५

प्यते सोऽविरनिर्मयितः तेनेष्टकाप्रच्यंते। तस्मैव प्रसासेन त्वात्। तथाच मथन स्यान्निर्दिष्टसाधारणेप्यविरनिर्मतमभिनियंतुं ह्युक्ति
राश्रयणीया। यथा नावनीतं घृतमित्यत्र नवनीतजन्मत्वयोगस्य चिराचिरयोस्तभयोः साधारणेपि नूतनेन एव घृतेनावनीतशब्दो लोको
प्रसिद्धा नियम्यते। तद्वदत्राप्यवगंतव्यं तथाच सति प्रतीयमानयोगस्यापरिहृतत्वादनियतं ह्युक्तिस्वीकाराच्च योगरूढेयं निर्मय्य
वाच्य इति राक्षतः। अनेन निर्मय्यन्यायेन शिरात्रिशब्देऽप्युयोगरूढिराश्रीयते। तत्र शिः स्यरात्रिरिति तत्पुस्तकसमासेन योगेन प्रव
र्तमानः। शिः शब्दात्प्राप्य कृष्णवर्णदृशी रूपेण कालविशेषे नियम्यते। शिवस्य रात्रिर्यस्मिन्नुत्तरेति वक्तुं ब्रूहि समासेन योगे प्रवृत्तः
शब्दो ह्युक्त्यावतविशेषे नियम्यते। तच्च शिवरात्रिव्रतमेकादशी जयंती व्रतवत्संयोगात्पृथक्प्रायेन नित्यं काम्यत्वे तु भयविधत्तवनि
त्यत्त्वप्रकरणाप्रत्यवायवीप्सानित्यनिश्चलशब्देखं गंतव्यं तत्राकरोपप्रवायः। स्कंदपुराणे पठ्यते॥ परात्परतरनास्ति शिवरात्रिः परात्पर
नपूजयति भक्तेश्चैव त्रिभुवनेश्वरं। जेनुर्जन्मसहस्रेषु भक्तैः नारायणसंशय इति। वीप्सापितत्रैव पठिता वर्षे वर्षे महोदेवि नरो नारीपतिव्रता
शिवरात्रौ महोदेवं कामेभक्त्या प्रपूजयेदिति। नित्यनिश्चलशब्दोच्यते। माघकृष्णवर्णदृश्यायः शिवे संशितव्रतः॥ ७७॥ पूजयेन्नित्यं स
लभेदीप्सितं फलमिति। अणुवोयद्विवाश्रुष्येहीयते हिमवानपि। मेरुमंदरलंकाश्च श्रीशैलौ विंध्य एव च। चलेत्येते कदाचिद्देवि निश्च
लं हि शिवव्रतमिति वा काम्यत्वं च परश्रवणादवगंतव्यं तच्च स्कंदपुराणे पठ्यते। शिवं पूजयित्वा यो जागर्ति चतुर्दशीमासः पयोधरसं
नपि वेत्स कदाचन। पदीष्टं ह्युक्ताभोगादि विदेव मनोरमान्। आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमं पदं। परमं कृतं लुप्तो देवि शिवरात्रिं

रामः
८५

ने ४

शेषकः। गणत्वं ह्येदं ह्यमह्यं शिवशासनं सर्वान्मुक्तामहाभोगान्मृतोभूयान् जायत इति। काम्यव्रतस्य शासनं संहितायां वर्षसंख्या पठ्यते। ए
वमेतद्व्रतं कुर्यात्पतिसंवत्सरं वृत्ती द्वादशाष्टिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशद्विकं तु वा सर्वान् कामानवाप्नोति। प्रेसवेहच मानव इति। नित्यकाम्यरूपस्या
व्यव्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशानसंहितायां मुक्तां शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापहरांशं। आर्चनं लान्मनुष्याणां भुक्तिप्रतिपदायकमिति। अष्टि
कारि नियमाः स्कंदपुराणे दर्शिताः। माघमासे तु वृत्त्याया फाल्गुनादौ चतुर्दशी। साच उण्यातिथिर्तेया सर्वपातकनाशिनी। अहिंसा सत्यम
क्रोधो व्रतचर्यं दया क्रमाश्रान्तात्मा कोवहीनश्च तपस्वी ह्यनसृपकः॥ तस्मै देयमिदं देवि गुरुपादाभ्युद्योयदि। अमृताया ददाती देसत दानं कं
व्रजेदिति॥ उक्ताधिकारिणानुष्ठेयं व्रतस्वरूपं त्रिविधं। उपवासो जागरणं पूजा च। तदुक्तं नागरखंडे उपवासप्रभावेन वलादपि च जागरात्। शि
वरात्रे तस्या तस्य लिंगस्यापि पूजया। अह्न्यात्मभक्तभोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति। स ह्यखंडे स्वयं च लिंगमभ्यर्च्य तोषवासः स जाग
रन्। अज्ञानत्रयि निष्ठापो निषादो गणतो गत इति॥ अत्रे देवि चार्थते॥ किमेता उपवासजागरणपूजाः व्रतस्वरूपे विकल्प्यते उत समुच्चीयंत इति त
त्र विकल्प्यते इति तावत्प्राप्तं। कुतः एकैकस्येतरनिरपेक्षतया विधानात्। तथा हि स्कंदपुराणे। केवलं उपवासविधिः पठ्यते। अखंडितव्रतो
यो हि शिवरात्रिं प्रोषयेत्॥ सर्वा कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदत इति। तथा केवलं जागरणं पठ्यते॥ कश्चिन्मृण्वा विशेषेण व्रतही
नोपि यः पुमान्। जागरं कृत्वा तत्र स सप्तसमंतां व्रजेदिति। तथा केवलं पूजा पठ्यते॥ यः पूजयति भक्तेश्चैव रामेनैकफलतां व्रजेदिति। तस्मा
उपवासादयस्त्रयोपि विकल्प्यते॥ यदि नागरखंडे स ह्यखंडो योः समुच्चयविधिं रती सुच्यते॥ तर्हि प्रत्येके वा समुदायो वा यथेष्टमनुष्ठेयतामि

का.मा
८६

तिप्राप्तेषुमः। वैश्वानरविद्योपासनन्यायेनसमुदायएवात्रनुष्ठेः। तस्यचन्यायस्यसग्राहकावेतौज्ञोकोभवतः। वैश्वानरमुपास्तेप्रत्येकंसमुदा
यतः। विकल्पसमुदायोवानियतोद्विविधाद्विधेः। विकल्पश्चित्तैवैवंसमुदायप्रशस्तितः। अपयुक्तानुवादेनप्रत्येकोक्त्युपपत्तित इति। अथमर्थः
कुंदोगैराज्ञायते। वैश्वानरमुपास्ते इति। विद्युल्लोकादित्यवाद्याकाशोदकपृथिवीरूपैः। अद्विरवयवैरुपेतोः। वयवीसर्वीत्मकोविरा
ट्पुस्तोवैश्वानरशब्दवाच्यः। तत्रसंशयः। किंविद्युल्लोकाद्यवयवाश्रवयवीचप्रत्येकंविकल्पेनोपास्याउतावयवैव नियमेनोपास्य इति
विकल्पश्चित्तावस्थाप्राप्तः। कुतः। द्विविधस्यविधेःश्रूयमाणत्वात्॥ प्राचीनशालसत्ययज्ञेइउविडोद्दालकनामभिः। अहिर्महर्षिभिः।
मिणविद्युल्लोकादयः॥ अउवयवाः प्रत्येकमुपासिताः। तदुत्तांतकचनपरेषुवाकेषुषसामवयवानोप्रत्येकमुपास्तिविधेयोनिय
माश्रविविधफलसहिताउपलभ्येते॥ पुनश्चतेषुउभ्यस्तिभ्योमहर्षिभ्योश्चपतीराजासमुदायोयास्तिमवाचतः। अतोद्विविधविधि
लेनयथेकंविकल्पश्चित्प्राप्तेषुमः। समुदायएवात्रनियमेनोपासितव्यः। कुतः। सुतत्वात्। अथवयोपास्तिवाक्यानित्ववयुत्तानुवादरूपत्वे
नाश्रुपयद्येतेतस्मात्समुदाय एवोपास्य इति। अतः। अनेनन्यायेनप्रकृतपिउपवासादीनांत्रयाणांसमुदायस्यैवव्रतस्वरूपत्वात्। ननु
उक्तविद्युपवासादिवयविधायपुनःपक्षांतररूपेणोपवासव्यतिरिक्तं दूयपद्यते॥ अथवाशिवरात्रिचपूजाजागरणेनयेदिति। नादे
रायः। अथवेत्युक्तलोपक्रमेणाशक्तविषयत्वोपपत्तेः। अत्रवृत्तेविहितानांत्रयाणांपरस्परमंगांभीभाववोधकप्रमाणभावात्॥ अ
थवादिषड्यागवत्येकंकालसंबंधविधानात्फलसंबंधाच्चसमप्राधान्येदृष्टव्यं॥ अथैवोयोद्वलकंलिंगमभिधीयते॥ लुब्धकस्य

राम
८६

मद्राश्वजन्मप्राप्तवते। दुर्वाससासहसंवादेपद्यते। कृष्णपदेचनुर्द्धरणकिंचिन्मृगप्राप्तवान्। अथपिप्राणारह्यं। कुधासपीडि
तोवसद्विपुपक्रमधनुःकेव्याहतायेवविल्वपत्राणि। मानदापतिना निमहाराजशोभोशिरसिभूतते। तत्रैवतस्योराजेन्द्रसर्वरात्रम
तेद्वितः। स्वादरायंमहाराजमृगान्निस्सुरंरुतः॥ रात्रिशोवस्थितोव्याधस्तत्त्वदष्टिरनामिषः प्रमातेविमलेजातेदृष्टातत्रैवशकर
विल्वपत्रैर्नरः श्रेष्ठकंदमूलैश्चपारित इति॥ एतस्मिन्यथोक्ततिथिंनिरेति। मिदंविचार्यते। किंवतांतरेष्विवात्रासुदयासक्तमयवे
धश्चादत्तव्यः। किंवाप्रदोषवेधः। आहोस्विन्निशीथवेधश्चित्। तत्रपूर्वेद्युस्तदयेत्रयोदशीवेधः॥ परेद्युस्तमयेदशीवेधः। उदयास्तमयेवे
धुक्तः। तस्यवतांतरेषुक्लृप्तत्वात्॥ क्लृप्तस्यवक्तृणाद्वलीयस्त्वात्॥ मेवे॥ सामान्याद्विरोधस्यवलीयस्त्वात्। सामान्यरूपोऽसुदयास्तमयेवेधः
सर्वतिथिषुसमानत्वात्। विशेषरूपोप्रदोषनिशीथवेधोऽस्मिन्नुर्द्धरीलक्षणेतिथिविशेषे। शिवरात्र्याख्यवृत्तविशेषमुपजीव्यप्रवृत्त
त्वात्॥ एतेदेवाभिप्रेक्ष्येज्ञानसंहितायाप्रकृतं। उदयेन्विताः क्वचिद्राह्याः क्वचिदस्तमयेविताः॥ इतिभिस्तिथयोयस्याद्वैतित्वावतंहिद
मिति॥ अस्मिन्नुवतेप्रदोषवेधोवायुपुराणेदर्शितः। त्रयोदस्तोमूर्ध्ववत्स्येवनाडिषुभूतविधानुपातत्रशिवरात्रिवृत्तचरेदिति॥ स्मृत्यं
तरेपि॥ ॥ प्रदोषव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिवृत्तदर्शी॥ रात्रौजागरणंयस्मात्तस्मात्तांसमुपोषयेदिति॥ ॥ कामिके॥ ॥ आदित्या
स्तमयेकालेअस्तिवेद्याचनुर्द्धरी। तत्रात्रिःशिवरात्रिः स्यात्ताभवेदुत्तमोत्तमेति॥ ॥ निशीथवेधोऽनारदीयसंहितायादर्शितः॥ अर्द्धरा
त्रयुतायत्रमाघकृष्णवर्द्धरी॥ शिवरात्रिवृत्तत्रकुर्याज्जागरणेतिथेति॥ ॥ स्मृत्यंतरेपि॥ ॥ भवेद्यत्रत्रयोदशीभूतव्याप्तमहानिशा॥

शिवरात्रि व्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ॥ ॥ ईशानसंहितायां ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ॥ शिलिंगतपोद्धूत
कोटि सूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालं व्यापिनीयास्त्याशिवरात्रि व्रते तिथिः ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोद्धूततिथ्यावेव कुर्वीत शिवरात्रि व्रतं व्रती ॥ ना
र्द्धरात्रादधश्चोद्धूतप्रकायचतुर्दशी ॥ नैव तत्र व्रतं कुर्यात् ॥ यथैव हानिदेति व्यापारार्द्धरात्रयस्यानुलभ्यते याचतुर्दशी ॥ तस्यामेव व्रतं
कार्यं मत्स्यसाधार्यं भिन्नैः ॥ पूर्वधुः परे धुर्वा महानिशि चतुर्दशी ॥ व्यापारादृश्यते यस्यानुलभ्यते याचतुर्दशी ॥ तस्यामेव व्रतं
प्राग्याह्यचतुर्दशी ॥ तद्दृष्ट्वा न्विताभूतासा कार्यावृत्तिभिः सदा ॥ मम प्रियकरीत्येवामाघकृष्णचतुर्दशी ॥ महानिशान्विताया नुतत्र कुर्या
दिदं व्रतमिति ॥ एवं सति पूर्वधुरे ववा परे धुरे ववा यत्र प्रदोषनिशीथो भयव्याप्तिस्तत्र व्रतमाचरणाय ॥ पूर्वधुरे ववा भयव्याप्ते स्तदुपरा
तोपपद्यते ॥ त्रयोदशी यैर्दशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ॥ जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥ दिनभुक्तिरस्तमयः ॥ परे धुरे ववा भय
व्याप्ते कामिके पद्यते निशाद्ये चतुर्दश्या पूर्वाया अपराश्रमेति ॥ दिनद्वये प्रभयव्याप्तिस्तत्र संभाव्यते ॥ यामद्वयवृद्धे रभावात् ॥ दिनद्व
ये प्रभयव्याप्तिभावोऽपि न संभाव्यते ॥ यामद्वयपक्षयस्याभावात् ॥ एकैकस्मिन् दिनरेकैकव्याप्तेन कथमिति चेत् ॥ सास्त्रिवैप्रसज्यते
पूर्वधुर्निशीथव्याप्तिः परे धुः प्रदोषव्याप्तिरिति ॥ तत्रैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि जयायोगस्य प्रशस्तत्वाद्दृष्ट्योगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्व
धुरे ववापवासः ॥ जयायोगप्राशस्त्यनेकवचनैरादृतत्वादवगम्यते ॥ ॥ तथा च स्कंदपुराणे ॥ ॥ कृष्णाष्टमी स्कंदवष्टी शिवरात्रि चतु
र्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः कार्याः सिध्यन्ते पारणं भवेत् ॥ जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रि ज्येष्ठपूर्वविदेव कर्तव्या तिथिभाते च पारणं ॥

५२

आवाण्डुर्ग नवमी तथा दुर्गाष्टमी च ॥ पूर्वविंशतकर्तव्या शिवरात्रिर्व्रते दिनमिति जयंती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते रत्नि
॥ नागरखंडे ॥ ॥ माघफाल्गुणयोर्मध्ये अस्मिताया चतुर्दशी ॥ अनेगे न समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिरिति ॥ ॥ पञ्चपुराणे
अर्द्धरात्रात्तुरस्तावेज्जयायोगयदा भवेत् ॥ पूर्वविदेव कर्तव्या शिवरात्रि शिवप्रियेरिति ॥ ॥ वल्लवेवर्त्ते ॥ स्वव्रतेषु सर्वकर्तव्या संमुखीतिथिः
अन्येषु व्रतकलेषु परायुक्ता मुपावसेदिति ॥ दृष्ट्योगनिदावत् स्कंदपुराणे दर्शिता ॥ महता मपि पापानां दृष्टावेति निष्कृतिः पुरा ॥ न दृष्टा कुर्वीत
तां पुंसो कुहूयुक्तां तिथिं शिवमिति ॥ अस्यान्यपि यानि कानि विदृष्ट्योगनिदावत् कानि तत्र तत्र समर्थे तानि सर्वाणि सिद्धये योजनी
यानि ॥ यदा पूर्वधुर्निशीथार्द्धप्रवृत्ता चतुर्दशी परे धुः क्षयवशान्निशीथार्द्धागे वसमाप्ता तदा पूर्वधुः प्रदोषनिशीथव्याप्ते ह्यभयोर
प्यसंभवात् परे धुः प्रदोषव्याप्तेरेकस्याः सद्भावाच्च पूर्वविदेव ग्राह्या ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते ॥ माघासिंते भरतदिने कदाचिदुपे
त्तियोगयदि चेदक्षय ॥ जयाप्रयुक्तं न तु जातुकुर्यात् क्षयस्य रात्रिप्रियकृत्स्नवत्येति ॥ यदा पूर्वधुः प्रदोषार्द्धप्रवृत्ता चतुर्दशी परे धुः
क्षयवशात् प्रदोषार्द्धागे वसमाप्ता तदा परे धुर्वाप्तिद्वयाभावात् पूर्वधुर्निशीथव्याप्तेः सद्भावाच्च जयायोगाच्च पूर्वधुरे ववापवासः ॥ ॥ अत्र
यविवेकः संपन्नः ॥ दिनद्वये निशीथव्याप्ते तदव्याप्ते च प्रदोषव्याप्तिर्निशीथव्याप्त्या मिता ॥ तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्ते तदव्याप्ते च निशीथ
व्याप्तिर्निशीथव्याप्तिः ॥ एकैकस्मिन् दिनरेकैकव्याप्ते जयायोगनियामक इति ॥ अथ शिवरात्रि व्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाह निरात्रो संव
धे साधारणे सत्यहर्षधुः प्रदोषनिशीथयोरेव कुतः ॥ शास्त्राणां पक्षपात इति चेत् ॥ ॥ रात्रेऽत्र प्रधाना इति वृत्तः ॥ ॥

कामा
८८

गतरस्याध्यायेवोपपत्तिः स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ निशिभ्रमंति भूतानि शक्तयः शूलभ्रघतः अतस्तस्यात्रयोदश्यां सत्यां तत्पूजने
भवेदिति तस्यात्रयोदश्यामिति व्यधिकरणसंप्रत्ययः ॥ तथाचायुर्मयः संपद्यते ॥ त्रयोदशी निशीयेतस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शि
वपूजने भवेदिति ॥ ॥ नारखंडेयि ॥ माघमासस्य कृत्त्यायां चतुर्दशी पुरेश्वरः ॥ अहंयास्यामि भूषणं त्रयोदश्यां दिवा कलौ ॥ त्रि
सुवसमस्तु चतुर्दश्यां चतुर्दशी सक्तमिष्याम्यसंदिग्धं वर्षपापविशुद्धये ॥ रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ॥ मेवैतैः
सुरश्रेष्ठविषाणः स भविष्यतीति ॥ सा च शिवरात्रि चतुर्दशी विविधा भवति ॥ एक तिथ्यात्मिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका
चति ॥ तत्र सूर्योदयमारभ्य प्रहृतापरदिनोदयपर्यंतं एक तिथ्यात्मिका ॥ सा वैधदोषाभावात्प्रशस्ता तिथिद्वयात्मकत्वं च द्वेधा
भवति ॥ जयायोनदर्शयोगेन च तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्विषये योगे प्रशस्ता ॥ स च विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः ॥ तिथित्रया
त्मिकत्वं च ति प्रशस्ता ॥ एतदेवाभिधेयपुराणे पठ्यते ॥ ॥ त्रयोदशी कलाप्येकामध्ये चैव चतुर्दशी ॥ अत्रैवैव सिनीवाली विष्णु
श्यां शिवमर्चयेदिति ॥ स्याद्विष्णुश्रीप्रशस्ता तथा वारविशेषेण योगविशेषेण प्रशस्ता भवति ॥ ॥ तथा च स्कंदपुराणे पठ्य
ते ॥ ॥ माघ कृत्तुर्दश्यां रविकारो यदा भवेत् ॥ भौमो वायु भवेद्देविकर्तव्यं व्रतमुत्तमं ॥ शिवयोः स्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तमं ॥ शि
वरात्रि तत्त्वे तद्भवेदुत्तमोत्तममिति ॥ अनुयदा पूर्वविद्धाया उपवासस्तदा परेद्युः किं तिथ्यंते पारणं भवति किं वा तिथि मध्ये शास्त्रं
पक्षयेपि सप्तानां ॥ तत्र तिथ्यंत पारणवचना निपूर्वमुदाहृतानि ॥ तिथिमध्य पारणवचनं तु स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ ॥ उपोषणं चतुर्द

राम
८८

श्यां चतुर्दश्यां पारणं ॥ कृतैः सुकृतं लक्ष्यं श्रुतं भूते वाप्यवानवा ॥ वस्त्रास्त्रं चतुर्वक्त्रैः पंचवक्त्रैस्तथाप्यहं ॥ सिक्के सिक्के फलं
तस्य शक्तौ वक्तुं न पार्थिव ॥ वस्त्रांशे दर्ममयेन यानि तीर्थानि संति के ॥ संज्ञा तां निभवंती हृतायां पारणे कृतैः ॥ ॥ तिथीनामेव सर्वस्य
उपवासवता दिष्टः ॥ तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति ॥ ॥ वाढं ॥ ॥ अतिद्विविधं शास्त्रं तस्य च द्विविस्तरात् तस्य प्रति
पक्षकरणेन कृत्यायेन व्यवस्था इष्टया ॥ यदा यामत्रया दृष्टी गेव चतुर्दशी परिसमाप्यते तदा तिथ्यंते पारणं ॥ यदा चतुर्दशी यामत्र
यमतिक्रामति तदा चतुर्दशी मध्ये पूर्वाह्ने पारणं कुर्यात् ॥ ॥ इति चतुर्दशी निर्णयः ॥ ॥ अथ पंचदशी निर्णयते ॥ ॥ सा
च द्विविधा पौर्णमास्यामावास्या ॥ तत्र पौर्णमास्यां परस्परविस्तृता निवाक्यामुपलभ्यते ॥ तत्र परविद्धायाः सत्यत्वं विष्णुध
र्मे तत्रे ॥ ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासी चतुर्दशी ॥ अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः पारविताः ॥ परविद्धानिषेधः पर
विद्धाविधिश्च ब्रह्मपुराणपञ्चपुराणयोः ॥ षष्ठाकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तृतीया ॥ पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यति तिथिपंचके
पूर्वविद्धानु कर्तव्या सप्तमी व्रतमिन्द्रैः ॥ पौर्णमासी महीपालपरायानियमांगेति ॥ पूर्वविद्धायाः सत्यत्वं च उगमवाक्ये चतुर्दश्या
वपूर्णिमेति ॥ एवं परस्परविरोधे सति या व्यवस्था सावस्ववैवर्ते दर्शिता ॥ ॥ पूर्वविद्धान कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ॥ वक्तुं यि
त्वा पुनिः श्रुत्वा वित्री व्रतमुत्तममिति ॥ सा विष्णुराजकन्यायाचीर्णव्रतं सा वित्री व्रते ॥ ॥ तत्र भविष्योत्तरपुराणे दर्शितं ॥ ॥ कथ
यामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वद्धनं परं ॥ ययाचीर्णव्रतं पूर्वसा विष्णुराजकन्याया इति ॥ एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितं

रामः
८६

[illegible]

का.मा
६०

समा २

संयः॥ ॥ तच्चरवर्वादिवाक्यसर्वनिधिसाधारणेन प्रवृत्तत्वादमावास्यायामपि प्रवर्तते ॥ तथा मावास्यायामेव विशेषेण शिवरात्रि व
संवादे स एवाथो दर्शितः ॥ अमावास्याया हि स्यादपराह्णद्वये विंसा ॥ द्वये पूर्वापराह्णद्वौ साम्ये पिवरास्मृतेति ॥ ॥ स्मृत्यन्तरेपि ॥
निधिरुये सिनीवाली निधिरुद्वौ कुहूमेता ॥ साम्ये पिव कुहूमेता वेदवेदो गवेदिभिरिति ॥ अनुद्शी मिश्रा सिनीवाली प्रतिपत्ति
श्रुतः ॥ ॥ तथा च व्यासः ॥ ॥ दृष्टवद्वा सिनीवाली नष्टवद्वा कुहूमेता ॥ कातेन नो भयपत्रा पराह्णव्याप्रावपि निधिरुद्वित्वा कु
हूरेव ग्राह्या ॥ यदा दिनद्वयेष्वपराह्णन स्पृशति तदा साग्मनग्निकभेदेन व्यवस्था दृष्टव्या ॥ तदा ह जावतिः ॥ ॥ अपराह्णद्वया व्यापीयाद्
दर्शितं निधिरुये ॥ आहिताग्ने सिनीवाली निरुमादेः कुहूमेतेति ॥ आदिशब्दास्त्रीषूद्रयोरपि ग्रहणं ॥ तदा ह लोकादिः ॥ ॥ सिनीवाली द्वि
कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ॥ स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा वाग्निकैः द्विजेति ॥ एवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते सति यानि वदु विधानि
वाक्यानि तानि सर्वाणि प्रोक्तमावास्याभेदे कश्चन मविषयत्वेन यथायागं योजनीयानि ॥ ॥ तथा हि ॥ ॥ तत्र तावद्वाच्यं न श्रु
तम् ॥ ॥ मध्याह्नात्परतो यत्र अनुद्श्यतु वर्तते ॥ सिनीवाली तु साज्ञेया पितृकार्ये तु निष्कलेति ॥ मध्याह्नाद्यात्मावास्या परा
स्तात्सं प्रवर्तते ॥ भूतविद्या तु साज्ञेयान् सापंचदशी भवेदिति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ ॥ मध्याह्नाह्णद्वये पराह्णमतिक्रम्य परस्तादमा
वास्या प्रवर्तत इति व्याख्येयं ॥ तदेतद्वचनद्वयं परे द्युरेवापराह्णव्याप्यो योजनीयं ॥ यत्र कात्यायनवचनं ॥ ॥ पिंडान्वाह्य
कं श्राद्धं हीणो राजनिशस्यते ॥ वासरस्य तृतीयोऽंशो नाति संध्या समीपत इति ॥ पिंडानां पिंडपितृयज्ञां भूतानां मनुष्यादाहृत्येत

राम
६०

क्रियत इति पिंडान्वाह्यकं श्राद्धममावास्यातद्धीणो राजनीदो कर्तव्यं वासरस्य तृतीयं श्रुति ॥ अनेनेषमूनो पराह्णं सायाह्णं सहि
सहितो भिधीयते ॥ तत्र नाति संध्या समीपत इति सायाह्णस्य प्रतिषेधे सत्यपराह्णः कर्मकालत्वेन परिशिष्यते ॥ तथा च कर्मकालव्या
पिनीति पिणीत्युक्तं ॥ तवेदुह्यस्य वनुद्श्यपाश्रमे प्रहरे प्रारंभः श्रमावास्यायाः सप्तमे प्रहरे समाप्तिः ॥ तदेतदुभयं कालायन एवाह
श्रष्टमेशे वनुद्श्यपां हीणो भवति वंदमाः ॥ अमावास्याष्टमेशे वपुनः किल भवेदुहुरिति ॥ ॥ यत्र जावति नोक्तं ॥ प्रतिपत्तयमा
वास्या पूर्वाह्णव्यापि नो यदि ॥ भूतविद्यावसा कार्या पित्रे कर्मणि सर्वदेति ॥ अत्र पूर्वाह्णव्यापिनीति धिरिति विशेषकथनादपरा
ह्णव्यापित्वेनास्तीत्यवगम्यते ॥ तादृशी वद्विविधा ॥ पूर्वोद्युरपराह्णव्यापिनी ॥ तादृहिता च ॥ आद्यपदे सवैरपि भूतविद्या कार्या ॥ द्वि
पपदे साग्निकेरेव भूतविद्या कार्या ॥ ॥ यच्च हरीतेनोक्तं ॥ पूर्वाह्णे वेदमावास्या अपराह्णे न चेत्तु सा प्रतिपद्यपि कर्तव्यं श्राद्ध
श्राद्धविदो विदुरितितद्विचसद्वयेष्वपराह्णव्यापित्वाभावे सति निरग्निकविषयं ॥ ॥ यदपि हरीतेनोक्तं ॥ भूतविद्याप्यमावास्या
प्रतिपत्तिश्रितापि वा ॥ पित्रे कर्मणि विद्वद्ग्रीह्या कुतपकालिकीति ॥ तदेकोदिष्टविषयं ॥ एकोदिष्टस्य कुतपप्राधान्यं प्रतिपत्त्यकर
णे प्रपंचितं ॥ ॥ यद्वा ॥ ॥ प्रतिपत्तिश्रया अथ पराह्णव्यापित्वाभावे निरग्निकेरे पित्रे यत्वाशं कायं शास्त्रे कुतपव्याप्तिरनुकल्पत्वेना
भिधीयते ॥ अपराह्णव्याप्तिः पांचरोमुखः कालः ॥ कुतपव्याप्तिरनुकल्पः ॥ तथा च मुख्या संभवेऽनंत्यस्योपादेयत्वात् निरग्निकैः प्र
तिपत्तिश्रिताश्रीनुशक्यते ॥ भूतविद्यायां कुतपकालिकत्वे सत्यापराह्णिकत्वे मर्थसिद्धिः ॥ तथा सति मुख्यानुकल्पयोत्सवो

रपि सञ्ज्ञावाक्कुपस्पप्रारंभकालत्वाच्चप्रत्याधिकप्रकरणे॥ दहते देवस्वामिवचनानुसारेण कर्मोपक्रमोपसंहारकालव्याप्तिर्दिशिताभव
ति॥ तच्चोक्तदृष्टान्तत्वेनोपन्यस्येत॥ कृतपयापिनीभूतविद्वेद्यादेयायथातथाप्रतिपदापि कृतपयापानुपादेयामवति॥ तच्चोक्तोपायनश्र
हा॥ चटिकैकाप्यमावास्याप्रतिपत्सुनवेत्तदा॥ भूतविद्वेवसाग्राह्यदेवेपित्र्यवर्कर्मणीति॥ प्रतिपत्तुचटिकैकाकर्मकालसंवेधिनीयदिन
स्यादित्यर्थः तदेतद्वचनं पूर्वपरेखापरारुमाप्नोदृष्टव्यं॥ आस्मिन्नेवविषयेजावालिराह॥ प्रतिपत्स्वयमावास्यापूर्वाह्णव्यानीयदि
भूतविद्वेवसाग्राह्यापित्र्यवर्कर्मणिसर्वदेति॥ यत्रुहारीतवचनं॥ कस्यामकरमीनेछुललायामिथुनेतथा॥ भूतविद्वेवसर्वेषांजाभव
तियत्तत्तद्विज्ञतविषये॥ एतथावजावालिः॥ तुलायामकरमीनेकस्यायामिथुनेव्यमाभूतविद्वेवसर्वेषांजाभव
ति॥ ॥ इति पंचदशीनिर्णीयः ॥ ॥ अथेष्टिकालो निर्णीयते ॥ ॥ अथेष्टप्रतिपदिकर्तव्यतया पूर्वप्रकरणात् एव कृतोपायनाभिहित
इति शंकरगीयः॥ पंचवतुर्थाहस्यापि प्रतिपद्वेष्टिकात्तत्वात्पर्वप्रतिपत्संधिसौम्यकृत्वाच्च॥ अतः पर्वनिर्णयानंतरमस्य निर्ण
यावसर इतीदानीं निर्णीयते॥ तत्रेदं विन्यते किं पर्वप्रतिपदोत्संधिरिष्टिकात्तः किं वा संधेरुभोपाशेषाविति॥ तर्थाप्रथमे
संधिस्वरूपे निरूपणीयं॥ तन्निरूपणं त्वपर्वभेदाधीनं अतः पर्वभेदानिरूप्यते पर्ववद्विविधः॥ पौर्णिमास्यमावास्याचेति॥
मनुप्रतिमारभ्य चतुर्दश्यंतानां तिथीनां शुक्लकृष्णपक्षयोनातिनामभेदः पंचदश्यानुकिमर्थोयं नामभेद इति चेत्॥ तयोरेव
प्रथमभावज्ञापनायेति ब्रूमः॥ प्रथमद्वितीयादीनां चैकला नामध्येयसंख्याकाकलावर्द्धनेतसंख्याकाकलापदेति

६४

रामः
६९

पि र्थवद्विद्यते॥ कृष्णपक्षेपि द्वितीयमाणायास्तस्याः कलायानाम्नाततिथिबवहारः॥ तेन न्यायेनान्यतिथेरपि पक्षद्वयेयंवदशीस
वववहारः तत्र शुक्लायां पंचदश्यां चैव मंडलस्वकलाभिः सर्वात्मना पूर्यते॥ सयमेव मंडलपूर्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाम्नाज्ञायते॥ तदुक्तं ब्रह्मा
उपुराणे मत्स्यपुराणयोः॥ कलाद्वयेव्यतिक्रान्ते दिवा पूर्णोपस्परः॥ चंद्रादित्योपरोक्तगुणत्वात् पूर्णिमा स्मृतेति॥ अतः पौर्णिमा भागः प
राहः सूर्यास्तमयकाल इत्यर्थः॥ तत्र यथादित्यः संपूर्णमंडलः सन्नस्तमेतितथोत्तराह्नोचंद्रः संपूर्णमंडलः मनुदेतीति दृष्टान्तदा
ष्टीतिकभावविवक्षित्वाद्योरादित्यचंद्रयोस्तपस्यासः॥ यथा मंडलपूर्णत्वविक्रयात् पूर्णिमा शब्दः प्रयुज्यते॥ तथा मासपूर्णत्ववि
वक्रया पौर्णिमा सीशब्दप्रयुज्यते॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे॥ पौर्णिमा सी महाराजसोमस्य दयितातिथिः॥ पूर्णिमा सोमवेद्यसां पौर्णि
मा सीततः स्मृतेति॥ पूर्णिमा मास्योर्विकल्पेन मासांतत्त्वमासप्रज्ञावेदार्थितं॥ अमावास्यात्यनेनाम्नावहोर्थाः कथ्यन्ते॥ तत्राम
शब्दस्य चत्वारोर्थाः॥ सहभावः॥ कस्यासूर्यरश्मिः चंद्रकला चेति॥ वसुशब्दस्य चत्वारोर्थाः॥ इन्द्रः चंद्रः पितृविशेषो निवासश्चेति तत्र
सहभाववाचिनममाशब्द इन्द्रवाचिनं वसुशब्दं चोरीकृत्य निर्वचनमेव प्रवर्तते॥ अमा वसुरस्यामित्यमावास्यातिथ्यस्य मर्थः॥ इन्द्र
वधाततरेषोषिते इन्द्रमागमे संवृष्टो देवाः परस्परमवोचंतः॥ अमात्सामिः सहायमिंद्रो निवसतीति॥ अतस्तस्य दिनस्य अमावा
त्त्वमिति॥ सोयमर्थः॥ शतपथब्रह्मणे दर्शयौर्णिमा सप्रकरणे श्रूयते॥ तदेवाश्रुवन्नमावेनोद्यवसुर्वसतियोनः॥ प्रावासीदिति
नेत्रिरीय ब्राह्मणेपि विस्पष्टमेवार्थः श्रूयते॥ इन्द्रो वृत्रं हत्वा पतं पतवतमगच्छदपराधमिति मन्यमानो देवतायेषमैत्रिसा

स्या

का. का

६२

रूपपञ्चते॥ सोमा वास्या प्रयाग कृतं देवा अभिसमगच्छन्मावे सोद्यवसुर्वसती दोहिदेवानां वसुतदाप्यमाशब्दवाच्ये सहभा या
मावास्यात्वमिति॥ परंपरावते॥ अत्यंतदूरदेशमित्यर्थः॥ अपराधं दोहमकार्षीयदावसुशब्दश्चैव वाचीनपाप्यमासशब्दा
व्ये सहभावमेवो रीकृतेष्वनिर्वक्तव्यं॥ ओषधीभिः सहवद्रोवसत्यस्या रात्रा विस्पमावात्येति अयमर्थः॥ इतपथवाहणे श्रूयते॥ एवं
सोमो राजा देवानामन्नं यंबुद्धमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्याद्दृष्टो तदिमं लोकमागच्छति सरहाय ओषधीश्च प्रविशति स वै देवा
नां वत्सर्जित्वेवांतद्येष्ट एतां रात्रिं मिहा मावसतितस्मादमावास्यानामेति॥ तथा वृहदारण्यकेऽपि॥ चंद्रप्रकृत्यपमते॥ सोमा वास्या
रात्रिमेतया घोडशया कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविशततः प्रातर्जीयत रति अमावसुशब्दो यदा कस्यापि तृचाचि नोतदानीमेव
निर्वक्तव्यं॥ अमावसुमैकुरस्या रात्रा विस्पमावास्या॥ अमाशब्दाभिधेया काचित्कन्या तस्या रात्रौ वसुना मानं पुनरं वद्रे॥ सच पिताहीतः
सन्तां कन्याने कृत्सेयमितिहासः पञ्चपुराणे वंगतव्यः॥ अमावसुशब्दो यदा सूर्यरश्मिनिवासवाचिनोतदा तदनुसारेण निर्व
चनं स्कोदेनागरखंडे पमते॥ अमाना मरवेरश्मिः सह सप्रमुखः स्मृतः॥ यस्याश्च तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रिलोक्यक्षयकः॥ तस्मिन्नेव सति
येनेंदुरमावास्याततः स्मृतेति॥ ब्रह्मांडपुराणेऽपि॥ अमाना मरवेरश्मिश्चंद्रलोके प्रतिष्ठितः॥ यस्मात्सोमावसेतस्या ममावास्याततः
स्मृतेति॥ अमावसुशब्दे सद्भावनिवासवाचित्वमाश्रित्य मत्स्यवायुब्रह्मांडपुराणेऽपि निर्वचनं॥ अमावसेतां सहेतु यदा चंद्रदिवा
करो॥ एषा पंचदशी रात्रिरमावास्याततः स्मृतेति॥ अमाशब्दस्य चंद्रकला वाचित्वं स्कोदे दर्शितं॥ अमाघोडशभागे तदे विप्रोक्ताम

रामः

६२

हा कलेति॥ तां कलां मुपजीव्यनुनिर्वचनं भावती पुराणे दर्शितं कलावशिष्टो निःक्रांतः प्रविष्टः सूर्यमंडले॥ अमायां विरोतेयस्मादमावास्या
ततः स्मृतेति॥ अमावास्या शूद्रपर्यायोदशीशब्दो विद्विधानि कृत्यते॥ सूर्यो चंद्रमसो परस्परं पश्यतो वेतिदशीः॥ तदुक्तं मत्स्यवायुपुराण
योः॥ अश्रित्यताममावास्या पश्यतः सुसमागतौ॥ अन्योन्यं चंद्रसूर्यो नोतदा तदुदरी उच्यते इति॥ न दृश्यते चंद्रो वेति द्वितीयं निर्वचनं य
द्यपि तदानीमदर्शयति वक्तव्यं तथापि विपरितलक्षणाया दर्शयति॥ तदेतद्ब्रह्मवाच्यं कृतं॥ श्रूयतां तत्राशब्दवदिति चंद्रदर्शने
चरातपथवाक्येन पूर्वमुदाहृतं॥ स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्याद्दृष्टो इति॥ अदर्शने तु कारणा॥ सूर्यो चंद्रमसो रत्येतसेनि
कर्षः सति वतस्मिं सानि कर्षे मरुता सोरेण तेजसा चंद्रतेजोभिभूयते॥ अतएव पौर्णमास्या मत्स्यतविप्रकर्षे सति अनभिभूतत्वा चंद्र
मंडलं संपूर्णं दृश्यते॥ तावेतो सन्निकर्षविप्रकर्षो गोभिल आह॥ यः परो विप्रकर्षः सूर्यो चंद्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः सन्निक
र्षः सामावावीत्येति॥ तदेव॥ एवं विधायाः पंचदश्याः पूर्णिमादिनाम निर्वचने न स्वभावविरोधात्तापितो भवति तेऽप्यूर्णिमा मावास्या
प्रत्येकं द्विविधे॥ तत्र पुराणे दर्शितं॥ राकावानुमतिश्चैव पूर्णिमा सीद्धिवा स्मृता॥ सिनीवाली कुहूश्चैव ममावास्या द्विधैव त्ति॥ ए
तासां च तदणं स्वरूपं कठशारवाया विस्पष्टं श्रूयते॥ यापूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्यो तत्र साराका॥ यापूर्वा मावास्या स सिनीवा
ली ये तत्र सा कुहूरिति वृहद्वसिष्ठोऽपि॥ राकावानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्वयं विदुः॥ राका संपूर्णं चंद्रा स्यात्कलानां नुमतिमि
ता॥ पौर्णमासी दिवा दृष्टेश्चिन्पुनमति स्मृता॥ रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन्नेव राकेतिकीर्तितेति॥ मत्स्यब्रह्मांडपुराणयोः॥ य

का. का

६३

स्मात्ता मनु मयंते पितरो देवतैः सह ॥ तस्मादनु मतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ अथ ये राजते यस्मात्पोर्णमा स्यान्निशाकरः ॥ रज
नात्तेव वंद्यस्य राकेति ॥ अथ ये विदुरिति ॥ बृहद्वसिष्ठः ॥ दृष्टवं प्राममा वा स्यान्निशीवाली प्रचक्षते ॥ एतामेव कुरुमा कुर्जश्चंद्रां महर्षय
इति ॥ तदेवं चत्वार पंचमे दानि रूपिताः ॥ तेषु कुरु व्यतिरिक्तानां त्रयाणां भेदानां मध्ये लघुहरोच्चारण परिमितः कालः संधिरित्युच्यते ॥
कुक्कासु अक्षरद्वयपरिमितः कालः ॥ तदेतदुक्तं भगती पुराणे ॥ अनु मत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुरु विना ॥ एतासां द्विलवः कालः
कुरुमात्रा कुरुः स्मृतेति ॥ तत्र लवस्वनूपे स्मृत्यंतरे दर्शितं ॥ लघुहरोत्तरं भोगलुटिरित्यभिधीयते ॥ उटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेष लुलवश्च
पमिति ॥ एवं च सति उटिश्च द्वाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं यद्वयं लघुहरोत्तरं संप्रभवति ॥ तस्मिन्नेव अक्षरपरिमितत्वात् ॥ मत्स्यवल्गा उ
पुराणयोः ॥ राका वा नु मतिश्चैव सिनीवाली कुरु लया ॥ एतासां द्विलवः कालः कुरुमात्रा कुरु लया ॥ कुक्काति कोकिले नोक्त्या वा कालः
समाप्यते ॥ तत्काल संज्ञिता वैष्णवाश्च माश्च मावास्या कुरु स्मृता ॥ इत्येव पर्व संधीनां कालो वा द्विविधः स्मृत इति ॥ एवं संधौ निरूपिते सति योयं
प्रकांते विचारस्तत्र संधिरेवेष्टिका लश्रिता वत्प्राप्ता ॥ संधौ यजेते जिश्रुते ॥ मेवं ॥ संधेः स्मृत्ता तत्र योगानुष्ठानानुपपद्यते ॥ काल हि श्रुते गीतिः ॥ य
श्चंदयलक्षणेति ब्रूमः ॥ यथा गंगा यं चोषर सत्रं गंगाद्वयः प्रवाहेन य पन्नस्तत्समीपं तीरे लक्ष्यं तितया संधिश्च द्वे पिपाश्चंदयलक्ष्यं तनु ॥ अत ए
व श्रुत्यंतरं ॥ संधिमभितो यजेतेति ॥ बोधायनोपि ॥ हस्तत्वात् संधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ॥ सामीप्यं विषयं प्राप्नोति ॥ पूर्व एव योरेण वेति ॥ अत्र
पूर्वी पराश्च द्वाभ्यां संधेः ॥ प्राचीनं पर्वदिनमर्वाचीनं प्रतिपदिनं चाभिधीयते ॥ तत्र पूर्वस्मिन् पर्वदिने प्रयोगप्रारंभः ॥ उत्तरस्मिन् प्रतिपदिने यथा

राम

६३

समाप्तिः ॥ अत्राधानमिध्यावर्हिषः संपादनमग्निपरिग्रह उपसृष्ट एवेत्येवमादिः प्रयोगप्रारंभः स पूर्वधुरनुष्ठेयः तथा वतेति त्रितीयब्राह्म
णो श्रूयते ॥ पूर्वधुरिध्यावर्हिः कोटि ॥ यजेमे वारभ्य उपवसतीति ॥ शतयय ब्राह्मणेपि ॥ पूर्वधुरग्निगृह्णाति उत्तरमर्ह्यजतीति ॥ तत्राग्निग्रह
णानामाश्चर्य एवाह वनीयगारुपत्यदक्षिणाग्निमुममाग्नेर्ववश्चत्वादिभिर्गोभिः समिदाधानलक्षणे अत्राधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्तिना यज
मानेनाग्निगृह्णातीत्यादीनां मंत्राणां पठनं ॥ एतदेवाभिधेयं गोभिरुत्तराह ॥ पक्षाता उपवसत्याः पक्षादयोपियष्टव्या इति ॥ अत्रोपवासशब्देना
नुपसृष्ट एवादिर्विवक्षितः ॥ तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् ॥ उपास्मिद्यो यक्षमाणे देवता वसंतिय एवं विद्वानग्निं उप
सृष्ट्वातीति ॥ उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने कर्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि चतुरंशवति ॥ आद्या त्रयंशा विहितः कालो ननु चतुर्योशः याग
एवमभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्वोक्तं पर्वं चतुर्योशः प्रतिपदः शास्त्रेयश्च विहितः कालः ॥ ननु प्रतिपदश्चतुर्योशः तदेतदहलोगा
द्विः ॥ त्रीनंशानोपवसत्यागस्य चतुर्योशं ॥ द्वावंशा दुष्टजे देवो यागे च वृत कर्मणीति ॥ तमेतं यज्ञकालं पुरोडाशोप्याह ॥ पर्वदस्याः पारः प
दः पक्षादेः प्रथमाध्वयः ॥ कालः पार्वणयोगस्यादयो तेन विद्यत इति ॥ बृहद्वशात्तातयोपि ॥ पर्वणे यश्चतुर्योशश्चाद्यां प्रतिपदस्त्रयः ॥ यथा
कालः सविज्ञेयः प्रातरुक्ता मनीषिभिः ॥ अत्र प्रातरिति विशेषणं कुरु दयस्योपरि उक्तं त्रयं गायाग कालं सुक्तां भवति ॥ प्रतिपदश्च
चतुर्योशे निषेधनिकात्यायनः ॥ नयश्च चतुर्योशे योगेः प्रतिपदः कवित् ॥ रक्षासितद्विलुपंति श्रुतिरेवा सनातनोति ॥ तदेव पर्व एव न
धानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति संधिपार्श्वयो र्भयोः प्रारंभपरिसमाप्तीव्यवस्थिते ॥ यदा पर्वप्रतिपदा उदयमारभ्य संपूर्णति ॥ यी भवत

का. मा.
६४

स्तदान संदेहः यदा तु वंति तिथी तदा निर्णयो भिधीयते ॥ तत्र भिलः ॥ आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदो भवेत् ॥ तदहं याग इष्येत पर
तश्चेत्परेह नि ॥ पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्तनाद्यदि ॥ तस्मिन्ननियष्टं पूर्वद्युस्तदुपक्रमः ॥ आवर्तनात्पक्षे संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः
॥ परेद्युतिष्ठिरित्येव पर्वद्वयविनिश्चय इति ॥ आवर्तनमक्राममध्यभागः ॥ लोकाद्विरपि ॥ पूर्वाह्ने वाप्यमध्याह्ने यदि पर्वसमाप्यते ॥ उपोष्यतस्मिन्
पूर्वद्युस्तदहं याग इष्येत ॥ अपराह्णे वा रात्रौ यदि पर्वसमाप्यते ॥ उपोष्यतस्मिन् नृनिश्चभूते याग इष्येत इति ॥ एषु वचनेषु मध्याह्नादि
शब्दा यो गिकाः ॥ न उपे च धाविभागमाश्रित्य प्रवृत्तास्तथा सत्यक्राममध्यो मध्याह्ने तिष्ठत्युत्पत्तेरावर्तनं मध्याह्नाद्येभिधीयते ॥ अतए
वावर्तनशब्दः प्रयुक्तः ॥ शातातेषां नापि मध्याह्नादशब्दः प्रयुक्तः ॥ पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्वसमाप्यते ॥ तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहं याग इष्य
त इति ॥ अह्ने पूर्वाह्णभागवभिधीयते ॥ वाजसनेयिनां तु विशेषमाह भाष्यसंग्रहकारः ॥ ॥ मध्याह्ने दिनात्प्रादहर्नीहयस्मिन् प्राक्ये
राः संधिरित्युत्तरीया ॥ साखर्विका वाजसनेयिमत्याजस्यामुपे ॥ मध्याह्ने परेद्युतिष्ठिरिति ॥ अह्ने नाहूर्ध्वमस्तमवाह्वीक्य दासं धि
र्भवति तदाहः संधिमतीतिथिः प्रथमारात्रौ संधिश्चेत्सतिथिर्द्वितीया ॥ उभे अथेष्टा पूर्वाह्णे संधिप्रतिपदतिथिस्तृतीया मवति
तस्या उत्तरीयतिथ्योपर्वकालस्यात्यन्तात्साखर्विकल्पयते ॥ शाखातराध्यायिनामीदृशे विषये पूर्वद्युस्त्वाधानादिकं संधिति
थातिष्ठिः ॥ वाजसनेयिनां तु संधितिथावन्वाधाने उत्तरतिथाविष्टिः ॥ एवं सति वाजसनेयिनां न कापि संधिदिनात्पूर्वद्युस्त्वाधाना
दिकमस्ति सोऽयं विशेषः ॥ आवर्तने ततः परावा यदा संधिर्भवति तदा वाजसनेयिमतितिथिरिक्ता नापर्वचतुर्थी शोऽष्टिः प्राप्नोति ॥ तत्र

व ५

रामः
६४

विशेषमाह गार्ग्यः ॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि विष्टिः समाप्यते ॥ पुनः प्रणीय कृतेर्द्विष्टिः कर्तव्या यागवित्तमेरिति ॥ पर्वणश्चतुर्थी शः
प्रतिपदस्त्रयोऽंशाश्च यागकालत्वेन विहिताः ॥ तत्र पर्वचतुर्थी शस्यविषय उदाहृतः ॥ प्रतिपदश्चानो विषय उदाह्रियते ॥ उषः काले सं
धौ प्रतिपदः प्रथमोऽंशो यागकालः ॥ निशीथे संधौ द्वितीयोऽंशः ॥ रात्रि प्रातमे संधौ तृतीयोऽंशः ॥ नन्वेन न्यायेनापराह्णे संधौ प्रतिय
चतुर्थी शस्य यागकालत्वे प्राप्नोति तच्च निषिद्धं न पश्ये चतुर्थी श इति स्मृतेः ॥ अतस्तदहोपि विषये यागः प्रलुप्येति चेत्तदेव ॥
वृद्धशातातेयन प्रतिप्रसवाभिधानात् ॥ संधिर्यद्यपराह्णे स्यादागं प्रातः परेह नि ॥ कुर्वीत प्रतिपद्यं चतुर्थी पिनदुष्यति इति ॥
एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेत्तदेव ॥ संगवकालविषयत्वेन हि स्यात्तत्वात् तच्च विषयं दर्शयति कात्यायनः ॥ संधिश्चेत्सं
गवाहूर्ध्वं प्राक्कुरावर्तनाद्भवत् ॥ सापोऽणीमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिरिति ॥ भाष्यार्थसंग्रहकारोपि ॥ अत्राहिति आत्तर
णोपवासः पूर्वद्युरेमेखलु पोऽणीमास्या ॥ आवर्तनात्पक्षे यदि पर्वसंधिस्तदेव यागः क्रियते समस्तेरिति ॥ अपत्तयोपि ॥ पोऽणीमास्या
मन्वाधानपरिस्तरणोपवासः ॥ सद्यो वा सद्यः कालाय सर्वं क्रियत इति ॥ संगवावर्तयोर्मध्ये पोऽणीमासी प्रतिपदोः संधौ सति पूर्वो
दाहर्तेर्भवनेः संधिदिनात्पूर्वद्युस्त्वाधानादिकं प्राप्तं तच्च सद्यकालवाक्यैः संधिदिने उल्लिख्यते ॥ नन्वीदृशे विषये संधिदिनात्परदि
ने याग उल्लिख्यतां ॥ तथा सत्यपराह्णादि संधिषि वाचाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति ॥ अस्ति वृद्धा तत्र वाजसनेयिनामीदृ
शे विषये अन्वाधानोत्कर्षसतियागस्याप्युल्लिख्यतात् ॥ अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिवेद्याभ्यामस्याः शंकाया वारितत्वात्

का. मा.
६५

अपतदेरतिशेष ४

तत्रः सद्यः कालविधयो वयं रूपाः प्रतिपद्यन्त्यां रो प्रतिषेधा व्यतिरेकरूपाः ॥ एवं सति प्रतिषेधवा कं सावकाशं भवति ॥ अत्रावा
स्याया विशेषमाह शा तातपः ॥ द्वितीया विप्रहृती वेत्यदिपद्यापराङ्मकी ॥ अत्राधानं चतुर्दश्या परतः सोमदर्शनादिति ॥ सोयं विदे
षो नाश्र लीयनाय तत्र विषयः ॥ अतएव बोधायनः ॥ द्वितीया विप्रहृती वेत्यदिपद्यापराङ्मकी ॥ अत्राधानं चतुर्दश्या परतः सोमदर्शनात्
चतुर्दशी चतुर्थी मा अमावास्या न दृश्यते श्रौतप्रतिपद्ये तस्या पूर्वोत्तरेव कारयेत् ॥ चतुर्दशी चतुर्थी ॥ द्वितीया दृश्यगा मिनी ॥ चरु
रिष्टिमाया स्याद्गते क व्यादिका क्रियेति ॥ एतेषां च नाना मयमर्थः अजि वतुर्दशी संपूर्णा अस्तमया दवी गमावा स्यात् ॥ तत
एवापराह व्या श्रभावात् ॥ आध्याया न्वाधाना पवा पूर्वोक्त रिता यद्यपि निमित्तभावं न भजते ॥ तथापि प्रतिपदि द्वितीया या स त्या चंद्र स्याद
इप मानत्वात्तदृशने वेष्टे निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युतायाममावास्या या मिष्टि स्वत्या मा वास्योपेताया चतुर्दश्या आध्या न्वाधाना दिकं कर्तव्य
मिति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्मृत्यंतरे ॥ आदित्ये स्तमिते चंद्रः प्रतीयान्न दिवा यदा ॥ प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पचदश्या यजेत इति ॥ बृहद्वसिष्ठो
पि ॥ इदौ निरूप्ये पयसि परस्ता दुदिते विधेः ॥ यद्वै गणपकृतेन स्मिन्यश्चादपि हित इवेदिति ॥ अस्यायमर्थः ॥ यदा संपूर्णा चतुर्दश्या मति
वारेणा मावास्या बुद्धि कृत्वा न्वाधाना दिकं हविर्निवीये करोति कृतेन स्मिन्नुषः काले पूर्वस्या दिशि चंद्रमा उदेति तदा तदृशकर्म भवितु
मर्हति ॥ दर्शकालस्याप्राप्तत्वात्किंतु काला पराधं निमित्तीकृत्य दर्शदेवता अयनी यदा ज्ञादिगुण विशिष्टा न्यमादि देवता तत्तत्तद्विद्वत्
ह विप्रहृती विहितः ॥ तदेतत्तैत्तिरीयवास्मणे श्रूयते ॥ यस्या हविर्विरूप्ते परस्ता चंद्रमा अमुदेति तत्रा विभजेषे मक्षमा सुत्तान् गयेत् ॥

ममः
६५

५

प्रतोऽहं मष्टाकपालं कुर्यात् ॥ येन विष्टास्तानि प्रप्रदोत्रे दधुश्च संयेहो दिष्टास्तान् विस्मवे क्षिपि विष्टाय चृष्टे वस्मिति सोयं दृष्टांतः ॥ ह
विषिडप्रे सति तत कुंक्षु पूर्वस्या दिशी दातु दिते सति दर्शकर्म विधेयं द्देश एव मुक्तिरित्या व्यवस्थितं ॥ तदेव वेग एव होमदिने पश्चिम दिशि चंद्रोद
य भवतीति ॥ एतदेव बोधायनमतप्रयोद्धतयतिश्रुतिः ॥ यस्मिन्नहनि परस्तात्यश्चात्सो न दृश्यते तदहं यजेत इति ॥ अयमर्थः ॥ सिनीवात्या
परस्ता चंद्रदर्शनं भवति ॥ द्वितीया युक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चंद्रोदृश्यते तयोः सभयो र्मध्यवर्तिन्यां कुक्का द्विविधमपि चंद्रदर्शनं नास्ति
अतस्तस्मिन्दिने यद्यप्यमिति चंद्रदर्शने येतायां अक्तप्रतिपदियागा उज्जानुश्चाने प्रायश्चित्तमाह ॥ कात्यायनः ॥ यजनीये द्विसोमश्चेद्वाह
एपाय दिदृश्यते ॥ तत्र व्याहृतिभिर्कृत्वा चंद्रस्या द्विजातयेति ॥ चंद्रदर्शनं राहित्यमेवाभिप्रेत्य बोधायनकारिका उपपद्यते ॥ इष्टरत्नं प्राप्तिपदा
दिनाऽऽः सप्ताष्टवायत्र भवति तस्यात् ॥ द्वितीया युक्तायां दिनस्य पूर्वः कल्पोप्यष्टोत्तरे भवेद्वितीय इति ॥ अयमर्थः ॥ अत्रावा स्यातिथेः स
वधिनी पुना डी पुद्गीणा सु सती छतस्मिन्दिने अस्तमया पूर्वप्रतिपत्तं च धियो नाऽऽः सप्ताष्टवाय दि भवति तदा तद्विना मिष्टरत्नं योग्यं सोय
मेकः पक्षः ॥ अत्रा स्या प्रतिपदो यदा वेदते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् ॥ अत्रावा स्यायामन्वा धाय सोमदर्शना रहिते प्रतिपदिने याग कर्तव्य इति ॥
स्मृत्यंतरेपि ॥ अर्वागस्तमया द्युव द्वितीया उपदृश्यते तत्र यागेन कुर्वन्ति श्रौदेवा सुपराङ्मुखा इति ॥ बोधायनमतानुसारिणा मन्वाधानवदृशी आ
द्यमपि स्वत्या मा वास्योपेताया चतुर्दश्या कर्तव्यं ॥ तथा च बोधायनोक्तं ॥ यदा चतुर्दशी यामे तुरीय मनुपूर्येत् ॥ अत्रा स्या द्विपमाणा तदेव आ
द्यमाचरेत् ॥ चतुर्दश्या चतुर्थी मे अत्रायत्र न दृश्यते ॥ श्रौतप्रतिपद्यत्र मृता कव्यादिका क्रियेति ॥ चतुर्थी यामे अत्रावा स्या संपूर्णा न दृश्य
वा

का. मा.

६६

ते किं त्वमाने सत्या साचपदिने कीयेत तदा नीचतर्ह्यं आह मावरेत् ॥ ननु वंददरी गोपेतायो प्रतिरीष्टिः समाप्ता ता ॥ तथा च शतपथ्यं
सो ॥ यदहं पश्चाद्विमाश्रयं धितिरहं जनिमालो कानमुदेतीति ॥ ते त्रिष्वालामपि एषा वै सुमना मिष्टिर्ममेव जानं पश्चाद्विमाश्रयं
त्यस्मिन्नेवास्मै तोके ध्रुवं भवतीति ॥ अथ मर्त्यः ॥ ये यमिष्टिश्च ददरी गोपेते प्रतिपदिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनः शब्दवाया तादृशी मिष्टिं कृतवतं य
जमान मलद्वयतस्मिन्ने पश्चाद्विमाश्रयं उदेतितसे यजमानाया स्मिलोके समृद्धिर्भवति ॥ वाढे ॥ तदेतद्वृत्तिद्वयं बोधायनमतानुसारिण्यतिरिक्त
विषयं एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपञ्चतुर्थी शेषाग उदाहृतः ननु बोधायनव्यतिरिक्तानामपि वेददर्शनयोग्यं द्वितीयायुतं प्रतिपदिनमिष्टो निषि
द्धं तथा च स्मृतिः ॥ पर्वणोऽनुशियेनुकार्कनेष्टिर्द्विजोत्तमेः द्वितीया संहितेयस्मादूष्यं साश्चलापनाः ॥ तदेतदावर्तनात्पूर्वकालयोः संधौ सति
इष्टयं ॥ उपराक्तादिषु संधिषु पर्वचतुष्टयस्यैव श्रुता प्रवृत्ता ॥ तदेव प्रकृतिरूपाया इष्टेः कालो निरूपितः विक्रान्तकालो निरूप्यते ॥ तत्र
कात्यायनः ॥ आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः कृतानुतस्मिन् प्रकृतिविक्रान्तः ॥ तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विक्रान्तः प्रकृतेः परेद्यु रिति श्रुत
तेनेततः प्रागापर्वसंधौ तस्मिन् संधिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विक्रान्तसंधिदिनात्परतः संधिस्तदा केवलविक्र
तियागः संधिदिने कर्तव्यः प्रकृतियागस्तु संधिदिनात्परतः घुरनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ आवर्तनेततः पूर्वकाले ततः परकाले वा संधिरित्येतेषु त्रिषु
पिपक्षेऽसंधिदिने एव विक्रान्ते उष्ठानं ॥ प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तारित्या संधिदिने पोद्युश्चानुष्ठानं व्यवतिष्ठते ॥ इष्टीनां संधौ सा दरी पूर्णमासा
प्रकृतिः ऐन्द्राग्नेकादरा कपाले निर्वयेत् ॥ यजाकाम इत्यादयः कांडांतरपठिताः काष्टयो विक्रान्तयः तत्र प्रकृतिवद्विक्रान्तः कर्तव्य इति याये

रामः

६६

न विक्रान्तीनामपि संधिदिनात्परतः कदाचिदनुष्ठानं प्राप्नोति ॥ तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते ॥ इष्टिर्विक्रान्त्यापः पशुविक्रान्तिसो
मविक्रान्त्योरपि इष्टयः ॥ पशूनां सर्वेषामपि योमीयः पशुः प्रकृतिः ॥ काययंश्चेतमा तमेतभूति काम इत्याद्याः कांडांतरपठिताः ॥ कामपश
वो विक्रान्तयः सोमयागानां सर्वेषामपि योमीयः ॥ प्रकृतिः ॥ ३ कथं योऽप्यतिरात्रादयो विक्रान्तयः त्रिविधाना मिष्टिपशुसोमविक्रान्ती
नां पर्वकालः ॥ तदेतदापस्तव्याह ॥ यदिष्ट्या यदिपशुना यदि सोमेन यजेतामा वा स्यात्तपोऽर्णमा स्या यजेतेति ॥ यत्रापि पूर्वसंधिदिने
कदाचिदिष्टिप्राप्तौ तदा वृत्तये पुनः कालो विधीयते ॥ तस्माद्विक्रान्तीनां पर्वकाल इति स्थितं ॥ ननु प्रकृतेर्यथोक्तकालात्कालोत्तरं कवि
स्मर्यते ॥ षोडशे हन्यामीष्टेष्टिर्भ्रष्टा पंचदशे हनिभ्वर्तुर्दशे जघन्येष्टिपापा सप्तदशे हनि इति ॥ अथ मर्त्यः ॥ पूर्वसंधिदिने मास्यगा
यामागामिषतिदिने षोडशं भवति ॥ तत्रैष्टिरभीष्टे तन्माततः पूर्वसंधिदिने च देहादिने मध्यमाततः पूर्वसंधिदिने जघन्यात्तदेव का
लत्रयं विहितं उक्तमकालात्षोडशदिनादूर्ध्ववर्तिनिसप्तदशदिने प्रतिषिद्धा ॥ वाढे ॥ तत्रोक्तममध्यमपक्षोऽर्णमा स्या यजेतेति यो नो वृद्धिद्वयाभा
वे ससुत्तमः ॥ पक्षः प्राप्नोति एकस्मिन् दिने कीले सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति जघन्यपक्षस्तु नशास्त्रीयः ॥ दिनद्वयद्वयाभावात् ॥ अतो ज
घन्यशब्दो निषेधविवक्षया प्रयुक्तः न त्वने कार्यपक्षोत्तरविवक्षया ननु तिथिद्वयाविष्टेः सप्तदशतिथिः कदाचिद्वतितत्कथं पा
पा सप्तदशे हनीति निषेधः नायं दोषः ॥ अल्पतिथिद्वयोपदा षोडशदिने अमावास्या दशघटिका सप्तदशदिने प्रतिपद्वर्तते तदा
नी प्रतिपञ्चतुर्थी स्येष्टिकालत्वात्प्राप्त्यानुष्ठानं प्रतीकं वचनेन निवार्यते ॥ तत्र न्यायः ॥ पूर्वोक्तसंधिदिने इष्टेः कर्तव्यत्वेन निर्णी

का.मा

६७

भा.२

तत्वात् यदा तु महत्पादश्या पोरो दिने अमावास्या से पूर्ण सप्तदश दिने प्रतिपत्तं पूर्णतदा न प्र विध्यते न उवो धायेन न
त्रयोदश सप्तदश दिनयो र्वा न प्रति विध्यते यत्रोपवस च कर्म यजनीयं त्रयोदश भवेत्सप्तदश वापि तस्य यत्नेन वर्जयेदि
ति अत्र यजनीये प्रतिपदि न मारम्भ पंचदश दिन मोपवस यत्सप्तदशः कालः तिथि कृते चतुर्दश दिनं तिथि वृद्धौ वो उदश दिनं तथा
सति त्रयोदश सप्तदशयोः प्रशक्तिरेव नास्ति तत्कथं प्रति विध्यत इति चेत् ॥ एवं तर्हि प्रतिवेधो नित्यानुवादो लु अतिवात्रा प्रशक्त प्रति
वेधरूपो नित्यानुवादो वेदेन पृथिव्या नो न रिक्तेन दिव्य मिश्रेण व्यतिष्ठते ॥ पूर्वत्र यव प्रतिपदोः संधि उपजीव्या वाधानेष्टि कालो
व्यवस्थापितो तत्र तिथि कृत्य वृद्धौः संधि विषयं के विधिष्यमाह कात्यायनः ॥ परे द्विचटिका मूनास्तथेवाभ्यधिका श्रयाः तद्वत्
ज्ञा पूर्वस्मिन्ना सवृद्धौ प्रकल्पयेदिति लो गान्तरि पि तिथेः परस्पाः घटिका लुयाः सुमूनास्तथाभ्यधिका लुतासाः अर्द्धवियोज्य च त
था प्रयोज्येका सेच वृद्धौ प्रयमेदिनेतदिति ॥ पूर्वद्वयमावास्या पंचदश घटिका परेद्युः प्रतिपदपितावती यथा स्थित तमेवोपजीव्या संधि वि
ज्ञेयः ॥ यदा तु प्रतिपत्तं घटिका द्वीयते तदा घटिका त्रय कृत्य अवा स्या यो योजनीयः तस्मिन् योजिते द्वादश घटिका मावा स्या भवति त
दा वर्तना मूर्ध्व संधिः संपद्यते ॥ अत्र नैव न्यायेन घटिका त्रय वृद्धौ योजिताया मष्टादश घटिका मावा स्या भवति तथा सत्यावर्तना
पूर्व संधि भवति ॥ तदेवं संधि विज्ञापनतदनुसारेण वाधाने एही अनुष्ठानं वो इतीष्टि निर्णयः ॥ न विष्टिका लवृत्त कालोपत्र
निर्णेतव्यः ॥ पर्व प्रतिपत्तं उपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् ॥ तथा च वृद्ध गार्ग्यः ॥ पूर्णिमा प्रतिपत्तं धी राहुः सम्पूर्ण मंडलम् ॥ अतस्ते वं दमर्कव

तमः

६७

भा.२

दर्श प्रतिपदं तरे इति ॥ ब्रह्म तिष्ठते ॥ यावा कालः पर्वणः स्यात्तावा न्यु तिपदादिमः ॥ रं वी दुय हणे नेहाः सशु ऐपा मिश्र एण द्वेदिति अने
हा कालः ॥ वा ॥ यद्य प्यस्ति संध्युपजीवने तथा पि निर्णेतं सति थि विष स्याभावाद स्मिन् प्रकरेणोत्ततद्यो ज्य कर्तव्यं वि
शेष सूपरित्तन विषये निरूपयिष्यते ॥ इति माधवीये द्वितीयादिति थि निर्णया त्वेव तु र्थ प्रकरणम् ॥ तृतीयचतुर्थी
भ्या प्रकरणभ्या प्रतिपदायाः पंचदश्यताः सर्वा स्तिथयो निर्णीताः ॥ अथ प्रकीर्ण कल्पे पंचमप्रकरणेन कृत्र विशेषादयः
काल विशेषेष्ठ कर्तव्य विशेषा श्रुते एण निरूप्यते ॥ अत्रापि तिथि वत्सं पूर्ण न कृत्रे संदेहाभावात् खडन कृत्रे निर्णयो व
क्ष्यते ॥ सच निर्णयो दर्शितो विष्णुधर्मोत्तरे उपोषितवान् कृत्रे यस्मिन् सति मियाद्विः ॥ युज्यते यत्र वा राम निशीथे शशि
ना सहेति ॥ अत्रोत्तमययोगे निशीथ योगश्चेति योग द्वयं प्रयोजकं ॥ अस्तमययोगो मुख्यः कल्पः निशीथयोगो कल्पः योग
द्वयै लब्धे सति अनुष्ठान मतिप्रशस्तं ॥ यदा पूर्वद्युः केवल निशीथयोगः परेद्युः केवलोत्तमययोगः तदा मुख्य कला नुसारेण
परेद्युरेव उपवासः तर्था सति प्रातः सकल्प कालेन कृत्र सद्वावो पितम्भते ॥ निशीथे शशिना युजेति ज्योतिः शास्त्र सिद्ध स्पशशि योग
स्य विवक्षितत्वात् कृत्र सद्वाव मात्रमभिधीयते इत्यवगतं ॥ दिनद्वये प्यस्तमययोगाभावे निशीथयोगेन पूर्वद्युरेवोपवासः त
दाह सुमंतुः ॥ अत्राक्षरादकी कुन कृत्रे प्राप्यते तिथो तत्र कृत्र वतं कु र्णीदतीते पार एण भवेदिति ॥ अत्र तिथि विवेक भक्तन कृत्यो म
यास्त प्रदोष व्याप्तिभ्या निर्णयः किं तर्हि उपवास न कृत्र एव तदुभयं कर्तव्यं ॥ तदुक्तं स्कंद उपाणे ॥ तत्र वो यव सेदहे पत्रिशीया

से ५

CM

5

10

20

25

30

35

40

का. मा.
६८

दधोभवेत्॥ उपवासस्य दृश्यं स्यात्तद्विनैकैकभक्त्योरिति॥ यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे॥ सातिपित्तचूचनकृत्रं यस्यामभुदितेरविः॥ तया कर्म
णि कुर्वीत सा सुवृद्धी नकारणमिति॥ तदुपवासव्यतिरिक्तवृत्तादिविषयः॥ यदपि बोधायनवचनं॥ सातिपित्तचूचनकृत्रं यस्यामभुदि
तोरविः॥ वक्ष्ये मास्यपक्षस्य हाने त्वत्तमये प्रतीतिः॥ तत्पित्तकार्यविषयः॥ यदपि मार्कंडेयेनोक्तं॥ तत्र कृत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्नेहोरात्रि
यस्मिन्नुदेति सविते तत्र कृत्रमिदं भवेदिति तस्यायमर्थः॥ द्विविधो नक्षत्रसं वंधी कालविशेषः॥ अहोरात्रं दिनं च तत्र
दितं कर्मपि द्विविधं॥ अहोरात्रं साध्यं दिनसाध्यं वा॥ उपवासैकभक्तादिकमहोरात्रं साध्यं॥ यद्यपि विशिष्टकालनिष्ठा
भोजनमेकभक्तादिसंख्येयं तथापि तस्मिन् अहोरात्रं भोजनं न तस्यैकभक्तादिनियमश्चास्ति तत्वात्॥ भोजनोत्तरं स्यात्तस्य
तस्यैव सहभोजनस्यैकभक्तादिस्वरूपत्वाद् अहोरात्रं साध्यत्वमविरुद्धं॥ दानव्रतश्राद्धानामहोरात्रं वक्तव्यं तथा दानादिकं दिनसा
ध्यं॥ तत्रोपवासादो नाहोरात्रो ग्रहीतव्यः॥ वृत्तादेतुना कृत्रं दिनं ग्रहीतव्यं॥ अहोरात्रं स्यात्तद्विस्तृतं सप्तमयकालेन कृत्रं
वाप्राप्तं पद्यते॥ दिनस्य सुना कृत्रं त्वं स्वर्योदयेन कृत्रं वाप्राप्तं भवतीति॥ यद्यपि यस्मिन्नुदेति सविते तत्र स्वर्योदयकालेन कृत्रं
संज्ञावमात्रं प्रतीयते॥ ननु परिमाणविशेषः तथापि त्रिषु कृत्रपरिमाणस्य तिष्ठति त्वत्तदेवान्नानु संशयः॥ ननु दानव्र
तवच्छ्राद्धपि नाहोरात्रं दिनं कारे प्रातःकालमात्रं नक्षत्रेपि श्राद्धप्रसज्येत नैवं॥ अपराह्णस्य पार्वणकालत्वेन तद्योनेरेवे
कृतत्वात्॥ तथा च स्मृतिः नक्षत्रे त्वं उदिते येन व्याघ्रः कालसु कर्मणः नक्षत्रापीत्यत्रैव तिथिकर्मतथैव तत्र न च तेनैव
श्राद्धः

रामः
६८

स्यायेनैकभक्तेमध्याह्नापि नक्षत्रं ग्राह्यमिति शङ्कनीयं॥ उपवासनक्षत्रे एकभक्ते प्रतिपदोक्तत्वात्॥ यदपि स्मृतिवचनं॥ ति
थीनामं तिथोभागस्तियिकर्मसु पूजितः॥ अहोरात्रं पूर्वभागस्तु स्रष्टु कार्यं पूजितं॥ तत्र तिथ्यंतस्य पूज्यत्वं दानव्रतविषयं न
क्षत्रपूर्वभागस्य पूज्यत्वं उपवासादिविषयं उपवासादिव्यतिरिक्तं नक्षत्रे देवे कर्मणानक्षत्रस्याप्यंतभागस्य पूज्यत्वं दृष्टव्यं॥ नक्षत्रविशे
षेषु पूर्वपक्षस्य तिगस्य अवरोहानुयत्कर्म उत्तराषाढसंयुतं॥ संवत्सरकृतो ध्यायत्तत्कृणादेव नश्यति॥ धनिश्च संयुतं कुर्यात्
वर्णकर्म यद्भवेत्॥ तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणं सत्तकमिति निषिद्धत्वात्॥ योगे सुतकस्य विस्तिंगस्य पूर्वं शुद्धिं शीघ्रमात्रं वा
प्रिप्तं सत्तकत्वात्सायं कालादिव्याघ्रिग्राह्या॥ यदियोगः पूर्वं शुद्धिं शीघ्रमात्रं वाप्राप्तं तदापरे द्युरहनि पारणं प्राप्नुयात्
तत्रोपायास्य निषिद्धत्वात्॥ अतो ह न्येव व्यतिपातपारणं ब्रुवन्नास्तु पूर्वं शुद्धिं विसेसायं कालादियोगप्रयोजकं सत्तयति॥ त
स्माद्विष्णुभादियोगः पूर्वं विद्योयं हीनः॥ दानव्रतयोस्तदय व्याघ्रिग्राह्याः श्राद्धस्य नक्षत्रकालवापीति निर्णेतव्यं॥ ववर्वात्तवादि कर
णानां तिथ्यर्द्धपरिमितत्वेन दिनद्वयावाप्तिना तदेहोनास्ति॥ तस्मादुदयेन सप्तमये वायस्मिन् दिने करणसंज्ञावत्तस्मिन्नेव दिने तत्कर्म
पुण्यात्॥ यदा तु सायं संध्यामारभ्य परे द्युस्तदया प्रागेव करणं समाप्य तत्र कर्ममिति वेत्तुं॥ तदा भद्राकरणं कृत्यायेन सर्वेषु करेण
शुद्धिर्णय इति वृत्तः॥ ॥ भद्राकरणं च निर्णयो भविष्योत्तरे भद्रावर्ते पद्यते॥ ॥ यस्मिन् दिने भवेद्भद्रावर्तस्मिन्नेव दिने भारत॥ उपवा
सस्य नियमं कुर्यात्तारीनरोपि वा॥ यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्त्यदिनद्वये॥ कार्यतेनोपवासस्यादिति योराणकोविधिः॥ ग्रहरस्य

का. मा.
६६

परिपदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रय उपवासस्तदा कार्य एक भक्तं ततो न्ययेति ॥ उद्यादा रम्ययावदस्तमये विष्टि सत्तायां न्यास्य उपवासे सं
दिहं ॥ यदानुप्रहरमात्रे विष्टिर्नास्ति तस्योपरि प्रहरत्रय विष्टिर्भवति तदा कृत्त दिन व्याप्तेर्भद्राया अभावेपि एक देश व्याप्तः सद्रवा
उपवासो नृपेयः ॥ अन्य चेत्यनेनैक देश व्याप्ताभावा पि विवक्षितस्तस्मिन्नेक समनेतरातीतवचनात् दिनद्वयेप्येक भक्तं कार्य
यस्तु भद्रावतं संकल्पा होतव्यमुपाधितुं न शक्नुयात् ॥ असौ भद्रा युक्त घटिका सुभोजने परित्यजेत् ॥ भद्रा रहित काले भुक्ता
उपवासान्न हीयते ॥ तथा च भविष्योत्तरपुराणे पठ्यते ॥ त्वातः संपूज्य तामेव ब्रह्म एव स्वशक्तिः ॥ ततो भुंजीत राजेंद्र
यावद्भजन जायते ॥ अथ वा ते पि भद्रायाः कास्तो वाग्यतः शुविः न किं विद्महे याज्ञो यावद्भद्रा प्रवर्तत इति ॥ अहश्च रम्य
जय दाम्भद्रा प्रवेशस्तदानीमेक देश भद्रा योगिनो दिन स्यत दुर्गाहं त्वात् ॥ अशक्त सभद्रा प्रवेत्त्यागेव भोजने प्राप्ते सत्य भुक्तेन पूजा
देरनुष्ठेय त्वाद्भद्रा रहिते पिकाले पूजादिकं न विरुध्यते ॥ यदानुभद्राया अंते भुंते तदा कर्म काल व्याप्तिश्चाद्भद्रा पेत काले श्वपूजा
दिकं नृपेयं ॥ पक्षद्वये पि भद्रा युक्त घटिका सुभोजन किं विद्महे त ॥ नावता भद्रा पवासः पूर्यते वववात् वादिकर एव कस्यापि विशेष
स्पर्शा विना न कृत्वात् ॥ भद्रायां कृत्त स्य न्याय स्यात्तिक्रमे कारण भावाच्चायमेव निर्णय प्रकार सर्वोपि योजनीयः न च तिथि
न ह्येवोपकरणं न पंचांगान्तः यातिना निर्णयं कृत्वा तदंतः याती शास्त्रीय कर्मेव योगीवारः कुत उपेक्ष्य शकनीये ॥ अहोरात्र प
रिमितत्वेन वा सोरे संदेहाभावात् ॥ तदेवं न ह्यत्र योग कारण निर्णीतानि ॥ ॥ अथ संक्रांति निर्णयः ॥ मेवादिषु द्वादशाराशि भुक्ते

राम.
६६

रासं चरतः सूर्यस्य पूर्वस्या दशोत्तराशौ संक्रमण प्रवेशः संक्रांतिः अतस्तद्राशिनाम पुः संक्रांतिः संक्रांतिर्वयं दिश्यते ॥ राशयश्चाभीमे
षवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातूलावृश्चिकधनुर्मकरकुंभमीननाम काः तेषु द्वादशसुवत्वारित्रिकानि भवन्ति ॥ तत्रैकस्मिन्त्रि
कक्रमेण वरस्य रक्षित्वा वा त्रयो राशयः ॥ तथा च नृपेत्रिके पुमध्य मध्य मावृषभसिंहवृश्चिककुंभनाम काः स्थिरा राशयश्च
त्वा एतेषां विष्णुपदं श्रुतिनामः स्मृतिपुत्रसिद्धं ॥ ये त्वेति मा मिथुनकर्कटमीननाम का द्विस्वभावा राशयस्तेषु उशीतिपुत्र
संज्ञकाः ॥ ये पुनर्मेघकर्कटतूला मकराश्च त्वा राशयस्तेषु मेघतुले विषुवत्संज्ञके ॥ कर्कटमकरावयनसंज्ञके ॥ तदेत
त्सर्वं वृद्धवसिष्ठ आह ॥ अयने द्वे विषुवद्वे च तस्य उशीतयः चतस्रो विष्णुपदश्च संक्रांति द्वादश स्मृताः ॥ ऋषकर्कटसंक्रांति
द्वे उदग्दक्षिणा यने विषुवे तुला मेघौ गोल मध्ये न तो पतः ॥ कन्यायामिथुने मीने धनुष्यपि रेवर्गतिः ॥ षडशीतिपुत्राः प्रोक्ताः
षडशीतिपुत्रोः फलैः वृषवृश्चिकसिंहेषु कुंभे वैवरेवर्गतिः ॥ एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलैरिति ॥ विषुवाभ्याम
नाभ्यां युक्ते राशी चतुर्ष्वंगोल इत्यभिधीयते ॥ तत्र मेवाद्य विषुवत्संक्रांति गत्या यन मध्ये विष्णुपदं संज्ञको वृषभः षड
शीति संज्ञके मिथुने च तिष्ठति ॥ तथा कर्कटायन स्य तुला विषुवत्संक्रांति मध्ये वृश्चिकधनु
षी एव मध्यदंष्ट्रादाहार्यं ॥ ॥ गालवोप्याह ॥ स्थिराभो विष्णुपदं षडशीतिपुत्रे द्वादशतुते ॥ तुलामेघौ विषुवत्संक्रांति
मयने तो म्य मृगे ह्युशीति ॥ शब्दवाच्यो राशिः स्थिराशो स्थिते सूर्ये सति विष्णुपदं भूति द्वादश भावा राशौ सूर्ये स्थिते स

सा. मा.

९००

तिस्वः शीतिपुर्वं भवति ॥ तुलामेघद्वये ह्ये स्थिते सति विषुवं भवति ह्ये कर्कटदक्षिणायने मृगे मकरे सौम्ये सोमदि
नामक मन्त्रा यगा ॥ ते देवैः सताभेदैः राशयो व्यवक्रियंते ॥ तदा शिखं वधात्तदा शिखं सतातीनामथितायेवनामानि ॥ तामुवसे को
तिष्ठो मस्तानादिक मन्त्रयवतिरे कुरुपाभ्यां शातातय आह ॥ संक्रांतो या निदत्ता निरुवक वा निदात्त भिः ॥ तानि निदत्ता
त्यर्क पुनर्ज्ज्मनिजन्मनि ॥ रवि संक्रमणे पुण्ये लायाद्यदि नमावः ॥ सप्तजन्म सुतोमी स्यादुःख भागी ह जायत इति ॥ तान
दानाद्यं गभूते संक्रांतिकाले मुत्त्व कल्प स्या संभवा दनु कल्प एवा दत्तव्यः ॥ तदा ह देवतः ॥ संक्रांतिसमयः सुहो दुर्गयः
पिशिते कुरोः ॥ तद्योगादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशत्त्राशः पवित्रिता इति देशा व्यवधानादसंत संश्लिष्टयोः पूर्वोत्तर राशे मध्ये ह्ये
पूर्व राशिं परित्यज्य यावता कालभेदे नोत्तर राशिं विशति सले शो योगादृष्टि विनामा सद्यः दुर्लभः ॥ अतो उष्टाने सत्त्व सं
क्रांतिकाला संभवा संक्रांतिसंबन्धि नो पूर्वोत्तर कालौ ग्रहीतव्यौ ॥ संक्रांते पूर्वोत्तरयोरेकैक स्थितिं शङ्किकाः पुण्या इति सामान्य
नोक्तं ॥ तत्र विशेषमाहः ॥ वृद्धवृष्टः ॥ ॥ अतीतानागते पुण्ये देवदक्षिणायने ॥ त्रिंशत्कर्कटकेनाश्रमकरे विंशति स्म
ता इति ॥ उदगयन मती तं स पुण्यं भवति दक्षिणायन मनागतं पुण्यं त्रिंशदित्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते ॥ कर्कट एवा दक्षि
णायना यात्रीना त्रिंशद्दिकाः पुण्याः मकराद्या दुत्तरायणा दूर्ध्व कालीना विंशति घटिकाः पुण्याः ॥ बृहस्पतिरपि ॥
अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥ वर्तमाने तुलामेघेनाश्रमभयतो दशेति वर्तनात् ॥ नवात्रविंशद्दिका वादिना

रामः

९००

सामान्यवचनेन विरोधः शङ्कनीयः सामान्यवचनस्याभ्युत्थाय रत्नात् ॥ विशेषवचनोक्तो घटिका संकोच एव प्रशस्तः ॥ याया संनि
हिताना मत्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः इति देवतेनोक्तत्वात् केनापि निमित्तं न स निहित घटिका स्वमुष्टाना संभवे त्रिंशद्दिकाः पराः अ
वधित्वेनाभ्युत्थायते षडशीति सुततोपि दीर्घमवधि माह वृद्धवसिष्ठः ॥ षडशीत्यो मतीतायां षष्टिस्तु कालादिका इति ॥ विष्णु
पद्या प्रशस्तकाल स एवाह ॥ ॥ पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडशेति ॥ संक्रांतीनां पूर्वोत्तरोत्तर पुण्य कालो निर्णीतो ॥ ता अ
संक्रांतयः कदाचिदक्रिभवति कदाचिद्रात्रो भवति तदेव दानुष्टान भेदमाह वृद्धवसिष्ठः ॥ अस्ति संक्रमणे पुण्य महः कृत्स्नं प्रकीर्ति
ते ॥ रात्रौ संक्रमणे भागे दिना ईदृज्ज्ञान दानयोः ॥ अर्द्धरात्रौ दधत्तस्मिन्मध्याह्ने पूर्वा क्रिया ॥ ऊर्ध्व संक्रमणे चोर्ध्वं मुदयात्पर दधे ॥ पूर्णवे
दध्वं रात्रे तु यदा संक्रमते रविः ॥ प्रादुर्दिन द्वये पुण्यं मुक्ता मकर कर्कटा विनि ॥ अरुण्यदा संक्रांतिर्भवति तदा कृत्स्न स्यात् ॥ पुण्यत्वे रात्रौ
संक्रमणे पूर्वोत्तर दिना ईदृयोः पुण्यत्वं विदधता वचनेना नार्थो शब्दो ज्ञान दानादिकं प्रतिविध्यते ॥ एवं स मुदयानंतरं भाविनि दक्षिण
यज्ञे पूर्वभागे प्राशस्त्यं वाधितोत्तरभागे उष्टानं भवति ॥ अतः प्राचीन दक्षिण भावि मुत्तरायणे चोत्तर भाग प्राशस्त्यं परित्यज्य पूर्वभागे
अनुष्ठानं ॥ उत्तर भाग प्राशस्त्यं मध्याह्नादिसंक्रमण विषयं तदा ह्येव हेयो पादे ययो पूर्वोत्तर भागयोः संभवा दनेनैव न्यायेन कर्क
टपि मध्याह्ना भाविनि पूर्वभाग प्राशस्त्यं भवति ॥ अतः मय प्राचीन भावि षडशीति पुर्वे षड्दशे भाग प्राशस्त्यं परित्यज्य मकरायेन
पूर्वभाग प्राशस्त्यं विधीतव्यं ॥ उदयानंतरं भावि षड्वते षड्वचनं नांतरं विरोधेनोत्तर भाग एवानुष्ठान संभवात्तद्विदुः पूर्वभाग प्रा

को. मा
१०१

शस्त्रनविधीयते॥ उभयभागशस्त्रोपेतेषु च विषुवविषुपदेषु मध्याह्नाविषुपूर्वत्रोत्तरत्रवासे कृया उच्यते॥ उदयानंतराविषुते
षु पूर्वत्र प्राशस्त्यधायते॥ अस्तमय प्राप्तेषु उच्यते प्राशस्त्यवाधायति विवेकः॥ एतच्च नानुसारेण यस्य संक्रमणस्य सितभोगे
नानुसारेण तस्मिन्नेव भागे व्यवहृता नास्ति॥ उच्यते॥ इव सन्निहिताः पुण्यतः॥ अस्तमय सन्निहिताः पुण्यतमादृष्ट्याः॥ यदा रात्रौ भानोः सं
क्रमणं भवति॥ तदा तस्याः रात्रे पूर्वस्योत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धं प्रहरद्वयं त्वा न दानयोः पुण्यं॥ कुत्र पूर्वदिने कुत्र परदिने मिति विधी
यात्तदुभयमर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते॥ रात्रे र्द्धमर्द्धरात्रद्वितीयप्रहरस्य च रमघटिका तृतीयप्रहरस्य च मघटिके ये
व घटिका द्वययुक्तः कालस्तस्मादर्द्धरात्रादयः संक्रमणे सति पूर्वदिने मध्याह्नस्योपरिते प्रहरद्वये क्रिया कार्या अर्द्धरात्रादुर्द्धसंक्र
मणे सति उत्तरकालीना दुदया र्द्धप्रहरद्वये पुण्यपूर्णा र्द्धरात्रे घटिका द्वये संक्रांतो पूर्वोत्तरदिनद्वये कृत्स्नं पुण्यं॥ तदुक्तं विष्णो
तरे॥ ॥ संक्रमस्तु निशीथे स्यात्तस्मात् प्रायः पूर्वपश्चिमाः॥ संक्रांतिकालो विज्ञेयतत्र त्वा नादिकं चैरिति॥ ॥ अत्र ये व्यवस्थाः॥ ॥
अर्द्धरात्रे यदा षडशीतिस्तदानीमेतच्च नानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वाद्युच्ये हि को विकल्पः प्राप्नोति॥ तथा उत्तरदिने व
ष्टि घटिका प्रतिपादक प्रातिस्विकवचनानुग्रहलोत्तरे वानुष्ठानं॥ विषुवयोर्विषुपदेषु प्रातिस्विकवचनेन नियामकं॥ तस्य वचनस्य
पूर्वोत्तरभागयोः सापेक्षं प्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात्॥ यदुक्तं वचनं पूर्वोत्तरदिने सापेक्षं विधत्ते तस्मात् पूर्वोत्तरदिने सितवासे कृया उच्य
ते मिति च कल्प्यते॥ अथ नयोलुप्रकारं तं ब्रूते॥ ॥ अथ नयतिरिक्ता सुदशसु संक्रांतिसु मध्याह्नादूर्द्ध्वपश्चिमा सु परे द्यु रनुष्ठान

रामः
१०१

मित्यत्र कोपि संदेहः॥ अर्द्धरात्रौ पूर्वप्रहरा सुदशसु मध्ये षडशीति व्यतिरिक्तानां यत्पूर्वदिने अनुष्ठानमित्यत्रापि नास्ति संदेहः॥ षड
शीतानुप्रकृतवचनेन पूर्वद्यु रनुष्ठानं॥ षष्टी घटिका प्राशस्त्यप्रतिपादक प्रातिस्विकवचने परे द्यु प्राप्नोति॥ अतः संदेहे सति पूर्वद्यु रनुष्ठ
नमिति दृष्ट्यो निर्णयः॥ ॥ कृतः॥ विषुपदो धनुर्मीनचतुर्क कन्यासु वै यदा॥ पूर्वोत्तरगते रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत्॥ पूर्वोत्तरपचनाय
लुपण्यो प्राक्ता मनी विधिः॥ अपराद्वेत्तु पंचैव श्रोतस्मान्नैव कर्मणि ति स्मृते॥ यदा रात्रौ पूर्वभाग गते विषुपदी षडशीति संक्रमणं भवेत्॥ त
दा पूर्वद्यु रपराद्वेत्तु पचनायः पुण्यं॥ उत्तरभाग गते संक्रमणे परे द्युः पूर्वोत्तरपचनायः पुण्यं॥ नचैवं सति प्रहरद्वयं पुण्यत्वं विरोध इति वा
च्यं॥ पचनादिका वचनेषु पुण्याधिक्यस्य विवक्षितत्वात्॥ अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्यमात्राभिप्रायं॥ एतस्मिन्नेव विषये देविपुत्रोपपद्यते
असंभूतो र्द्धरात्रे उदये तमये पिव॥ माना र्द्धमास्करे पुण्यमूर्धो गवरीदले॥ अर्द्धरात्रे त्वसंभूतो दिवा पुण्यमना गते॥ संभूतो उभयो र्द्ध
क्रमतिरिक्ते पीरुनीति॥ अत्र मास्कराद्येन सूर्ययुक्ते दिनमुपलक्ष्यते॥ यद्वा॥ मास्कराद्येन सूर्यरूढः किंतु यौगिकः भासकरोतीति यु
क्तिसंभावात्॥ तथा च सूर्यश्च मास्कराद्येन दिने पिमुच्यः तस्य पि भासप्रत्यधिकरणं कारकत्वात्॥ मास्करे दिवसे विद्यमानं प्रहरच
तुष्टयं तस्या र्द्धप्रहरद्वयं आदित्यास्तमयस्योपरितः आगामिसूर्योदयात्प्राचीनः कालो रात्रिः उदयस्योपरि अस्तमया प्राचीनकालो दि
दिने॥ उदयास्तमयकालो संघिरूपतया पूर्वोत्तराभ्यां रात्रिदिवसाभ्यां पृथगित्येकेरेखा मात्रस्यापि सूर्यमंजलांशस्य दृश्यमानतया दि
वसांतः प्रातिना वित्यपरे सर्वथापि न रात्रौ तयोरेतमीवः साचरा त्रिस्त्रिधा भिद्यते॥ मध्यवर्ति घटिका द्वयात्मक एको भागं तस्मात्पूर्व

का.मा
१०२

मिति तैद्विभागौ तत्र पूर्वभागे संपूर्णो अर्धरात्र इत्यनेन विवक्षिते ॥ तस्मिन् यदा संक्रांतिस्तदानीं सूर्यास्तमयप्रयास नैव पूर्वदिन
स्योत्तरार्द्धतत्पुण्यं पूर्वार्धे शरीरदत्त इत्यनेनार्द्धसत्रानंतरभावी तद्विभागो विवक्षितः ॥ पूर्वोत्तरयोर्निशादतयोरेकैकस्याद्य
दिकाया अर्धरात्रकालार्थं ह्यथ कृतत्वादसे पूर्णरात्रि वगंतव्या ॥ तस्मिन् दिकात्स्ने परभागे यदा संक्रांतिस्तदानीं भावि सूर्यादय
प्रयास नैव दिनां द्विपुण्यं ॥ अयमेवार्थो द्वितीयश्लोकेन प्रपंच्यते ॥ घटिकात्स्नेहना संपूर्णो अर्धरात्रे तत्र पूर्वभागे यदा संक्रम
णं भवति ॥ तदा यद्यपि दिवा संक्रमणं भवति तत्तथापि दिवसस्योत्तरार्द्धपुण्यं संपूर्णो अर्धरात्रे घटिकाध्यात्मके निशीथे
यदा संक्रमणं भवेत् ॥ तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयं ॥ अतिरिक्ते परभागे संक्रांतौ पररुचिर्धर्मा द्विपुण्यं देवलोपि ॥ अ
सन्न संक्रमे पुण्यं दिनां द्विज्ञानदानयोः ॥ रात्रौ संक्रमणे भावो विधुवत्स्यने दिवेति ॥ रात्रौ भावोः संक्रमणे विधुवत्स्यने के ज
तिसति संक्रमणप्रयास नैव दिनां द्विपुण्यं ॥ तत्र पूर्वरात्र संक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धपुण्यं ॥ अपरात्र संक्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमि
त्यवगंतव्यं ॥ अयननाम के भावोः संक्रमणे दिवा नो ते सति यथा यो गम्य ॥ तद्दिनां द्विपुण्यं द्विपुण्यं ॥ के कर्कट के पूर्वार्द्धे मे करे उत्तरार्द्धे
तच्च मध्यदिनायन विषयो ॥ उदयास्तमयप्रयास नैव पूर्वोत्तरभागप्राशस्त्य बाधया कृत्स्न दिवसपुण्यत्व निर्णयः पूर्वमेवोक्तः ॥ अयनयतिरि
क्ते प्रदक्षु संक्रमणे पुण्यं विगते धुयो निर्णयस्तसर्वपथं दसि तुंतद्वयः शेषो भूक्तो मकरकर्कट का विदितवर्णिता ॥ यायाः सन्निहितानां प्रलात्ता
पुण्यतमा इत्युक्तेन सामान्यवचनेन सर्वपुण्यं संक्रमणे पुण्यं रात्रौ वा नुष्ठानं पशुं न दयो घदशु संक्रांतिषु दिवानुष्ठानं विधाय मकरकर्कट

रामः
१०२

दानं चैव विशेषतः नैमित्तिकं च कुर्वीत ३

दयोस्तस्यैव दानं सति पूर्वप्रशक्तं तत्र नुष्ठानमेव च पर्यवस्यति ॥ एवं सति रात्रौ स्नानमाश्रयणं कृतो वा जवत्क्य वचनस्यापि कश्चिद्विषयः
संपद्यते ॥ तत्प्राचया जवत्क्यः ॥ रात्रौ दर्शनं संक्रांतिविवाहास्तयवृद्धिषु स्नानदानादिकं कार्यं निश्चिकाम्पवतेषु वेति ॥ सुमेतुरपि ॥ रात्रौ
स्नानं न कुर्वीत स्नानदानं वरात्रिषु ॥ यज्ञे विवाहे पात्राणां तस्याप्युक्तकवाचने दानाभ्येतानि वास्तानि रात्रौ देवा लंथेत ॥ ग्रहणे च ॥ सं
क्रांतिया चार्तिप्रसवेषु ॥ श्रवणे वेति हासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते इति ॥ ननु यथा कृत्यं यदा सातु गृहीतैः पुण्यतमत्वादि देवतया जवत्क्य
सुमेतु वचने मकरकर्कटयोर्निष्पन्नं नुष्ठानं प्राप्य शास्त्रांतरविरुद्धं ॥ तथा च भविष्योत्तरे ॥ मिथुनात्कर्कटसंक्रांतिर्दिदस्यां शुभालिनः
प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनिस्वर्तः ॥ कार्मुकं तु परित्यज्य मेषं संक्रमते रविः ॥ प्रदोषे वा रवे वा स्नानं कुर्वीत रेहनीति ॥ रूद्रगा
र्ग्येपि ॥ यदास्तमयवेलायां मकरयाति भास्करः ॥ प्रदोषे वा रवे वा स्नानदाने परे हनि अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रांतौ दक्षिणायने ॥ पू
र्वमेव दिने श्राद्धं यावन्नोदयते रविरिति ॥ मेवे ॥ भविष्योत्तरे रूद्रगार्ग्यवचनेषु रात्रौ नुष्ठानं प्रतिषेधस्य प्रतीते दिवसानुष्ठानविधानेनैव
र्याता ॥ रात्रौ नुष्ठानं प्रतिषेधकत्वेन न पथं दाना नुष्ठानं वचनानामानर्थक्यं प्राप्नोति ॥ तस्माच्छ्राद्धेन विकल्पप्राप्तौ तत्र दशप्रसिद्धशि
ष्टाकारेण व्यवस्था दृष्टव्या ॥ यथा कानां दश संक्रांतीनां यथा केषु पुण्यकालेषु मेदादिले जायते नैव न कश्चिद्विशेषो देवि प्रारणं दर्शितः
चादशैव समाख्याताः समा संक्रांतिकल्पनाः ॥ सप्तधा तु प्रोक्ष्या एकैवैव यथाशृणु ॥ मेदं मेदा किनीधो कीधारा वैव महोदरी ॥ रा
हूली मिश्रिता प्रोक्ता संक्रांतिः सप्तधा ध्रुवं ॥ मेदा ध्रुवं ध्रुवि ज्ञेया मृदो मेदा किनीतया ॥ हि प्रध्वो ही विजानीया ध्रुवे चो राप्रकीर्तता ॥

का. मा.

१०३

ॐ नमो हरी जेया कुरै सी है लुरा हसी मिश्रिता वै व विजे या मिश्रे र्जु संक्रमे ॥ द्विचतुः पंच सप्ताष्ट नव दशैक एव ॥ क्रमेण चटिका खेतात्ति
तु एंप पारमार्थिक मिति ॥ अत्र समाशब्दः संवत्सरवाची समा संवे धिन्यः संक्रांतिकल्पना मेवादिमी नोता द्वादशैव समाख्यातोः तासु द्वादश सं
क्रांतियु एके कामं दादिभिर्नामभिर्व्यवहाराः ॥ तानि च नामानि न ह्यत्र विशेषोपजीवनेन प्रवृत्तानि ॥ तद्यथा ॥ क्रवे पुन ह्येव प्रवृत्तानि
क्रांतिसंदा ॥ एवं मृदुही प्रादि न ह्येव प्रवृत्तानि संक्रांतिक्रमेण संदा किनी चोद्यादिना प्रभाभवति ॥ रोहिण्युत्तरात्रयं वेति चत्वार्येता
नि न ह्यत्राणि कुवाणि ॥ रोवती चित्रा नराधा मृगशीर्षाणि चत्वारि मृदूनि ॥ हस्ताश्विनी युष्या भिजि न ह्यत्राणि चत्वारि हि प्राणि ॥ भारणी पु
ष्यं च ये मघा वेत्येता नि पंचा ग्राणि ॥ अत्र एव पुनर्वसु शतभिषा धनिष्ठा स्वात्या व्यानि पंच वराणि ॥ अश्लेषा मूला र्जु ज्येष्ठा व्यानि चत्वारि कु
राणि कृत्तिका विशाखा व्यानि मिश्राणि सप्त धान ह्यत्र अथ स्याज्या तिर्थ ये मृदू र्जु विन सारे पठिता ॥ द्विप्रवस्थि रमुग्र च द
स एव रमेव मृदु साधारणं संक्रांतिसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ कराश्विनी वा कृत्तिका मिश्रिता मिजिल्लघूनि पुण्ये गमने विभूषितो ॥ हिरण्य
गर्भा धियमुत्तरात्रयं कुवा ख्यमेतद्धिन वा मुना मृतं ॥ ॥ पुनर्भरणो सहस्रविकारयं सघात यो ग्रा ख्यमिदं संपव कं ॥ पुनर्भरणे
अतर्भेन्द्रमा र्जु पवति ता ह्या निहितानि सर्वदा ॥ ॥ चराश्वयं च अत्रा पुनर्वसु जलेश भंवा सवमानि लंतथा ॥ मृदू नि यो संसु र
द्वकी श्वरं तथा नराधा मृतरस्मि देवतं ॥ कुताशनर्हे ए सहस्रि देव मुशं तिसाधारणं संज्ञमस्मिन्निति ॥ यथा कृतं न ह्यत्र विशेषो
पजीवनेन प्रवृत्तं संदादिभिसप्तनामभिर्भुतमेवादि संक्रांतौ क्रमेण द्विचतुरित्यादिसप्तविध संख्याना अः प्रणपा इति यदुक्तं तत्र

धा ७

रामः

१०३

ना तिसं देह इत्यस्मिन्नर्थे पारमार्थिक शब्दः प्रयुक्तः संदाया प्रत्यासन्नं चटिका द्वयं संदा किं यां चटिका चतुष्टयं चोद्या पंचकं
चोद्यायां सप्तकं महोदर्यामष्टकं राहू स्यान् नवकं मिश्रितायां द्वादशकं मेघ संक्रांतौ द्वादशतः ॥ लोचन प्रकारो वृषभादिव्यकादशसु संक्रांतियु
अत्र संवेयः देविपुराणोदाहरणं स्याची नय येन भस्म संक्रांतियुः पुण्यकालो निर्णीतस्तस्मिं काले देवीपुराणोक्तो द्विचतुरित्या
दिकः प्रणानि शय प्रतिपादको विशेषो दृष्टव्यः ॥ निर्णीतेषु संक्रांत्यादीनां पुण्यकालेषु यत्कर्तव्यं ज्ञानदानादिकं तत्सर्वमेव शा
तातपवचनद्वयेनोदाहृतं ॥ ॥ ब्रह्मपुराणेपि ॥ नित्यं द्वयोरयनयो तथा विषुवतोर्द्वयोः ॥ चंद्रार्कयोर्ग्रहाणो र्वाची पातेषु पूर्व
सु अहोरात्रोषितः स्नानमर्घदानं तथा जपः ॥ यः करोति यत्तन्नात्मा तस्य स्याद्दृष्टं च तत्तत् ॥ अथ नेविषुवे चैव चंद्रसूर्यग्रहेत
या ॥ कृतोपवासः स्नानः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ वसिष्ठेपि ॥ उपोष्यैव तु संक्रांतौ स्नानो यो भवेत्तत्रैव चंद्रि ॥ प्रातः पंचोपचारेण स
काम्यफलमश्नुते ॥ अथ नेविषुवे चैव चंद्रसूर्यग्रहेतया ॥ विरात्रोषित नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नानात्वायः पूजयेद्दीशं सर्वा
न्कामान् स्वप्नमुते ॥ सप्तोपोष्य रेवरी राना दो स्नानात्तु संक्रमे ॥ अर्कमभ्यर्चयेद्यत्तु सोऽखी सुखमश्नुत इति ॥ शातातपः ॥ अथ
नादौ सदा देयं द्रव्यं नित्यं गृहं च यत् ॥ षडंशीतिमुखे चैव मोक्षे चैव चंद्रसूर्ययो रिति ॥ उक्तस्य स्नानदानादिकं त्वय्यसंक्रांतिवि
शेषमयजीवकालविशेषमाह ॥ ॥ शातातपः ॥ ॥ कुर्यात्सदा यने मध्ये विष्णुपद्या विषुवति ॥ षडंशीत्या मंतभागे स्ना
नादिविधिमाह त इति ॥ गतवोपि ॥ ॥ मध्ये विषुवती दानं विष्णु पदे दक्षिणा यने वा दो ॥ षडंशीतिमुखे तीते तथा दगयने सभू

का. मा

१०४

रिफलमिति॥ अथनादिषुयत्रयावासुएः कालः पूर्वनिर्णीतस्तत्रतावंतं काले त्रेधा विभज्य मध्ये विंतीत्याद्यवगंतव्यम्॥ ॥ संक्रांतिषु
फलमाहभरद्वाजः॥ ॥ षडशीत्यां तु यद्धानेयद्धाने विषुवद्वये॥ दृश्यते सागरस्यातस्तस्यातो नैव दृश्यते॥ ॥ वृद्धवसिष्ठः॥ ॥ अथने
कोटिपुण्येव सहस्रं विषुवे फले॥ षडशीत्यां सहस्रं तु फले विषुवे दृश्यते॥ मेषादिसंक्रांतयो यस्मिन् दिने भवति तस्मादिना तूर्ध्वमप
कादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषाय न वृषाय न मिथुने न तत्र न्नामा कितमयने भवति॥ तस्मिन्त्रयने तस्मानादिषु च पुण्यकालमाह जाबालि॥
संक्रांतिषु यथा कालस्तदीयेष्वयने तथा॥ अथने विंशतिपूर्वमकरे विंशतिः परति॥ मकरयतिरिक्तैः कादशसंक्रांतिसंवेधिसु यनेषु त
तसंक्रांतिवपुण्यकालो वगंतव्यः॥ मकरसंक्रांतिसंवेधिनित्ययने संक्रांतिवैलक्षण्यं॥ तद्यथा मकरयने प्राचीना विंशतिघटिकाः
पुण्याः॥ मकरसंक्रांतौ तु याश्चास्या विंशतिघटिकाः पुण्याः॥ न केवलमादित्यस्यैव संक्रमायने पुण्यकालः किं नु सर्वेषामपि ग्रहाणां
नक्षत्राणां संक्रमे पुण्यकालो भवति॥ ॥ तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे॥ ॥ नक्षत्राणां परावि संक्रमे सूर्योर्वा क्यरत्नादस्य नंदुनायः॥ पुण्या
स्तथैव दोषाश्च यत्तैर्धुगे केवनाडी मुनिभिः शुभोक्ताः॥ नाशश्च तत्रः सपत्नां कुतस्य बुधस्य तिस्रपत्तविश्वयुक्ताः॥ सार्धंश्च तत्रो घटि
काः पत्नानि गुरोस्तु सप्तैव भृगोश्च तत्रः॥ नायः पत्तैकं घटिका द्यशीति पत्नानि सप्तैव शनैश्च रस्य॥ अथ च त मध्ये जप होम दाने कुर्व
न्नावा प्रोति सुरेन्द्रा मरुति॥ अथ मर्चः॥ आदि स्य राशिनक्षत्रगमने श्रवी क्यरतश्च षोडशघटिकाः पुण्यकालः॥ तथा चंद्रस्यापि
घटिकैका पत्नानि त्रयोदशार्वा क्यरतश्च पुण्यकालः॥ एवं मंगलस्य घटिकाः चतस्रः पत्तमेकं च पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाः

रामः

१०४

चतुर्दशपत्नानि च पुण्यकालः॥ बृहस्पतेरपि सार्धं चतस्रो घटिकाः सप्तपत्नानि पुण्यकालः॥ शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पत्तमेकं च पुण्यका
लः॥ शनैश्च रस्य द्यशीति घटिकाः पत्नानि सप्त पुण्यकालः॥ ॥ स्कंदे नागरखंडे॥ ॥ एकांते ते मया प्रोक्ताः कालाः संक्रांतिपूर्व
काः॥ नैतेषु विद्यते विद्येयतश्चाक्षयसंज्ञिताः॥ अथ च यामि यद्दत्तं कुपोत्रेभ्योपि मानवेः॥ अकालेपि हितं सर्वं सत्यमक्षयतो व्रजेदि
ति॥ ॥ इति संक्रांति निर्णयः॥ ॥ अथ ग्रहण निर्णयः॥ ॥ तत्र वृद्धगार्ग्यः॥ पूर्णिमा प्रतिपत्तौ राहुः संपूर्णं मंडलं ग्रसते चंद्रम
कैच दृश प्रतिपदं तेरति॥ तत्र पर्वणोत्तभागः सूर्यकालः प्रतिपदः आद्यो भागो मोक्षकालः॥ ॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते॥ यावन्कालः पर्वणोत्त
वस्य प्रतिपदादिमः॥ रविं दुग्गहणने हास पुण्यो मिश्रणाद्भवेत्॥ ग्रहणने हास पुण्यहणकालः॥ ॥ तत्र कर्तव्यमाह वृद्धवसिष्ठः॥ गंगातो
यतु संप्राप्ते इंदोः कोटिरेव दृश॥ गंगाकोटिप्रदानेन सप्तमर्चनेन यत्फलं॥ गंगास्नानेन तत्फलं स्याद्वा द्वाजुयस्ते निशाकरे॥ दिवाकरे पुनस्तत्र दृश
संख्यमुदाहृतमिति॥ अथ श्लोकद्वयस्य प्रथमार्धमपेक्षितपदाहारेण योजनीयं॥ ॥ तद्यथा॥ ॥ इंदोर्यहणे संप्राप्ते सति गंगातोयं
वगाहनं कोटिदानं संभवति॥ रवेर्यहणे ततो दशगुणं फलं॥ अथ मेवार्थ उपरितनेनार्धत्रयेण स्पष्टीकृतः॥ ॥ व्यासोपि॥ इंदोर्लक्षगुणं
पुण्यं रेव दृशगुणं ततः॥ गंगातोये तु संप्राप्ते इंदोकोटिरेव दृश॥ गंगाकोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः॥ तत्फलं जाह्नवी स्नानेन द्वाजुयस्ते नि
शाकरे॥ दिवाकरे तु स्नानं सप्तसंख्यमुदाहृतं॥ चंद्रस्य ग्रहे चैव यो वगाहति जाह्नवी॥ सत्तातः सर्वतोर्थं शुक्तिमर्थमप्येव महीमिति॥
गंगा यतिरिक्तं महानदीतोयं तद्गुणं दशलक्षगुणं त्वं गंगातोये तु कोटिगुणं दशकोटिगुणं त्वं॥ ॥ वृहस्पतौ पितृविनाशो मरु

कामा
१०५

प्रण्यावेणीगोदावजाकूवीगंगरिशांधिकात्रागंगगतिहिकीर्तिताः॥ हरिश्चंद्राश्चरिश्चो॥ अंधिः पादः केशिः॥ अंधिश्चंद्रश्च अंधिकं
हरीशयो रंधिके॥ हरेपादादीश्चरस्पशिरशो गंगभूमिं प्राप्ता गंग॥ यद्यपि जाकूचेवतादृशी न तु वेणीगोदे तथापि कृत्रिणो गच्छतीति
न्यायेन जाकूव्यासहनिर्दिष्टयोस्तयो रपि गंगत्वं मविस्तु॥ यद्वा जाकूवी जलमेव केन विनिमित्तेन ब्रह्मगिरिवायुगिर्या रूद्रतमिति कृत्वा
तयो रपि उच्यते वंगंगत्वं तासु गंगसु स्नानं मुख्यतदसंभवेन द्युतरेषु स्नानायात्॥ तदुक्तं महाभारते॥ ॥ गंगान्नानं तु कवी तग्रहो चंद्रस्य
र्ययोः॥ महानदीषु गंग्या सुस्नानं कुर्याद्यथा विधीनि॥ ॥ महानद्यो वलुपराणो दर्शिताः॥ गोदावरी भीमरथी तु गंगया च वेणिका॥ तापी य
यो ह्मी सिंधुश्च स्पदह्निरेतु प्रकीर्तिताः॥ भागिरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती॥ विशोका च वितस्ता च विंध्यस्योत्तरतः स्थिता इति॥ ॥ महानद्य
संभवे जलांतरा एषा हरिः खः॥ वापी कूपतः उग्रे गिरिषु वराणसु॥ नद्यो न देवत्वाते सरसी ब्रूयतां तु नि॥ उष्मा देकेन वा स्नायाद्गुह्यो
चंद्रस्यैवोरिति॥ ॥ एतत्सर्वं मभिप्रेत्याह व्यासः॥ सर्वं गंगासंभवे तयो सर्वे व्यास समादिजाः॥ सर्वभूमि संभवे न ग्रहो चंद्रस्यैवोरिति॥
रिति॥ उष्मा देकस्यानु विषयत्वं व्यास आह॥ आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वक्रिना॥ अतो व्यास आनु रूपायाद्गुह्योऽस्य वारिणेति॥ गं
गातो यमारभ्योऽष्टोदकोत्तमूत्रोत्तरानु कल्पत्वं प्रकृतं॥ एतदेवाभिप्रेत्योऽष्टोदकादंकी दिषु समुद्रजलातेषु ततोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह॥ मार्कंडेयः॥ शीतं
उष्णं॥ शीतं उष्णं दका सुष्णं मपारं कृपणं दकात्॥ भूमिषु मुद्रता सुष्णं ततः प्रसवणोदिकं॥ ततो पिसारं सुष्णं ततः पुष्पं नदी जलं
तीर्थं तोयं ततः पुष्पं माहानं द्युतयावनं॥ ततस्ततोऽपि गंगोत्तु पुष्पं पुष्पं ततोऽधि रिति॥ मास विशेषेण नदी विशेषो देविपराणोऽभिहितः॥ ॥

रामः
१०५

कार्तिकेयहरांश्च गंगायमुनसंगमे॥ मार्गे तु ग्रहणंश्च देविकायां महामुने॥ पौषे तु नर्मदा पुण्यामाघे सत्रिहिता शुभा॥ फाल्गुणे वरु
णा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती॥ वैशाखे तु महापुण्या चंद्रमास रिवरा॥ ज्येष्ठे तु कोशिकी पुण्या आषाढे तापिकानदी॥ श्रावणे सिंधुनामानु तथा भा
द्रपदं च दिका॥ आश्विने सरयूश्चैष्ठानथा पुण्या तु नर्मदेति॥ ग्रहाण विशेषेन क्षविशेषलत्रैव अभिहितः॥ गोदावरी महापुण्या चंद्रा दुसमन्वि
ते॥ सूर्ये च राहुणा यस्ते तयो भूते महापुने॥ नर्मदा तोयं संपर्श कृतकृत्वा भवति हीति॥ ॥ स्नानवत्सराणां दिषु पि पुष्पमाह॥ ॥ स्मृत्या
तकतु फले दृष्ट्वा सर्वा घनाशनं॥ स्मृष्ट्वा गोमेधपुष्पं तु पीत्वा सोत्रा मणोर्लभेत्॥ स्नात्वा वाजिम विपुष्पं प्राप्नुयाद विचारतः॥ रविचंद्रोपरा
गे च अयने चोत्तरेत्येति॥ ॥ देवविशेषमाह॥ गंगा कनखलं पुष्पं प्रयागः पुष्करं तथा॥ कुरुक्षेत्रं महापुष्पं राहुयस्ते दिवा कर इति॥
ग्रहोऽष्टा विहितं लिङ्गपराण॥ यती पातकृणा याव चंद्रस्य ग्रहकृणः॥ गजकृया तु सां प्रोक्ता पितृणां दत्तम कुर्यामिति॥ महाभाते पि॥
सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आर्द्रं वै राहुदर्शने॥ अर्कुराणुना स्ति क्पात्वं के गो रिव सीदति॥ मध्यं शृङ्गापि॥ ॥ चंद्रस्य ग्रहे यस्तु आर्द्रं विधि
वदाचरेत्॥ तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्येवेकर इति॥ ॥ विष्णुरपि॥ ॥ राहुदर्शने दत्ते हि आर्द्रमा चंद्रा रके॥ गुणवत्सर्वकामी यं पितृ
णां पुपतिष्ठति॥ ॥ शातातपः॥ ॥ स्नानं दानं ततः आर्द्रमनंतरा राहुदर्शने॥ आसूरी रात्रि रम्यं च तस्मात्ताप रिवर्जयेदिति॥ देवलः॥
यथा स्नाने च दानं च सूर्यस्य ग्रहो दिवा॥ सोमस्यापि तथारात्रौ स्नानं दानं विधीयत इति॥ आर्द्रं प्रकृत्य कूर्मपराणो॥ नैमिषिकं तु क
र्तव्यं ग्रहो चंद्रस्यैवोः॥ वां धवानां च मरणो नारकी स्यादतो न्यथा॥ काम्यानि चैव आर्द्रानि शस्यंते ग्रहणादिष्विति॥ वारविशेषयोगे पला

का.मा
१०६

तिशयमाहव्यासः॥ रविग्रहे सूर्यवारे सोमे सोमग्रहे तथा॥ चूडामणि रितिख्यातस्तदनंतफलं भवेदिति॥ बोरष्वन्येषु यत्तु एष्य
हो सूर्यवेदयोः॥ तस्य एकोटिगुणितं यासे चूडामणौ स्मृतमिति॥ अतिथि प्राप्त्या दिवत्ग्रहणस्यापि आद्रकात् तत्तमाहमांके उ
यः॥ विशिष्ट ब्राह्मणो प्राप्ते सूर्ये नुग्रहणे दिने॥ जन्म कृत्वा ग्रहणीतुं प्राद्वं कृत्वा तथेच्छयेति॥ अत्र आद्रकात् नान्येन किंतु हमाध्या॥ तदा हवो
धायनः॥ ॥ अत्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि॥ हेम आद्रसंग्रहे च कथा कूटः सदैव हिति॥ ॥ शान्ता तयोपि॥ ॥ आप
घनजौ तीर्थे च वंद्य सूर्यग्रहे तथा॥ आम आद्र द्विजो दद्यात् कूटो दद्यात् सदैव हिति॥ एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रः॥ ॥ स्मार्तकर्मपरित्या
गारहो रन्यत्र स्मृतके॥ ओतकर्मणि तत्काले स्नानः शुद्धिर्मुख्यादिति॥ यत्तु ग्रहण निमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्य॥ ॥ तदु
क्तं ब्रह्मोऽपुराणे॥ ॥ आशौचं जायते नृणाम् ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ राहुं स्पर्शेत् स्नात्वा स्नानादौ कल्पते न र इति॥ ॥ षडंश
मतेपि॥ ॥ सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतके राहुं दर्शयेत्॥ स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्त्रं विवर्जयेदिति॥ ग्रहणस्य आद्यंतयोः स्ना
नं विहितं॥ स्मृत्यन्तरे॥ ग्रहणमने भवेत्स्नानं ग्रहे होमो विधीयते॥ मुख्यमने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते॥ इति होमदानवदेवाचन
मपि स्नानं द्वय मध्ये कार्यम्॥ तदुक्तं ब्रह्मवेवर्ते॥ स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति॥ तत्काले स्वापा दिकं न कुर्या
त्॥ तदुक्तं शिरोरुहस्य॥ सूर्ये दुग्रहणायावता वत्तु पीडापादिकं॥ न स्वयेन च भुंजीत स्नात्वा भुंजीत मुक्तयोरिति॥ मोक्षानंतरं भावि य
त्स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थं तथा तत्सर्वे लं विधेयं॥ तदा हृद्वं विशिष्टः॥ सर्वेषामेव वर्णानां निमित्तं राहुं दर्शयेत्॥ सर्वे लं भवेत्स्नाने स्मृतका

रामः
१०६

त्रे तु वर्जयेदिति॥ ग्रहण काले ततः पूर्वयावत् संतस्तूत कालं तत्र पश्चादपि न भुंजीत॥ आदि मध्यावसाने पुन्य दधि हितं तस्य फलं ति श
य उक्तं ब्रह्मपुराणे॥ उपमर्दं स्नानं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ एकोटिगुणं मध्ये मुक्त काले न तं क मिति॥ अत्र ग्रहणाय धनं तत्पात्रे क
तं यत्तदुक्तं महाभारते॥ अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः पात्रं पूताथ विषाद्य भूमिं दद्यात् सदा ह्मिति॥ पात्रं लक्ष्मणमाहयाज्ञव
ल्क्यः॥ न विद्याया केवलं यात पसा वा विपात्रना॥ यत्र वृत्तमिमेवोभेत द्विपात्रं पकीर्तितमिति॥ पात्रे मुख्यानुकल्पा वाहवो धायनः॥ आधियो
आधियो वापि पात्रं वा पात्रमेव वा॥ विषुवोपि वा विषाद्य ग्रहणे दानं महतीति॥ अत्र भूमि व ह्वादीन्यपि देयानि॥ तदुक्तं महाभारते॥ भूमि
र्जावः सुवर्णं राधा न्यं वायु दक्षिणं तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेयश्कृतेति॥ प्रतिग्रहीत भेदेन फलं तात्तस्य देहे एते॥ सम मद्राह
णे दानं द्विगुणं ब्राह्मणं बुधे॥ आधियेशन सा हस्व पात्रे त्वानं तम मश्रुत इति॥ अहिः सूर्यग्रहणे रात्रौ चंद्रग्रहणे चैव प्रसिद्धिः॥ सविज
नीना तादृश ग्रहणे यद्यत्तु तदुक्तं यत्तु काल विपर्यासेन प्राप्यमाणं जातिः शास्त्रमात्रं प्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानं दानादिकं न कार्यं॥ त
दुक्तं निगमे सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तदा॥ तत्र स्नानेन कुर्यात्ति दद्याद् दानं न च क्वचित्॥ इति ग्रस्ता त्तमये जा वाति राह॥
संज्ञतोऽप्य काल लुपोऽशोभयतः कला॥ चंद्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनं गोचरः॥ यत्तत्स्य त्तमनपर्यंतं दर्शनं गोचरं तत्तात्॥ तावा
त्पुण्य कालो भवति॥ ग्रहणे भोजनं व्यवस्था माह मठः॥ चंद्रसूर्यग्रहे नाद्या दद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः॥ अमुक्तयो रस्त्रगयो दृष्ट्वा स्नानं परे
नीति॥ ग्रहे ग्रहण काले स्पर्शं मा रम्य मोक्ष पर्यंतो ग्रहण कालः तस्मिन्काले न भुंजीत यदा तु ग्रस्ता त्तमयस्तदा परे दुर्बि मुक्तो तो दृष्ट्वा परे

१०७

三

२ आलमाधव धर्मशास्त्र आलोगर्ष्य